

NOVI
ŽIVOTNI
STILOVI
I
FORME
PORODICE

JELENA
OPSENICA KOSTIĆ

JELENA OPSENICA KOSTIĆ

NOVI ŽIVOTNI STILOVI I FORME PORODICE

Biblioteka
STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik
dr Gordana Đigić

Knjigu preporučuju:
dr Jelisaveta Todorović
dr Nevena Čalovska Hercog
dr Aleksandra Hadžić

Jelena Opsenica Kostić

NOVI ŽIVOTNI STILOVI I FORME PORODICE

Filozofski fakultet u Nišu
2017.

Sva autorska prava zadržana.
Zabranjuje se svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili
reprodukcija delova teksta.

SADRŽAJ

Predgovor	1
Uvod	3
O razvojnim zadacima odraslog doba	5
Zadaci odraslog doba u teorijama stadijuma	5
Da li razvoj teče onako kako predviđaju teorije stadijuma?	10
Ekološke teorije ljudskog razvoja	13
Bronfenbrenеров ekološki model	13
Teorija životnog toka Glena Eldera	15
Psihologija celoživotnog razvoja Pola Baltsa	18
NOVI ŽIVOTNI STILOVI ODRASLIH	22
Namerno sami	23
Prilog 1: Ankete Bele DePaulo, Novi načini življenja i Da li si solo u srcu?	30
Prilog 2: Skala preferencije samoće, Burger	32
Namerno bez dece	34
Prilog 3: Anketa Namerno bez dece Laure Skot	41
Parovi koji žive odvojeno (LAT)	44
Prilog 4: NatCen istraživanje LAT odnosa	51
Neke (druge) nove tendencije vezane za odraslo doba	54
Odraslo doba u nastajanju	54
Bumerang deca	61
Prilog 5: Kako je ispitivano odraslo doba u nastajanju?	65
Šta znači biti odrasla osoba u savremenom društvu?	67

NOVE FORME PORODICE	72
Javljanje novih formi porodice i bojazni vezane za njihovo funkcionisanje	73
Tradicionalne porodice: faktori koji utiču na detetov razvoj	76
Prilog 6: Neke odredbe porodičnog zakona	86
Porodice nastale zahvaljujući vantelesnoj oplodnji	91
Prilog 7: Primer ispitivanja iskustva žena sa VTO	101
Porodice nastale zahvaljući donorima gameta	106
Prilog 8: Primer ispitivanja otvorenosti prema deci u vezi sa začecem pomoću donora	118
Prilog 9: Zašto, kada i kako reći detetu o začecu uz pomoć donora ...	123
Prilog 10: Ispitivanje stavova u vezi sa donacijom jajnih ćelija	124
Porodice nastale zahvaljujući surogat-majkama	127
Prilog 11: Odlomci iz predloga Građanskog zakonika Republike Srbije	140
Prilog 12: Skala stavova prema gestacionom surogat materinstvu, GSAS	143
Roditeljstvo u porodicama homoseksualnih parova	146
Porodice majki lezbejki	148
Porodice gej očeva	160
Prilog 13: Različite porodice. Ista ljubav. O idejama za uključivanje različitih porodica	171
Prilog 14: Podsećanje na Zakon o zabrani diskriminacije	172
Samohrane majke po izboru	173
Prilog 15: Traganje za siblinzima i donorom	180
Samohrani očevi po izboru	185
Da li je pol (i broj) roditelja važan?	190
Literatura	197

PREDGOVOR

Jedna knjiga može da postoji i bez predgovora, kao i sa njim. Ionako ga, priznajmo, tokom čitanja često preskačemo. Ako ste ipak ovde, a ne već na pola prve strane Uvoda, znači da vas ipak zanima manje formalno objašnjenje sadržaja knjige i razloga njenog nastanka.

„Svaki slikar slika sebe“ – izreka je koja se koristi od renesanse. Zapravo, svaki stvaralac kreira nešto što mu je važno, što je povezano sa njegovim ljubavima, strahovima, problemima, željama... Ako možete da birate šta ćete stvarati, malo je verovatno da ćete odabrati nešto za šta vas uopšte nije briga. Biografije poznatih psihologa jasno otkrivaju da ni naša struka nije izuzetak: i psiholozi pišu o onome što ih je lično dodirnilo. Tako su moj magistarski i doktorski rad bili su vezani za ispitivanje stilova roditeljstva, mada bi iskrenije bilo reći – za ispravljanje „krivih Drina“ mog detinjstva. Ili za uspostavljanje nekog reda u sećanjima na taj period, nalik sklapanju stvari pre nego što ih odložite u orman. Kad je sve bilo složeno i zatvoreno, a ja spremna da odrastem, životne okolnosti su odlučile da to ne bude tradicionalan životni tok. Zahvaljujući časovima Psihologije odraslog doba i starenja, koju predajem, postalo mi je pojačano jasno da mnogi odrasli ljudi nisu u tim udžbenicima, da ih nema u temama o kojima razgovaramo, ili su sabijeni na nekoliko strana teksta o „raznolikosti životnih stilova odraslih osoba“. Značajan broj ljudi danas ne „ulazi“ u teorije stadijuma, razvojne zadatke i životne stilove normativne za polovinu prošlog veka. Eto novih stvari koje treba složiti! Počela sam da na časovima, pre svega vežbi, dodajem sadržaje o novim životnim stilovima i novim formama porodice. Studenti su rado učestvovali, a naročitu zahvalnost dugujem četvrtoj godini psihologije koja nastavu sluša sada, u prolećnom semestru 2017. godine; oni imaju direktne zasluge za mnoga razjašnjenja, pa i cele teme, ove knjige. Materijal nije bilo tako teško naći, pre svega zahvaljujući KoBSON-u, a i sajtovim za prodaju knjiga koji se ne „zamrznu“ kada pokušate da une-

sete adresu u Srbiji. Videćete da su neke teme siromašnije informacijama od ostalih, ali se jednostavno radi o novim područjima istraživanja i još uvek nema mnogo podataka. Jedan deo sadržaja o novim formama porodice objavljen je ranije, u priručniku *Izazovi savremene porodice*, kada je prof. Jelisaveta Todorović prekinula moju prokrastrinaciju i pogurala me napred, na čemu sam joj veoma zahvalna.

Nadam se da će vam ova knjiga biti interesantna i da ćete u njoj pronaći sadržaje o kojima niste imali prilike da čitate do sada. Nadam se da će vas pokrenuti na razmišljanje, možda i na istraživanje. I nadam se da je nećete „izgubiti“ kada je pročitate!

maja 2017.

Jelena Opsenica Kostić

UVOD

Različite kulture na različite načine određuju kada i kako pojedinac postaje odrasla osoba. U savremenim društvima postoji uzrasna granica punoletstva, nakon koje zakon prepoznaje osobu kao odraslu. Ova granica je u našoj i u većini zemalja 18 godina; manji broj zemalja proglašava punoletstvo ranije (npr. sa 16 godina – Kuba, Kuvajt, Vijetnam) ili kasnije (19 godina – npr. u Kanadi i Južnoj Koreji; sa 20 godina u Japanu; ili sa 21 u Singapuru, Zambiji i nekoliko država SAD). Posmatrano iz ugla društvenih nauka prelazak hronološke granice nije dovoljan da osoba bude prepoznata kao odrasla. Najčešće se navodi da je potrebno ispuniti određene razvojne zadatke, koji se dele u dve grupe. Jedan set zadataka tradicionalno se vezuje za završetak školovanja, zaposlenje i napuštanje primarne porodice – za sticanje nezavisnosti; a drugi set odnosi se na brak i roditeljstvo (Berk, 2008; Schaie & Willis, 2001). Tu je i grupa ekoloških teorija razvoja koja ističe da se razvoj događa u kontekstu i koja, za razliku od teorija stadijuma i fiksiranih razvojnih zadataka, može da objasni i predvidi promene u razvojnim putevima ljudi. Ova knjiga će vam ponuditi prikaz novih formi življenja u odraslom dobu koje su izazovi savremenog života doneli kao izbor odraslima ili za koje su se odrasli izborili i promenili savremena društva, tačne su obe tvrdnje. Te promene istraživači su prepoznali kao nove životne stilove odraslih i nove forme porodice; zajedno oni predstavljaju izazov tradicionalnim razvojnim zadacima i stadijumima odraslog doba.

Najpre ćemo krenuti od teorija stadijuma i potsetiti se onih ideja koje se tiču odraslog doba. Zatim ćemo razmisliti o razvoju odraslih osoba danas, u našoj okolini – da li taj razvoj zaista teče onako kako teorije stadijuma predviđaju? Nakon toga biće kratko predstavljene najpoznatije ekološke teorije razvoja: shvatanja Jurija Bronfenbrenera, Glena Eldera i Pola Baltsa. One predstavljaju adekvatan teorijski koncept za razumevanje i istraživanje novih životnih izbora odraslih, čime se bavi tekst koji sledi. Na kraju dela o novim stilovima upoznaćemo se i sa dva

relativno nova fenomena vezana za odraslo doba: tzv. odraslo doba u nastajanju (*emerging adulthood*) i bumerang deca (*boomerang kids*). Nakon toga sledi predstavljanje novih formi porodice, ali ćemo se pre toga podsetiti faktora koji su važni za uspešno porodično funkcionisanje. Na kraju tog dela biće sumirani rezultati nekih istraživanja koja se bave pitanjem značaja pola roditelja za optimalan razvoj deteta. Kad god bude prilike, čitalac će, kroz priloge, moći da se upozna sa nekim načinima ispitivanja, instrumentima i drugim informacijama značajnim za temu kojoj pripadaju. Čitaocu se preporučuje da sam potraži zakonske regulative koje su trenutno aktuelne kod nas, a vezane su za asistiranu reprodukciju i mogućnosti zasnivanja porodice/sklapanja braka. Iako ih ima i u ovom tekstu, u toku priprema za objavljivanje došlo je do izmena zakona koji se odnose na doniranje reproduktivnih ćelija, što je napomenuto u delu o porodicama nastalim uz pomoć donora. Moguće je da će se, do trenutka kada ovo budete čitali, dogoditi još neke značajne izmene. Iako praćenje zakona ne zvuči zanimljivo, to je neophodno za razumevanje granica, odnosno mogućnosti, koje danas, u Srbiji, imamo.

O RAZVOJNIM ZADACIMA ODRASLOG DOBA

Razvojna psihologija se dugo bavila samo promenama u detinjstvu i adolescenciji. Osim toga što su brojne i dinamične razvojne promene u detinjstvu prve zaokupile pažnju istraživača, postojala je i ideja da značajnijih promena tokom odraslog doba nema, tj. da se one najznačajnije događaju rano u životu (najpopularniji „krivac“ za tu ideju je Frojd). Promene u periodu odraslog doba postaju uočljivije sa promenama društava u kojima živimo – užurbanost, povećana mogućnost izbora, stres, napredne tehnologije. Proučavanju odraslog doba doprineo je i porast starih, kroz isticanje potrebe za razumevanjem celoživotnog razvoja. Tu su i neki gotovo slučajni postićaji za psihologiju odraslih, npr. longitudinalne studije dece započete u SAD dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka, koje istraživači nisu želeli da prekinu samo zato što su ispitanici odrasli. Ipak, i neki rani teoretičari i istraživači su pisali o odraslom dobu. Sledi kratak pregled razvojnih izazova koje su oni predviđali za ovaj životni period.

ZADACI ODRASLOG DOBA U TEORIJAMA STADIJUMA

Teorija Erika Eriksona

Jedan od najuticajnijih naučnika na polju teorija razvoja jeste Erik Erikson (Erik Erikson, 1902-1994). Erikson je rođen u Nemačkoj, ali je od 1933. godine živeo u SAD. Svoje shvatanje o životnim stadijumima razvio je polovinom XX veka. Iako je njegovo početno usmerenje bilo psihoanalitičko, Erikson je mnogo više značaja dao interakcijama osobe sa socijalnim okruženjem nego unutrašnjim pokretačima; odatle i ime – teorija psihosocijalnog razvoja (Hendry & Kloep, 2012). Suština shvatanja je da se osobe razvijaju čitavog života, kroz suočavanje sa ličnim i društvenim zadacima, koji treba da budu ispunjeni da bi bio moguć dalji

razvoj. Svaki razvojni zadatak prouzrokuje krizu u kojoj će osoba ostati sve dok ne pronade način da zadatak reši. Cilj je postizanje ravnoteže između dva moguća ishoda svake krize; približavanje bilo kom ekstremu može da ima negativne posledice po psihički život i razvoj (Hendry & Kloep, 2012). Zadaci, odnosno izazovi, događaju se na određenim uzrastima; dakle, razvoj je diskontinuiran, odvija se u stadijumima, ali traje čitavog života. U ovom potsećanju nas zanima odraslo doba. Nakon formiranja osećaja identiteta u adolescenciji, zadatak mlade odrasle osobe je da postigne pravu intimnost; okvirni uzrast je 20 do 40 godina. Nakon manjeg ili većeg broja emocionalnih veza i seksualnog eksperimntisanja, vreme je da se osoba „smiri“ i obaveže partneru sa kojim namerava da živi i dobije decu. Ukoliko mlada odrasla osoba ne može da postigne ovakvo iskreno i predano povezivanje, rizikuje socijalnu izolaciju. U toku srednjeg odraslog doba (40 do 65 godina) za većinu ljudi život je relativno miran, stabilan. Erikson smatra da je za ljude u ovom dobu osnovni zadatak briga za druge. On može biti ostvaren kroz podizanje dece, ali i kroz takve doprinose društvu od kojih će koristi imati i naredne generacije. Zadatak, odnosno težnja je nazvana „generativnost“. Neizvršavanje ovog zadatka može da odvede u stagnaciju i preterano udovoljavanje sebi.

Teorija Rodžera Gulda

Rodžer Guld (Roger Gould, 1931) je američki psihijatar, jedan od značajnih teoretičara odraslog doba i pionir primene kompjuterski podržane terapije. U svom shvatanju razvoja, Guld je usmeren na pretpostavke ljudi o važnim životnim pitanjima, koje su oformljene u detinjstvu. Razvoj, tj rast osobe, se događa onda kada se ona oslobodi svojih unutrašnjih stega – pogrešnih pretpostavki. Ta pogrešna uverenja su bila ne samo korisna, nego i neophodna na ranijem uzrastu, ali u jednom trenutku osoba ih se mora osloboditi, jer su obavila svoju funkciju i nakon toga koče razvoj. Na primer, na prvom stadijumu, *napuštanje roditeljskog sveta* (od 16 do 22 godine), pogrešna pretpostavka koju treba odbaciti

glasi: „Ja ću uvek živeti sa svojim roditeljima”. Ovakvo uverenje je bilo korisno u detinjstvu, kada je potrebno da deca veruju da će roditelji biti uvek tu da se brinu o njima i da ih zaštite, ali predstavlja smetnju rastu u kasnim adolescentnim godinama. Na uzrastu od 22 do 28 godina mlade osobe su preuzele kontrolu nad mnogim aspektima svog života (npr. nad emocionalnim i finansijskim). Međutim, Guld ih posmatra kao još uvek naivne, jer se drže pogrešne pretpostavke da će postići svoje ciljeve ako rade isto onako kako su radili i njihovi roditelji, na taj, ispravan, način (Hendry & Kloep, 2012). Ovi mladi odrasli su još uvek uvereni da će ih roditelji „izvući“ ako nešto u njihovim životima krene naopako. Tokom ovog perioda treba se suočiti sa realnošću i naučiti da život nije uvek pravedan, da racionalnost neće uvek biti dovoljna za rešenje problema i da niko neće (bar ne obavezno) uraditi za njih ono što oni sami ne mogu. Kada savladaju ovu životnu lekciju, osobe dolaze do spoznaje po kojoj stadijum nosi ime – *ja više nisam ničija beba*. Tokom mlađeg odraslog doba, u periodu od 28 do 34 godine, treba se osloboditi još jedne pogrešne pretpostavke. To je ideja da je život jednostavan i podložan kontroli i da nema kontradiktornosti unutar same osobe. Do tada je svet možda sagledavan crno-belo, a osoba je verovala da zna ko je i da je sama odabrala da bude to što jeste. Sada bi trebalo shvatiti da stvari nisu tako jednostavne i da ponekad postoje značajni konflikti između emocija i racionalnih izbora. Po Guldu, osoba uči da obraća pažnju na svoja dublja osećanja, na svoje kontradiktorne težnje. Zato je ovaj period nazvan *otvaranje ka unutra* (Opening up to what’s inside). Tokom srednjeg životnog doba, od 34. do 45. godine, osobe postaju svesne nekih novih aspekata života. Do tada, većina ljudi nije imala ozbiljnije zdravstvene probleme i najveći broj prijatelja i rođaka je još uvek živ. Iako sve ove odrasle osobe znaju da ljudi moraju umreti *jednog dana*, realnost smrti, najverovatnije, nije ušla u njihov život do sada. Zbog toga su se ovi odrasli implicitno držali pogrešne pretpostavke da „nema smrti ni zla u svetu”. Sada, u srednjem dobu, oni su suočeni sa sopstvenom smrtnošću i smrtnošću drugih ljudi. Pored toga, raste svest o tome da postoji izdaja, manipulacija i zlo u svetu, kao i da oni sami, svojevoljno ili ne, učestvuju u nanošenju (nekog) zla. Nakon srednjeg doba odbačene su sve pogrešne pretpostavke,

smatra Guld (Hendry & Kloep, 2012). Tada je vreme za reintegraciju i pronalaženje pravog smisla sopstvenog života.

Teorija Danijela Levisona

Danijel Levinson (Daniel Levinson, 1920-1994) je američki psiholog koji je sagledavao razvoj kao smenu perioda koji su usmereni na rešavanja specifičnih pitanja. Za razliku od teorija Eriksona i Gulda, kod Levinsona nema ciljeva koje treba postići, niti posledica po psihički razvoj koje proizilaze iz „uspeha” ili „neuspeha”. Iz ovog razloga on ne govori o stadijumima, već o dobima čovekovog života (*seasons of man's life*). Nijedan od tih perioda nije važniji od drugog, kao i godišnja doba oni jednostavno dolaze u nizu. Levinson je svoja shvatanja uobličio proučavajući samo muškarce (1978), a tek kasnije je dopunio svoja istraživanja ispitivanjem žena (1996). Prema Levinsonu, postoje dve vrste perioda koji se smenjuju tokom života: duži periodi stabilnosti i kraći periodi tranzicije. Prelazni periodi često predstavljaju važne prekretnice na životnom putu i mogu biti praćeni nedoumicama i stresom, nakon čega otpočinje novi period konsolidacije i stabilnosti. Kada se detinjstvo i adolescencija (o kojima Levinson ne piše) završe, otpočinje prelazni period ranog odraslog doba (od 17. do 22. godine). Osoba treba da napusti roditeljski dom i da započne nezavisan život kao odrasla osoba. Kada je ovo ostvareno, započinje sledeći period – ulazak u svet odraslih (od 22. do 28. godine). Osoba tada preduzima svoje inicijalne izbore u ljubavi, profesiji, prijateljstvu, vrednostima kojima se teži i životnom stilu uopšte. U ovom periodu osoba formira i svoj san – viziju budućnosti. Onda nastupa prelazni period tridesetih godina (od 28. do 33. godine): mlada odrasla osoba shvata da vreme ističe i da treba doneti odluke koje će imati uticaj na ceo kasniji život. Neke osobe će promeniti svoje početne izbore, a sve očekuje, veća ili manja, kriza u ovom dobu. Od 33. do 40. godine traje period smirivanja: osoba se „skrasila”, učvrstila samopouzdanje i živi životom koji je odabrala, uz poštovanje zajednice i verovanje da zna kuda je život vodi. Nas, u ovom trenutku, ostala dva

perioda ne zanimaju. Može se primetiti da su Levinson i Erikson usmereni na interakciju između osobe koja se razvija i zahteva sredine, dok je Guld razmatrao unutrašnje, psihološko, prilagođavanje životu.

Teorija Roberta Hajvighursta

Robert Hejvighurst (1900-1991) je započeo svoju karijeru kao fizičar; 1928. godine je odlučio da promeni svoj izbor i počeo da radi u oblasti eksperimentalnog obrazovanja. Njegova najpoznatija knjiga, *Čovekov razvoj i obrazovanje*, objavljena je 1953. U sklopu svojih istraživanja, čiji je cilj bio unapređenje obrazovanja, Hejvighurst je identifikovao šest razvojnih stadijuma koji pokrivaju period od rođenja do starosti i formulisao svoje čuvene razvojne zadatke (Berk, 2008; Schaie & Willis, 2001). Radio je, kao i prethodni istraživači, u SAD.

Hejvighursts je smatrao da se osoba razvija svaki put kada se susretne sa novim razvojnim zadatkom i reši ga. Razvojni zadaci su značajna postignuća koja su zahtevana u određenim trenucima života i u nekoj meri predstavljaju sekvencionalni razvojni redosled; npr. započinjanje školovanja, biranje zanimanja, razvoj intimnih odnosa ili ulazak u roditeljstvo. Moguće je razlikovati tri tipa razvojnih zadataka, prema izvoru iz kojeg dolaze: fizičko sazrevanje, lične vrednosti i društvena sredina. Period ranog odraslog doba (koji traje od 19. do 30.-35. godine) ima razvojne zadatke koji su usmereni zasnivanje porodice, karijeru i preuzimanje građanskih dužnosti. Cela lista zadataka izgleda ovako (prema Hendry & Kloep, 2012, str.13): postizanje emocionalne nezavisnosti; odabir zanimanja; razvijanje sistema vrednosti; odabir partnera; zasnivanje porodice; zapošljavanje; preuzimanje građanskih odgovornosti.

DA LI RAZVOJ TEČE ONAKO KAKO PREDVIĐAJU TEORIJE STADIJUMA?

Predstavljenim shvatanjima o razvoju tokom odraslog doba zajednička je ideja da su rane dvadesete godine vreme kada je potrebno postići nezavisnost (pre svega emocionalnu, ali ni finansijski aspekt nije nevažan, jer je pitanje da li se zaista može biti nezavisan, a bez sredstava za život). Možemo naći još sličnosti u zadacima, ali se onda razlikuju uzrasti na kojima ih, prema pojedinim autorima, treba ostvariti. Jedna suštinska sličnost koja postoji jeste predviđanje nemira, anksioznosti i nestabilnosti na prelazu iz jednog stadijuma u drugi. To je najmanje istaknuto kod Hajvighursta, ali sve ove teorije jesu teorije krize.

Pokušajmo da zamislimo životne tokove nekih odraslih osoba iz svoje okoline. Studente obično uveseljava kada svoje zamišljene likove nazovemo Pera, Žika ili Mica, ali zaista – da li životi ljudi koje znamo prolaze kroz ove faze? Ima mladih žena koje žive sa svojim roditeljima sve do udaje, a onda odlaze da žive sa suprugom. S obzirom na priličnu nezaposlenost kod nas, možemo zamisliti i da ta mlada žena nema posao. Ubrzo postaje majka jednog, a onda i drugog deteta. Možemo čak i da zamislimo da će ona u nekom trenutku želeti da preispita svoje izbore, ali joj specifičnosti životne situacije neće dozvoliti da napravi druge. U suštinski sličnoj situaciji se, verovatno, nalazi i bar jedan mlad muškarac iz vaše okoline. Ili, možemo zamisliti nešto potpuno drugačije – mlada osoba, mladić ili devojka, koja žarko želi nezavisnost i život koji će teći kako ona želi. Ta osoba je investirala sebe u obrazovanje, dobijanje posla u firmi u kojoj može da se napreduje i trenutno prihvata serije obuka širom Evrope. Stabilna partnerska veza nije ni na vidiku, ali osoba ne žali zbog toga i zadovoljna je svojim životom. Sigurno znate bar jednog odraslog čija je životna priča slična ovoj. I u odnosu na ovu priču možemo napraviti zaokret – devojka koja još od svoje srednje adolescencije želi da bude mlada majka. Udaje se nakon srednje škole, iz primarne porodice prelazi da živi sa porodicom muža, dobija dvoje dece i uživa odgajajući ih. Svi koji je upoznaju ostaju sa utiskom da je ona divna majka. Kada deca malo odrastu nalazi posao koji nije sjajan, ali to je išlo

uz njen životni izbor. I poslednja priča (mada je već, verovatno, jasno kuda idemo): mlada osoba koja se bavi nekim sportom. Tokom cele adolescencije ona je vrlo posvećena svojoj karijeri, trenira po nekoliko sati svakog dana. Putuje na takmičenja, osvaja medalje. Nema vremena za veze, vršnjake, izlaske. Recimo da se sada bliži trideseta godina života i osoba oseća da je prestara za takmičenja. Povlači se iz sporta, bez ideje šta sada da radi sa svojim životom.

Odrasli ljudi čiji životi teku ovako žive pored nas. Oni se ne uklapaju u stadijume koje su konstruisali teoretičari (polovinom XX veka). Nijedna teorija stadijuma ne može da opiše svačiji život. Tu činjenicu prihvatamo, ali bez obzira na to što se izuzeci uvek očekuju, postoji toliko odstupanja od opisa životnih tokova (koju god teoriju da uzmemo) da je teško prihvatiti te teorije kao univerzalne. U zavisnosti od ličnih iskustava, životnih događaja i prilika, životni tokovi osoba koje žive u istoj zemlji mogu biti veoma različiti. Ljudi mogu proći vrlo različitim putevima kroz predviđene stadijume, neki neće doživeti sve što stadijum predviđa, neki će doživeti ta iskustva značajno ranije ili kasnije, neki se mogu privremeno vratiti na prethodni stadijum. Teorije stadijuma su previše opšte u opisivanju životnog toka, a pri tom je i moguće da ne opisuju realan, već idealan životni razvoj.

Sledeća zamerka teorijama stadijuma se nadovezuje na prethodnu – recimo da one zaista opisuju najopštije životne promene koje se događaju ljudima. Postavlja se pitanje – kojim ljudima? Osim što je već pomenuto da su sva najpoznatija shvatanja o celoživotnom razvoju formulisana polovinom prošlog veka, sva su formulisali teoretičari iz SAD (sa izuzetkom Eriksona koji je do svoje 31. godine živeo u Evropi, ali je svoja shvatanja uobličio i izložio dosta kasnije, tokom života u SAD). U društvima koja se razlikuju od američkog i razvojni zadaci sa kojima se ljudi suočavaju su različiti; ti ljudi imaju bitno različite životne tokove u odnosu na teorijska predviđanja. Najpoznatije teorije stadijuma su etnocentrične – one ignorišu druge kulture i predstavljaju život u zapadnim (industrijskim, razvijenim) zemljama kao normalan (ili idealan); to bi dalje vodilo zaključku da su svi drugi životni stilovi „manje dobri” ili devijantni (pritom treba imati na umu da više od 80 procenata svetske

populacije ne živi u zapadnom industrijalizovanom svetu).

Društvene promene u državama, kao što je tip vlasti, ekonomska situacija i napredovanje novih tehnologija, značajno utiču na to kako će ljudi živeti svoje živote, sa kojim razvojnim zadacima će se suočiti i kada tokom života će se ti zadaci pojaviti. Mnogi zadaci iz prethodnih teorija su zastareli, u smislu da se taj zadatak više ne pojavljuje na predviđenom uzrastu ili u predviđenoj formi. Uzrast u kojem dete (zaista) odlazi iz roditeljskog doma je povećan, pre svega zbog produženog školovanja, a kod nas i zbog finansijskih nemogućnosti da se ode. Broj dece opada, parovi žele da ih imaju manje (npr. jedno), a neki uopšte ne žele decu. Ima ljudi koji ne žele ni da žive sa partnerom. Danas postoje i druge forme veza u koje stupaju i koje održavaju odrasli, osim braka sa osobom suprotnog pola. Razvodi su sve češći, tako da mnogi ljudi iskuse zadatak stvaranje porodice više nego jedanput. Ova knjiga govori upravo o (nekim) životnim izborima odraslih koji odstupaju od tradicionalnih razvojnih zadataka.

Međutim, postoje i teorije razvoja koje mogu da objasne zašto se razvojni putevi ljudi menjaju tokom vremena, kao i zašto se razlikuju životni tokovi ljudi koji žive u isto vreme, na istom mestu. Tu nema privlačnih opisa univerzalnih stadijuma, već se nude ideje o tome kako i zašto se promene događaju.

EKOLOŠKE TEORIJE LJUDSKOG RAZVOJA

Ekološki pristup počiva na neoborivoj činjenici da se razvoj odvija u kontekstu i da kontekst utiče na tok razvoja. Ljudi ne žive u jednakim laboratorijskim uslovima, niti se razvijaju u vakumu. Mi živimo i razvijamo se unutar socijalnog i kulturnog konteksta. Ove teorije su novije u odnosu na teorije stadijuma, ali treba reći da sama ideja o istraživanju razvoja u kontekstu nije nova. Tvrdnju da je za razumevanje evolucione vrednosti nekog ponašanja potrebno razmatranje u ekološkom području u kojem se ponašanje razvilo izrekao je Čarls Darwin (Vasta, Haith i Miller, 2005).

BRONFENBRENEROV EKOLOŠKI MODEL

Juri Bronfenbrenner (Urie Bronfenbrenner, 1917-2005) je rođen u Moskvi, a njegova porodica se preselila u SAD kada je imao šest godina. Studirao je psihologiju i muziku, a doktorirao u oblasti razvojne psihologije. Od svojih najranijih radova bio je zainteresovan za proučavanje uticaja kulture na razvoj deteta. Verovatno da deo tog interesovanja potiče i iz njegovog ličnog iskustva. Jedna od njegovih prvih knjiga, *Dva sveta detinjstva* (Bronfenbrenner, 1970), odnosi se na poređenje dva različita društvena konteksta u kojem se razvija dete – SAD i (tadašnji) Sovjetski Savez. Bronfenbrenner je prepoznavao etnocentrični pristup koji su mnogi od njegovih kolega unosili u (dečiju) razvojnu psihologiju. Naročito je bio protiv eksperimentalnog pristupa i ispitivanja ponašanje dece u laboratorijskim uslovima, jer je smatrao da rezultati neće pokazivati ono što se zaista događa u stvarnom životu. U svom članku iz 1977. Bronfenbrenner daje čuvenu „definiciju“ takve razvojne psihologije: „nauka o čudnom ponašanju dece u nepoznatim situacijama sa nepoznatim odraslima, koje se odvija za najkraće moguće vreme“ (Bronfenbrenner, 1977, str. 513) („the science of the strange behavior of children in strange situ-

ations with strange adults for the briefest periods of time”).

Bronfenbrenner je tvrdio da razvoj mora biti proučavan u kontekstu, jer on zahteva socijalno iskustvo. Tokom godina razvio je nov model objašnjenja šta se događa kada individua stupa u interakciju sa društvenim svetom oko sebe. Svoju teoriju je nazvao ekologijom ljudskog razvoja (Bronfenbrenner, 1979). Sam termin *ekologija* pozajmljen je iz biologije, gde se odnosi na različite interakcije organizama i okoline; ekosistem je kompleksno jedinstvo živih bića i prostora u kojem ona žive. Šta ovo znači za ljudski razvoj? Bronfenbrenner smatra da su uslovi u kojima se ljudi razvijaju vrlo slični uslovima ekosistema¹. Ljudi su društvena bića i njihov razvoj zavisi od odnosa koje formiraju tokom života. Neki od ovih odnosa su bliski i neposredni, a drugi su dalji i indirektni. Osobe čak i ne moraju biti svesne svih odnosa unutar kojih žive. Odnosi mogu biti opisani kao različiti sistemi, od kojih svaki nudi različite uloge (npr. vođa, sledbenik/član, negovatelj), pravila i granice (dozvoljeno i zabranjeno), kao i norme i očekivanja u odnosu na različite pojedince unutar sistema. Pojedinci su pod uticajem ovakvih odnosa, ali i oni utiču na odnose. Na primer, razvojni psiholozi su dugo bili usmereni na uticaj koji roditelji imaju na razvoj svoje dece. Prema Bronfenbrenneru, ovo je jednostrano gledište, jer ne uključuje i ne ispituje uticaj koji deca imaju na svoje roditelje i njihove dvosmerne interakcije. Odnose u kojima se nalazimo i koji se protežu kroz četiri ekološka sistema treba zamisliti kao set babuški – jedni unutar drugih. Kako ovo izgleda na primerima?

Pored neposrednog konteksta unutar koje osoba živi, kao što je porodica ili grupa prijatelja (odnosno mikrosistem), na tu osobu utiču i drugi sistemi. Ako članovi jednog sistema (npr. roditelji) stupaju u interakcije sa članovima drugog mikrosistema (npr. sa nastavnicima, psihologom, pedagogom), to će imati indirektno efekte na razvoj deteta (recimo da se roditelj može interesovati kako da što bolje podrži interesovanja koje dete pokazuje). Ili – partner osobe (momak, devojka, supružnik...) stupa u interakcije sa roditeljima osobe; taj odnos članova

¹ Klasičan primer ekosistema je koralni greben, gde svi organizmi koji na njemu žive (korali, ribe, puževi, krabe itd.) zavise jedni od drugih i od temperature, svetla i sastava vode oko njih. Promena samo jednog elementa ekosistema odraziće se na funkcionisanje sistema u celini.

dva mikrosistema snažno utiče na osobu, želela to ona ili ne. Interakcije članova mikrosistema stvaraju mezosistem – sistem međusobnih odnosa mikrosistema. Egzositem je sistem koji utiče na osobu, ali ona nije u njemu (šira društvena okolina). Na primer, majčine koleginice sa posla ili kolege partnera mogu imati (indirektan) uticaj na život osobe, iako ona sama nije u neposrednim interakcijama sa njima. Na kraju, širi kulturni kontekst, sa zakonima, pravilima, normama i verovanjima specifičnim za konkretno društvo, ima snažan uticaj na sve sisteme. To je makrosistem i generalno se menja teže od ostalih sistema. Npr. uverenja o tome šta je važno (za uspeh) u životu ili čemu treba težiti, uticaće na sve – decu, adolescente, mlade odrasle, sredovečne, stare; na sve članove sistema i njihove interakcije. Najvažnije za Bronfenbrennerovu teoriju je posmatranje interakcija i uticaja kao višesmernih. Osobe utiču na okolne sisteme, a ujedno su pod uticajem istih tih sistema, tj. „karakteristike osobe funkcionišu i kao indirektni proizvođač i kao produkt razvoja” (Bronfenbrenner & Morris, 2006; prema Hendry & Kloep, 2012).

TEORIJA ŽIVOTNOG TOKA GLENA ELDERA

Sa izuzetkom Bronfenbrennera, psiholozi i psihijatri su predlagali teorije razvoja usmerene na pojedinca. Sociolozi tradicionalno imaju drugačije usmerenje, oni proučavaju „makrosistem“, kako društvo i društvene grupe funkcionišu. Glen Elder (Glen Elder, 1934) obično se označava kao sociolog, mada je doktorirao i psihologiju i sociologiju i ima zvanje naučnog savetnika u obe oblasti. Njegov pristup *životnog toka* je interdisciplinarni pristup razvoju odraslih, kod nas više poznat sociolozima, nego psiholozima.

Elder je rođen u SAD, u toku Velike depresije (*Great Depression*), globalnog ekonomskog kraha koji je počeo padom berze u jesen 1929. godine, na dan poznat kao Crni utorak, a trajao je do 1939. godine. Posledice depresije bile su ogroman rast nezaposlenosti (do 25% u SAD, a čak i više u drugim industrijalizovanim zemljama), pad cena useva (farmeri su bili naročito pogođeni) i opšti pad ličnih prihoda. Društvene

promene tih razmera (sociološki aspekt) će vrlo verovatno proizvesti trajne efekte na ljude koji su njima bili zahvaćeni (psihološki aspekt). Elder je želeo da proučava upravo taj problem: kakve efekte je Velika depresija imala na ljude? Srećom, postojali su longitudinalni podaci koji su sadržali mnoštvo mera, od socio-ekonomskih do mera psihološkog blagostanja. Rezultati njegovih detaljnih analiza predstavljeni su u poznatoj knjizi *Deca Velike depresije: društvene promene životnog iskustva* (Elder, 1972; prema Hendry & Kloep, 2012). Ljudi su bili različito pogođeni ekonomskim krahom, neki su bili oterani u siromaštvo, a neki su bogatili kupujući jeftino od onih koji su bili prisiljeni da prodaju svoju imovinu. Osobe koje su iskusile ekonomske probleme imale su različite reakcije u ponašanju i doživljavanju. Ekonomsko prilagođavanje koje je uključivalo gubitak (npr. prodaja imovine, korišćenje ušteđevine, značajno smanjivanje kupovine) imalo je negativniji psihološki uticaj na porodice nego drugi aranžmani prilagođavanja, kao što je uzgajanje sopstvenog povrća, zapošljavanje majki, prekovremeni rad očeva (Elder, Conger, Foster, & Ardelit, 1992). Deca koja su tada odgajana obično nisu bila direktno pod uticajem ekonomskih nepovoljnosti, već indirektno, preko reakcija roditelja. Generalno, na nepovoljnu ekonomsku situaciju otac je reagovao povišenom hostilnošću i negativnom odnosu prema supruzi. Napetost u bračnim odnosima, zajedno sa finansijskim problemima, u mnogim slučajevima vodili su ka kažnjavajućim, nedoslednim ili odbacujućim stilovima roditeljstva. Ovakve promene u roditeljskom ponašanju povećale su verovatnoću temper tantruma i drugog problematičnog ponašanja manje dece, a povećavala su i rizik od agresivnog ponašanja i depresivnih osećanja kod adolescentne dece. Međutim, ako odnos roditelja nije bio narušen ili je čak ojačan ekonomskim teškoćama (ovo je naročito bio slučaj kod parova koji su imali snažnu vezu pre krize), onda nije ni pokretan opisani sled negativnih ponašanja i posledica.

Ovo je bio primer kompleksnih odnosa između određenih događaja i specifičnih životnih ishoda. Ista nepovoljnost, ekonomska kriza, mogla je da donese pozitivne, neutralne ili negativne posledice za osobe koje obuhvaćene njome. Razlike su proizvodile strategije prevladavanja, uzrast i pol, kvalitet braka roditelja, pa čak i izgled osobe (Hen-

dry & Kloep, 2012). Ovi rezultati su doveli Eldera do formulisanja nove teorije razvoja, koju je nazvao teorijom životnog toka (life course theory) i za koju su važna četiri principa, čije kratko objašnjenje sledi.

Princip vremena i mesta u istoriji (*The principle of historical time and place*). Život osobe je utkan i oblikovan istorijskim vremenom i mestom u okviru kojega osoba živi svoj život. Isti događaj može imati potpuno različite posledice za osobu, u zavisnosti od toga kada i gde u svetu se dešava. Na primer, dete rođeno van braka može da bude vrlo srećan događaj za majku iz skandinavskih zemalja u ovom veku, ali je taj događaj bio ravan katastrofi pre sto godina, i još uvek je jako negativan za mnoge žene u nekim zemljama.

Princip uvremenjenosti (*The principle of timing in lives*). Razvojni uticaj prelaska iz jedne životne faze u drugu ili uticaj jednog događaja je u skladu sa uvremenjenošću tog prelaska ili događaja. Ovaj princip sadrži istu ideju kao i koncept socijalnog sata Bernis Nejgarten – to je društveno određena percepcija da li se neki događaj dogodio na vreme ili ne. Ako se opet poslužimo prethodnim primerom, rođenje deteta van braka bi čak i u Švedskoj, koja podržava nove životne stilove i forme porodice, bio problematičan ukoliko se majka nalazi u srednjoj adolescenciji.

Principi povezanih života (*The principle of linked lives*). Životi koje živimo su međusobno povezani, a društveni i istorijski uticaji su izraženi kroz tu mrežu odnosa. Ovaj princip je sličan Bronfenbrennerovim idejama o povezanim sistemima. Kada ljudi govore da je neka (problematična) odluka samo njihova i da drugi ne treba da se mešaju, oni ne vide širu sliku. Šta god mi radimo, šta god da nam se dogodi, to ima efekat i na druge, iako ga mi, možda, nismo svesni. Na primer, zaljubljuvanje i ljubavna veza se obično sagledavaju kao privatna stvar dvoje ljudi. Međutim, sve odluke povezane sa tim – održavanje duge, stabilne veze, brz ili buran raskid, ulazak u roditeljstvo – sve to ima efekat koncentričnih krugova (ripple effect) na mnoge druge. Roditelji će možda morati da se suoče sa odlaskom (odraslog) deteta od kuće, ili da naprave mesta za odraslo dete koje se vraća kući nakon razvoda, ili da se priviknu na dodeljenu ulogu babe i dede koji čuvaju unuka.

Princip lične aktivnosti (*The principle of human agency*). Osobe konstruišu svoj životni tok kroz seriju odluka i akcija koje preduzimaju, unutar mogućnosti i ograničenja koja im nameću istorijske i društvene okolnosti. Dakle, ljudi nisu pasivni produkti svoje okoline; svojim odabirom puteva oni tu okolinu menjaju, što će imati posledice po njih. Na primer, odluka o napuštanju ili završetku fakulteta je pod uticajem prethodnih iskustava sa sistemom obrazovanja, inteligencije, pod uticajem roditelja i vršnjaka, a opet je to individualna odluka koja će imati posledice u budućnosti (dovešće osobu u specifične okolnosti, koje bi bile drugačije da je odabran drugačiji put u tom trenutku razvoja).

PSIHOLOGIJA CELOŽIVOTNOG RAZVOJA POLA BALTSA

Otrpilike u isto vreme kada je Glen Elder formulisao svoju teoriju životnog toka u SAD, u Nemačkoj je Pol Balts (Paul Baltes, 1939-2006) sa svojim kolegama razvijao specifičan pristup razvojnoj psihologiji celokupnog životnog toka. U časopisu *American Psychologist* (Nesselroade, 2006) Balts je opisan kao naučnik koji je bio predan ustanovljavanju i promovisanju razvojne psihologije kao discipline koja proučava celokupan život čoveka; a tu disciplinu su, u moderno vreme, oblikovala njegova shvatanja više nego bilo čija druga. Načela psihologije celoživotnog razvoja autori danas navode kao osnovne postavke savremene razvojne psihologije (Lacković-Grgin, 2006). Sledi kratak pregled načela psihologije celoživotnog razvoja² (prema Baltes, Lindenberger, & Staudinger, 2006).

Razvoj se odvija tokom čitavog života. Osim određenog privremenog prioriteta ranijih životnih događaja, i svi drugi događaji mogu imati snažan uticaj na životni razvoj. Razvoj teče i polako i kontinuirano (kumulativno), ali se događaju i iznenadne, diskontinuirane razvojne promene.

2 U početku je korišćen puni naziv - Life span developmental psychology, danas se najčešće koristi skraćeni naziv - *life span psychology*.

Razvoj je utkan u širi istorijski i kulturni kontekst. Ovo je zajedničko svim ekološkim teorijama i najjasnije objašnjava zašto razvoj nema jedan, univerzalan put, već više puteva. Balts i saradnici razlikuju tri vrste uticaja konteksta na razvoj: normativni uzrasni uticaji, normativni istorijski uticaji i nenormativni uticaji.

Normativni uzrasni uticaji su svi oni biološki i sredinski činioci koji visoko koreliraju sa uzrastom. Te varijable su tradicionalno proučavali razvojni psiholozi. Primeri bioloških uzrasnih uticaja koji su normativni (događaju se svima) jesu pubertet ili menopauza.

Sredinski normativni uzrasni uticaji su vezani za socijalizaciju i prihvatanje normativnih uzrasnih uloga, kao što je polazak u školu ili odlazak u penziju.

Normativni istorijski uticaji su događaji koji su deo iskustva mnogih ljudi u određenoj kulturi u određenom vremenu. Oni mogu biti sredinski, kao što je ekonomska kriza, rat ili politična nestabilnost, a mogu biti i biološki, kao što je zagađenje sredine (npr. nukleara katastrofa) ili epidemije širokih razmera. Sredinski i biološki događaji su često međuzavisni. Ako ovakvi događaji pogode samo jednu generaciju, onda se u istraživanjima najčešće nazivaju efektima generacije; a ako pogode celu populaciju koja im je izložena onda je reč o efektima vremena merenja, odnosno razdoblja (Schaie i Willis, 2001). Velika depresija je čest primer efekta razdoblja; a vijetnamski rat efekta generacije. Takve primere možemo naći i kod nas: inflacija u Srbiji početkom devedesetih predstavlja efekat razdoblja; ta ista inflacija je imala i specifičan generacijski efekat – primetnu pojavu tzv. sponzoruša³. Moji sadašnji studenti su

3 Sponzoruša je, u pravilu pežorativan, izraz koji opisuje ženu koja kao ljubavnica ili djevojka održava vezu sa nekim, obično starijim, muškarcem, a pri čemu joj je glavni motiv novac, materijalna sigurnost i/li luksuz koji joj pruža muškarac. Muškarac se u takvom odnosu naziva sponzor. Ponekad se u širem smislu koristi i za mlade žene koje se iz istih motiva nalaze u braku sa starijim muškarcima. Izraz se prvi put pojavio 1990-ih u beogradskom žargonu kako bi opisao žene koje su se u javnosti pojavljivale kao pratilje pripadnika nove skorijevećevske elite naglo obogaćene u haosu ratova i postkomunističke tranzicije. Izraz je vrlo brzo stekao popularnost i izvan granica Srbije te se danas naširoko koristi u većini zemalja bivše Jugoslavije (preuzeto sa <https://sh.wikipedia.org/wiki/Sponzoruša>).

rođeni nakon tog perioda i kao efekat razdoblja najčešće navode bombardovanje Srbije 1999. godine. Normativni istorijski uticaji koji pogađaju generacije očigledni su i u nekim široko prihvaćenim terminima: generacija X, Y i Z. Generacija X je „izgubljena generacija” i prva generacija „dece sa ključem oko vrata”, što je jedan od važnih faktora u izdavanju novog životnog stila „namerno sami”.

Nenormativni uticaji su oni činioci koji mogu da budu vrlo značajni za razvoj određene osobe, ali to nisu događaji koje doživljavaju svi ljudi. Primer bi mogle biti česte selidbe porodice dok je osoba bila dete, teža povreda ili bolest, značajan dobitak na lutriji i slično.

Istraživači razvoja dece su obično usmereni na uzrasne uticaje, a istraživači razvoja odraslih na istorijske i nenormativne uticaje na razvoj.

Razvoj ima više pravaca i više ishoda (multi-directionality i multifinality). To znači da jedan isti događaj može imati različite posledice (tj. više pravaca; kao različiti efekti Velike depresije na porodice u razmatranju Eldera), ali i da vrlo različiti događaji u životima osoba mogu imati slične ishode (npr. osoba koja ne pije može biti i dete alkoholičara i dete roditelja koji su bili vrlo umereni u piću).

Razvoj uvek uključuje i gubitke, kao i dobitke. Ponekad osoba mora da izgubi na fleksibilnosti da bi postigla specijalizaciju; ponekad su dobitci u jednom domenu praćeni gubicima u drugom. Na primer, penzionisanje otvara mogućnost za bavljenje novim aktivnostima, ali taj dobitak može biti praćen gubitkom samopoštovanja koje je bilo vezano za posao. Gubici, nedostaci i ograničenja mogu da služe kao katalizatori pozitivnih promena, zato što primoravaju osobu i/ili okolinu da na njih odgovori. Oni mogu da izazovu razvoj adaptivnih strategija, tako da, iz jednog ugla gledano, pomažu osobi da se generalno bolje prilagođava promenama u svom životu. Uspešan razvoj je „maksimizacija dobitaka i minimizacija gubitaka” (Baltes et al., 2006).

Plastičnost. Ovaj poslednji razvojni princip odnosi se na mogućnosti prilagođavanja osobe, to je „varijabilnost unutar osobe” (Baltes et al., 2006). Jedan od osnovnih zadataka je istraživanje raspona plastičnosti, kao i promene plastičnosti koje su povezane sa uzrastom.

Balts je intenzivno proučavao stare ljude i plastičnost je tu posebno značajan termin u objašnjavanju razlike između onoga što osoba može da uradi i što bi mogla da uradi kada bi imala obuku ili pomoć.

Dakle, za Baltsa razvoj je rezultat uspešnog savladavanja kontekstualnih životnih izazova i/ili gubitaka i deficita. Šta su konkretno ti izazovi i kako će se oni odraziti na osobu variraće sa kontekstom, uzrastom i kulturom. Da li će biti uspešno savladani zavisi od brojnih faktora, između ostalog i od toga koliko lako osoba može da se adaptira na promene. Kao i drugi teoretičari, Balts i njegovi saradnici smatraju da su izazovi neophodni pokretači razvoja. Izazovi ne moraju uvek da dolaze iz društvenog okruženja; to može biti i gubitak ili deficit neke funkcije koji poziva na aktivno prilagođavanje i samim tim otvara mogućnost za rast i razvoj. Kao i Bronfenbrenner i Elder, Balts sagledava razvoj kao proces koji traje celog života i koji podrazumeva dinamične interakcije elemenata unutar osobe, kao i između osobe i okoline.

*

Kao što je rečeno na početku, ekološke teorije mogu da objasne nastanak novih životnih stilova i u okviru njih se prihvata da ne postoji jedan univerzalan razvojni tok. Razvoj nije put sa bankinama, razvoj je drvo koje se grana. Na sledećim stranama upoznaćemo se sa životnim stilovima „izniklim” u novije vreme.

NOVI ŽIVOTNI STILOVI ODRASLIH

NAMERNO SAMI

Jedna od najupečatljivijih promena u porodičnom životu modernih društava nakon Drugog svetskog rata je stabilan porast domaćinstava sa jednim članom (Fokkema & Liefbroer, 2008; Jamieson et al, 2009). Samački život u Evropi je najčešći među ženama u kasnom srednjem i starom dobu, nakon smrti supruga (Prioux, 2002; Wall, 1989). Popis stanovništva u Srbiji iz 2011. pokazuje da 22,33% domaćinstava čine domaćinstva sa jednim članom (Osnovni podaci Popisa 2011). Međutim, nas trenutno zanima samački život⁴ kao životni izbor u ranijem odraslom dobu. Prethodne studije su pokazale da ima više muškaraca koji žive sami u ranom i srednjem odraslom dobu nego žena (Prioux, 2002; Wall, 1989). U severnoj i zapadnoj Evropi, među populacijom ljudi uzrasta od 30 do 49 godina, oko jedne petine muškaraca živi samo, nasuprot jednoj desetini žena istog uzrasta; na uzrasu od 50 do 69 godina ovaj odnos se menja i nešto više žena nego muškaraca živi samo (Demey et al., 2013). I ovaj, kao i drugi novi životni izbori, delimično reflektuje demografske promene koje su poznate kao Druga demografska tranzicija (*Second Demographic Transition*; Lesthaeghe, 1995), gde, između ostalog, spada odlaganje zasnivanja porodice, opadanje broja venčanih parova i difuzija kohabitacije, porast stope razvoda, kao i broja parova koji ostaju bez dece. U svojoj poznatoj knjizi *Živeti sam: Izuzetan uspon i iznenađujuća privlačnost samačkog života* (*Going solo: The Extraordinary Rise and Surprising Appeal of Living Alone*; Klinenberg, 2012) Klinenberg prenosi značajna zapažanja Barbre Dafo Vajthed u vezi sa razvodom: počev od pedesetih godina prošlog veka Amerikanci su postali intenzivno svesni svoje odgovornosti da se pobrinu za svoje lične potrebe i interese; ljudi su počeli da procenjuju snagu i pozitivne strane porodičnih veza pre svega kroz kapacitet porodice da promovise individualno ostvarenje i lični rast, a manje preko tradicionalnih vrednosti snage, kao što su prihod, sigurn-

4 Solo living ili living alone; termin samački život jeste opterećen konotativnim značenjem, ali je teško u svim rečenicama koristiti sintagmu ljudi koji žive namerno sami.

ost, napredovanje u socio-ekonomskom položaju (Klinenberg, 2012.:46). Slične promene su identifikovali i istraživači u Evropi. Do 1970.sve više (možda se čak može reći i - većina) ljudi počinje da smatra da je njihova potraga za ličnom srećom važnija od bilo koje druge obaveze; sloboda da se teži ovom cilju smatra se osnovnim pravom. Pronalaženje sopstvenog stana je najbolji način da se ovo postigne i živeti sam postaje moderno (Klinenberg, 2012). Urbana kriza tokom šezdesetih i sedamdesetih godina u SAD doprinela je lakšem pronalaženju stanova za ljude koji žive sami. Kako iznosi Klinenberg, u većini velikih gradova pripadnici srednje klase su lako mogli da pronađu stanove za iznajmljivanje po pristupačnoj ceni i počele su da niču četvrti u kojima žive samci – Linkoln Park u Čikagu, Marina Distrikt u San Francisku, Zapadni Holivud u Los Anđelesu, Beltaun u Sijetlu. Slične zajednice za stanovanje su već ranije osnivali boemi i homoseksualne osobe; ove nove zajednice su bile domovi urbanih, zaposlenih i *samih* ljudi, bilo da se radi o onima koji nikad nisu bili u braku ili o razvedenim. Ovakve zajednice su namerno samim ljudima olakšale praktičnu stranu života – zajedno sa njima dolaze pružaoci usluga čišćenja, pripremanja hrane i pranja odeće. Olakšani su i izlasci i druženja, jer su u lokalnim kafeima i restoranima drugi ljudi istog životnog stila – odrasle osobe koje su namerno same. Etan Voters (Ethan Watters, 2004) ove nove zajednice naziva urbanim plemenima (*urban tribes*) i smatra da su one svojim članovima zamena za porodicu, jer pružaju podršku i osećanje zajedništva. Prema Votersu, ovo su ljudi koji imaju univerzitetsku diplomu, samopouzdanje i novac, ali su nezainteresovani za ono što sledi u konvencionalnom životu srednje klase: stabilna karijera, brak i deca. Umesto toga, oni formiraju prijateljske grupe istomišljenika i provode decenije odraslog doba zajedno, živeći slobodno. Voters smatra da je ovaj fenomen očigledan u svim ekonomski razvijenim zemljama, mada se njegova zapažanja odnose, pre svega, na SAD.

Pored društveno podržane težnje za samoostvarenjem i ličnom srećom, Klinenberg govori i o drugom značajnom izvoru želje da se živi sam. On tvrdi da su mnogi mladi ljudi koji žive sami zapravo odgajeni da tako žive. Ne radi se o eksplicitnim preporukama, pošto sva deca dele svoj

dom sa porodicom ili nekim odraslim osobama, a škole ne promovišu samački život kao cilj. Međutim, danas ogroman broj dece širom sveta razvija kapacitet i želju da živi sam kroz jedno, istorijski novo, iskustvo – iskustvo odrastanja u *svojoj* sobi (Klinenberg, 2012: 48). I ne samo to, i roditelji i deca u savremenom društvu su usmereni na organizovanje porodičnog života oko individualnih potreba i interesa. Promoviše se individualni razvoj svakog deteta, deca iz iste porodice idu u različite škole i na različite treninge, druže se različitim prijateljima, a roditelji ulažu napore da podrže ove različite aktivnosti svoje dece. Kao rezultat toga deca se osećaju posebno i često postaju takmičarski nastrojena prema siblingu. Zasebne sobe i negovanje individualnosti povezani su sa još jednim internacionalnim fenomenom koji vodi želji da se živi sam. Radi se o naglom porastu tzv. *latchkey kids* tokom 60-tih i 70-ih godina XX veka. U srpskom jeziku nemamo termin za ovaj fenomen⁵. S obzirom na to da su roditelji na poslu, veliki broj dece osnovnoškolskog uzrasta se svakodnevno brine sam o sebi posle škole i tokom školskih raspusta. „Deca sa ključem oko vrata” odrastaju uz malo nadzora odraslih, znatno manje nego u ranijim periodima kada majke nisu radile ili kada se živelo u većim porodicama i počinju da se brinu sami o sebi u vreme polaska u školu – sa šest ili sedam godina. Deca koja su odrasla pod ovim okolnostima žele da nastave isti način života i na univerzitetu. Univerziteti u SAD su se u prvoj deceniji 21. veka konstantno susretali sa zahtevima za jednokrevetne sobe koje nisu mogli da ispune; kao rezultat toga pokrenute su adaptacije i izgradnje novih objekata, koji će biti po meri adolescenata koji ne žele da dele sobu – oni žele da žive sami. „Mi moramo da izađemo u susret potrebama modernog studenta. Mnogi studenti žele takvo okruženje i privatnost... Razumemo da su ove zgrade građene davno i radimo na tome da učinimo život u kampusu privlačnijim.” (iz intervjuja direktorke kampusa Univerziteta u Majamiju, 2006. godine, prema Klinenberg, 2012: 53).

„Imam šezdeset i nešto godina. Sama sam, uvek sam bila i uvek ću biti. Koristeći termin koji sam skovala, ja sam "solo u srcu”.

5 Latchkey je ključ od ulaznih vrata, manja deca ponekad nose ključ oko vrata sa sobom, setičete se bar jednog prijatelja iz detinjstva koji je ovako dolazio u školu.

Solo je način na koji živim najbolji, najautentičniji, najsmisleniji život.” Ovako piše o sebi Bela DePaulo⁶, psiholog koji se bavi promoviranjem solo življenja i psihologijom laži. Zašto želja za samačkim životom kod nekih ljudi ostaje prisutna tokom celog odraslog doba, uprkos i otvorenim i suptilnim društvenim pritiscima da se nađe partner i zasnuje porodica? Iako je razvijanje kapaciteta da se živi sam intenzivno lično iskustvo, serija intervjua koje je sproveo Klinenberg (2012) sugeriraju da su neki elementi zajednički. Osnovu čini redefinisanje samačkog života kao znaka posebnosti i uspešnosti (u odnosu na prethodne istorijske periode kada je samački život sagledavan kao veliki lični neuspeh). Mladi odrasli koji odlučuju da žive sami vide svoj životni stil kao priliku za ulaganje u lični, a pre svega, za ulaganje u svoj profesionalni razvoj. Oni smatraju da su ovakva investiranja u sebe neophodna, jer su savremene porodice krhke, kao i većina poslova, i svako mora da bude spreman i sposoban da se osloni na sebe. Ojačavanje selfa za ove ljude znači i usvajanje nekih svakodnevnih veština, kao što je vođenje domaćinstva, učenje da se uživa u sopstvenom društvu i izgrađivanje samopouzdanja da osoba neke aktivnosti, kao što su putovanja i odmor, može da izvede sama. Sa druge strane, većina ljudi koji žive sami ulaže i značajne napore da bude društvena, kroz razvijanje jake mreže prijatelja i poslovnih kontakata. Klinenberg u svojim intervjuima otkriva da su za ljude koji žive sami i grade karijeru, kolege sa posla ujedno prijatelji; granica između profesionalnog i privatnog života je zamagljena, ali nema usamljenosti. Ovakve grupe se mogu shvatiti kao forme urbanih plemena o kojima govori Voters, razlika je u samo u izraženijoj fokusiranosti na poslovni uspeh.

Većina mladih odraslih koji žive sami vidi to kao period, kao izgrađivanje nezavisnosti koja prethodi partnerskoj vezi (Hughes, 2015). Intervjui sa onima koji zadrže ovaj životni stil pokazuju da se ove osobe teško odriču nezavisnosti, slobode i mira koji pruža samački život (Klinenberg, 2012). Hjudžs (Hughes, 2015) iznosi jednu vrlo interesantnu tvrdnju: sa jedne strane, *živeti sam* se često poklapa sa usmeravanjem

6 <http://www.belladepaulo.com/>, <http://www.belladepaulo.com/about-bella-depaulo/> [5.2.2017]

na sebe i na život izvan partnerske veze, ali, sa druge strane, često se poklapa i sa idealizovanim idejama o romantičnoj ljubavi i potrazi za svojim idealnim partnerom, „srodnom dušom”. S obzirom na ovo, autorka smatra da većina mladih odraslih koji žive sami ne odbacuje normu heteroseksualnog partnerskog odnosa (*hegemony of heterosexual couple relationships*), već pronalazi nove načine da sačuva ideal tog odnosa. Posebnu temu istraživanja ljudi koji žive sami predstavlja preispitivanje izbora u kasnim tridesetim godinama, i to pre svega za žene, jer se približava kraj reproduktivnog perioda; čak i ako se u narednim godinama nađe „pravi” partner, realna je mogućnost da par ostane bez dece. Neke osobe koje se nađu u ovoj situaciji biraju opciju samohranog roditeljstva, o kojem će biti reči kasnije, u delu o novim formama porodice.

Neki od Klinenbergovih sagovornika ističu i loše iskustvo iz primarne porodice koje je, verovatno, doprinelo želji da se bude sam i nezavisan. Moli, koja je intervjuisana u kasnim tridesetim (Klinenberg, str.67), opisuje sebe kao snažnog individualistu i kaže da je oduvek volela da provodi mnogo vremena sama. Međutim, ona i njena sestra su odrasle kao „deca sa ključem oko vrata“, roditelji su bili razvedeni, a oboje su koristili Moli kao posrednika. „Ja nisam bila samo ”čuvar mira”. Ja sam bila kao klovn na rodeu.” Kada je otišla na fakultet bila je jako uzbuđena i osećala se kao da je skinula ogroman teret sa svojih ramena. „Nisam zvala kući mesecima”. Ovakva sećanja nemaju sve osobe koje žive namerno same, ali ipak treba razmotriti iskustvo iz porodice porekla kao potencijalno značajan faktor u oblikovanju želje za nezavisnošću i samačkim životom.

Da li ljudi koji žive sami češće imaju kućne ljubimce nego drugi? Odgovor u skladu sa postojećim stereotipima glasio bi – da. U 2004. više od šezdeset procenata američkih domaćinstava uključivalo je kućne ljubimce, a 36 procenata je uključivalo decu, piše istoričar Katarina Grir (prema Klinenberg, 2012). Kućni ljubimci, naročito psi, često podstiču socijalne interakcije tokom šetnji sa vlasnikom. Dakle, da li je za samce verovatnije da će imati kućnog ljubimca? Odgovor je zapravo ne, verovatnoća posedovanja ljubimca je veća za parove i porodice. Tokom 2006. (u SAD) otprilike jedan od pet samaca je imao psa, a jedan od

četiri – mačku, a svaka druga porodica je imala psa i jedna od tri mačku. Međutim, oni koji imaju ljubimca najčešće vrlo visoko vrednuju svoj odnos sa njim. Klinenberg (2012: 80) čak piše da se jedna žena sa kojom su razgovarali pitala da li bi nju trebalo klasifikovati kao nekog ko živi sam, pošto ima ljubimca. Drugi sagovornici su bili umereniji, ali i dalje vrlo vezani za svoje pse i mačke.

Klinenberg u svojoj knjizi iznosi i jednu važnu napomenu – ne definiše želja za profesionalnim uspehom i/ili autonomijom sve odrasle koji žive sami. Tu je populacija siromašnih, bolesnih, zavisnika ili bivših zatvorenika, koji u SAD često žive u hotelima za samce (*single-room occupancy hotels, SRO's*). Ove će ljude različita istraživanja ili popisi identifikovati kao osobe koje žive same, ali važna razlika u odnosu na *namerno* same je upravo u tome što oni nisu svojevolejno odabrali samački život kao opciju.

Ljudi koji žive namerno sami osnivaju i podržavaju organizacije koje promovišu samački život kao legitiman životni izbor, povezuju ljude koji žive sami i bore se protiv diskriminacije. Jedan od aktivista je Saša Kagen (*Sasha Cagen*), autorka *Bezobrazno sami: Manifest beskompromisnih romantika (Quirkyalone: A Manifesto for Uncompromising Romantics)* i osnivač web sajta *Quirkyalone.net*. Njena ideja je i proglašavanje 14 februara za međunarodni Dan bezobrazno samih (*International Quirkalone Day*), a proslave su održavane širom SAD. Ova priča je interesantna i zbog toga što dobija obrt kada je Saša ušla u kasne tridesete i umorila se od promovisanja statusa samaca, priznavši da čezne za dugoročnom vezom i suprugom (Klinenberg: 134). Značajna aktivistkinja je i Kim Kalvert (*Kim Calvert*) sa svojim magazinom za samce – *Singular* i društvenom mrežom *SingularCity Social Network*. Protiv diskriminacije u različitim oblastima života (npr. zdravstveno osiguranje, kupovina/iznajmljivanje stanova, roditeljstvo) već dugi niz godina se bore aktivisti *Alternative braku (Alternatives to Marriage Project⁷)*.

Trenutno ima srazmerno malo istraživanja koja se bave ljudima koji žive sami, jer je teško sakupiti ovakav uzorak ispitanika. Jedna od

7 Ukoliko vas zanima kako izgledaju ovi sadržaji posetite <http://quirkyalone.net/>, <http://singularcity.com/>, <http://www.unmarried.org/> [7.2.2017]

ideja na ovom polju koju vredi razmotriti je izraženija preferencija samoće kod namerno samih. Kao što ističe autor Skale preferencije samoće Džeri Burger (*Preference for Solitude Scale*; Burger, 1995), ljudi se razlikuju po tome u kojoj meri žele da provode vreme sami. Reakcije ljudi na samoću značajno variraju, od usamljenosti i depresije do zadovoljstva i sreće. Ove individualne razlike su relativno stabilne tokom života i ljudi koji žive sami verovatno imaju izraženiju preferenciju samoće; biti sam za osobu koja želi da bude sama može imati značajne dobrobiti (npr. Long & Averill, 2003). Mada, treba imati u vidu da, kao što ističu Demi i saradnici (Demey et al. 2013), čak i kada se nađe uzorak onih koji žive sami, često nije moguće identifikovati i odvojiti one koji namerno ostaju sami od onih koji žele i nameravaju, ali ne uspevaju da nađu partnera.

Na kraju treba spomenuti da, iako namerno sami nisu društveni problem, oni to mogu postati. Ukoliko broj samaca u ekonomski razvijenim zemljama nastavi da raste, to znači da će ta društva u nekom trenutku biti suočena sa velikim brojem starih ljudi koji nemaju porodicu na koju bi, makar u nekim pitanjima, mogli da se oslone. Briga za stare jeste domen usluga koji je u velikom porastu u savremenim društvima, ali je moguće da će povećanje broja ljudi koji su ostarili namerno sami predstavljati izazov za sistem socijalne i zdravstvene zaštite. Iako je starenje u sopstvenom domu model koji se sve češće preporučuje, on može biti nepogodan za stare koji su sami (Opsenica Kostić i Stošić, 2016).

ZAKLJUČAK

Namerno sami predstavljaju životni stil koji je sve zastupljeniji među osobama mlađeg i srednjeg odraslog doba. Za mnoge od njih „namerno sam” je samo (dugačak) period izgrađivanja samostalnosti pre planirane veze. Međutim, kada se osoba jednom navike na nezavisnost, ostvarivanje veze može biti teško, a tu su i one osobe koje jednostavno vole i žele da žive same. Motivaciju za ovaj izbor možemo naći u prihvatanju ideje da svaka osoba treba da se brine, pre svega, o sebi, svojim željama i potrebama. Ovakvu ideju podupire i odrastanje u sopstvenoj sobi i briga za sebe od ranih školskih dana, mada ne treba zanemariti ni,

nedovoljno ispitan, uticaj osobina ličnosti. U svakom slučaju, namerno same osobe predstavljaju izazov za redefinisavanje normativnih zadataka odraslog doba. Populacija koja je još intrigantnija u tom smislu predstavlja našu sledeću temu – parovi namerno bez dece.

PRILOG 1:

Ankete Bele DePaulo, *Novi načini življenja* i *Da li si solo u srcu?*
<http://www.belladepaulo.com/home/surveys-new-ways-of-living-and-are-you-single-at-heart/>

Bela DePaulo je psiholog, istraživač Univerziteta u Kaliforniji. Posetioci njenog sajta, između ostalog, mogu videti i poziv za učestvovanje u anketi o novim načinima življenja. Ispitanici mogu biti svi oni koji žive ne žive u domaćinstvu koje podrazumeva venčane roditelje i decu. DePaulo iznosi da je takvo domaćinstvo bilo vrlo uobičajeno, ali se čini da je danas u manjini. Kao deo priprema za novu knjigu, ona želi da sazna što više o iskustvima ljudi koji žive različitim životnim stilovima. Koje nove stilove života odraslih ona nudi kao primere svojim posetiocima?

- dvoje ljudi u bračnoj zajednici od kojih svako ima svoj dom – ne zbog zahteva posla, nego zato što tako žele;
- dvoje prijatelja ili siblizi koji dele kuću ili stan, svako ima svoj privatni prostor, ali tu je i prostor koji dele (npr. kuhinja i dnevna soba);
- samohrana majka i njena deca koji žive sa bakom;
- u kući na dva sprata porodica ili par živi na jednom, a prijatelj na drugom spratu;
- grupa penzionera (samci, parovi ili penzioneri sa decom) u zasebnim kućama/stanovima koji pripadaju istoj stambenoj zajednici

koja ima i neki zajednički prostor;

- grupa ljudi koja ima nešto zajedničko (npr. svi su umetnici ili samohrani roditelji) živi u istom komšiluku ili istoj zgradi;
- jedna osoba koja živi sama.

Drugu anketu, *Da li si solo u srcu?* (Are you single at heart?), čini petnaest pitanja sa ponuđenim odgovorima. Pogledaćemo samo prvih pet, a svi zainteresovani anketu mogu pronaći na sajtu čija je adresa navedena na početku Priloga.

1. Kada razmišljaš o tome da provedeš vreme sam, šta ti prvo padne napamet?

- „Ah, mir i tišina! ”
- „O ne, biću usamljen!“

2. Šta misliš o pronalaženju stabilnog, dugoročnog ljubavnog partnera?

- Možda izgleda kao nešto što bi trebalo uraditi, ali ti baš i nisi toliko zainteresovan za to.
- Taj proces možda hoće, a možda i neće biti uzbudljiv i zabavan, ali kada to ostvarim biće sjajno!

3. Ako si bio u ljubavnoj vezi i ona je prekinuta, kako si se osećao?

- Osećao su uglavnom tugu i bol.
- Možda si osećao malo boli, ali i olakšanje. Pomisao da si ponovo sam ispunila te je radošću.
- Nikada nisi bio u ljubavnom odnosu koji ti je bio važan.

4. Kada razmišljaš o tome da napraviš veliku promenu u svom životu, kao što je upuštanje u novi posao ili selidba na drugi kraj zemlje, šta bi više voleo?

- Donošenje odluke sa partnerom, iako to možda znači da nećeš odabrati opciju koju želiš.
- Donošenje odluke za koju veruješ da je ispravna za tebe, bez obaveze da brineš kako će partner reagovati ili da li tvoja odluka remeti njegove ciljeve.

5. Mnogi parovi očekuju da stalno prave društvo jedno drugom, u svim prilikama. Šta ti misliš o tome?

- Želiš da imaš više opcija, da nekada ideš sam, nekada sa drugim ljudima, a nekad da jednostavno ostaneš kod kuće kada ti se ne ide negde.

- Više voliš da imaš osobu koja će ići svuda sa tobom kada ti želiš da ideš negde, iako to znači da ćeš i ti ići svuda sa njom, i na događaje koje bi radije propustio.

PRILOG 2:

Skala preferencije samoće, Burger, J. M. (1995). Individual differences in preference for solitude. *Journal of Research in Personality*, 29, 85-108.

Kod svakog para izjava odaberi onu koja te najbolje opisuje. U nekim slučajevima te možda nijedna izjava ne opisuje dobro ili te obe pomalo opisuju. Molimo te da u takvim slučajevima odabereš onu koja te opisuje bolje ili češće.

1. a. Uživam da budem sa ljudima.
 b. Uživam da budem sam.
2. a. Pokušavam da organizujem svoj dan tako da uvek imam vremena za sebe.
 b. Pokušavam da organizujem svoj dan tako da uvek radim nešto zajedno sa nekim.
3. a. Jedna od stvari koje želim od posla je mogućnost za interakciju sa zanimljivim ljudima.
 b. Jedna od stvari koje želim od posla je mogućnost da provodim vreme sam.
4. a. Nakon što provedem nekoliko sati okružen sa puno ljudi, obično se osećam stimulisano i pun energije.
 b. Nakon što provedem nekoliko sati okružen sa puno ljudi, obično jedva čekam da ostanem sam.

5. a. Vreme koje provedem sam je često produktivno za mene.
b. Vreme koje provedem sam je za mene protraćeno vreme.
6. a. Često imam snažnu želju da se povučem i budem sam.
b. Retko imam snažnu želju da se povučem i budem sam.
7. a. Volim da idem na odmor na mesta koja su puna ljudi i koja nude mnogo aktivnosti.
b. Volim da idem na odmor na mesta gde je malo ljudi i puno spokoja i tišine.
8. a. Kada treba da provedem nekoliko sati sam, osećam dosadu i neprijatnost.
b. Kada treba da provedem nekoliko sati sam, to vreme je za mene produktivno i prijatno.
9. a. Ako treba da putujem avionom nekoliko sati, voleo bih da sedim do nekog sa kim je prijatno razgovarati.
b. Ako treba da putujem avionom nekoliko sati, voleo bih da provedem vreme u tišini.
10. a. Vreme provedeno sa drugim ljudima je često dosadno i nezanimljivo.
b. Vreme koje provodeš sam je često dosadno i nezanimljivo.
11. a. Imam snažnu potrebu da budem sa drugim ljudima.
b. Nemam snažnu potrebu da budem sa drugim ljudima.
12. a. Mnogo puta se desilo da sam jednostavno morao da odem i budem sam.
b. Retko da se ikad desilo da sam morao da odem i budem sam.

NAMERNO BEZ DECE

I u modernim društvima većina ljudi se drži normativnih očekivanja u vezi sa roditeljstvom. Međutim, povećava se broj parova širom sveta koji namerno biraju da budu bez dece (Abma & Martinez, 2006; Park, 2005). Nije lako zaključiti koliko ih tačno ima, jer se podaci najčešće prikupljaju samo za žene i pri tom se često ne zna koliko je onih koje su dobrovoljno, a koliko onih koje su nedobrovoljno bez dece (*voluntary i involuntary childless*). Podaci iz SAD pokazuju da je u 2002. 18% žena između 40. i 44. godine bilo bez dece (Osborne, 2003); do 2006. taj broj se popeo na 20% (Dye, 2008). Grupa istraživača koja se bavila stopama fertiliteta⁸ (Abma, Chandra, Mosher, Peterson, and Piccinino, 1997; prema Park, 2005) zaključuje da je 8,9 % svih žena u SAD, između 15. i 44. godine, bez dece, i očekuje da se to neće promeniti; u ovoj grupi žena, 6,6 % je bilo namerno bez dece. Kada se govori o izboru života bez dece, obično se ispituju žene; postoje vrlo okudni podaci o ispitivanju muškog fertilitetnog ponašanja (McAllister and Clarke, 1998; prema Park, 2005). Ima podataka koji ukazuju da se stope fertiliteta i učestalost života bez dece kod muškaraca i žena razlikuju. Niske stope fertiliteta u savremenoj Evropi bi, verovatno, bile još niže kada bi se uzeli u obzir i muškarci. U Evropi ima i najviše zemalja koje imaju posebne propise usmerene na povećanje fertiliteta u populaciji (United Nations 2011).

Prostor za odluku „imati ili nemati dece” otvoren je zahvaljujući relativno novom fenomenu: uvođenju oralnih kontraceptivnih pilula 1960te godine. U svojoj knjizi *Potpuni bez dece (Complete without Kids)* klinički psiholog i terapeut Elen Voker govori o tri simultane društvene promene koje su povezane sa izborom da se ostane bez dece: dostupnost izbora da se imaju ili nemaju deca; prihvatanje ideje/životne situacije da par može biti bez dece i spremnost nekih roditelja da priznaju razočarenje u vezi sa svojom decom (Walker, 2011, p.31). Čak i ako se ne radi o

⁸ Stopa fertiliteta je očekivani prosečan broj dece koji će svaka žena roditi do kraja „reproduktivnog života“; stopa nataliteta je ukupan godišnji broj živorođenih na 1000 stanovnika.

razočarenju, važno je razbijanje idealizacije odgajanja dece – prihvatanje ideje da postoji razlika između ljubavi prema svojoj deci i zadovoljstva u podizanju dece, kao i da su ambivalentna osećanja tokom odgajanja normalna.

Sociološke studije ističu da parovi namerno bez dece značano odstupaju od pronatalizma koji prožima društvene i individualne vrednosti u različitim kulturama. Vivers (Veevers, 1980; prema Park, 2002) smatra da ovi parovi bivaju percipirani kao neko ko krši norme fertiliteta, čime zapravo ispoljavaju devijantno ponašanje. „[...]devijantnost osoba namerno bez dece leži ne samo u činjenici da oni *nemaju* dece, već pre svega, i posebno za žene, u činjenici da oni *ne žele* decu” (Park, 2002: 22). Parovi namerno bez dece su često stigmatizovani – ljudi teže da im pripišu čitav niz mana na osnovu toga što ne žele da imaju dece. Odakle motivacija da se ostane bez dece i šta zapravo znamo o ovim muškarcima i ženama?

Tokom 2002. godine u SAD se pojavila knjiga *Stvaranje života: Žene od karijere i želja za decom* (Hewlett, 2002, prema Scott, 2009). Radi se o istraživanju 1658 žena koje imaju uspešne karijere, u kojem je nađeno da oko četrdeset procenata njih i dalje nema dece u 45. godini života. Autorka knjige je odabrala da piše o onim ženama koje su želele decu, ali su odlagale trudnoću zbog zahteva profesije ili nedostatka prilike. Kao rezultat toga, poruka knjige, koju su dalje masovno prenosili mediji u SAD, bila je – Ne odlaži, rodi decu odmah ili ćeš zažaliti! U toj kampanji je izgledalo da život bez dece nije vredan življenja (Scott, p.15). U knjizi nije istaknuto da je 14 % žena iz uzorka još pred kraj adolescencije donelo odluku da neće imati decu i da zbog te odluke nisu zažalile, kao i da nisu sve žene, koje su iz drugih razloga ostale bez dece, osećale kajanje. Autorka knjige *Dvoje je dovoljno (Two is Enough)* i pokretač projekta *Namerno bez dece (Childless by Choice)*, Laura Skot navodi četiri kategorije u koje se, prema putu koji ih doveo do te životne situacije, mogu svrstati ljudi bez dece (misli se na ljude koji nemaju problema sa sterilitetom). Prvu grupu čine one osobe koje su dosta rano u svom životu donele odluku da neće imati dece („early articulators”); u drugoj grupi su oni koji su odlagali formiranje porodice i zbog

toga ostali bez dece („postponers”); u treću grupu spadaju osobe koje su donele odluku da ostanu bez dece primarno zbog toga što njihov partner ne želi decu („acquiescers”); i četvrtu grupu čine neopredeljeni, oni koji se još uvek nalaze u procesu odlučivanja („undecided”). Skot je sproveda istraživanje u vezi sa motivacijom da se bude namerno bez dece, doduše na relativno malom uzorku – 171 osoba namerno bez dece (121 žena i 50 muškaraca), među kojima su bile i osobe koje žive same i one koje imaju partnera/supružnika. Nasuprot rezultatima iznesenim u knjizi *Stvaranje života* – da je za život bez dece kriva karijera, Skot iznosi da je „samo 41 procenat”⁹ njenih ispitanika izrazio visoko slaganje sa tvrdnjom „Moj stil života/karijera nisu pogodni za roditeljstvo” (2009: 17). Lista tvrdnji sa kojima su se ispitanici najizraženije slagali izgleda ovako:

1. Volim naš život, našu vezu, takvu kakva je; dobijanje dece to neće unaprediti.
2. Vrlo mi je važna sloboda i nezavisnost.
3. Ne želim da preuzmem odgovornost odgajanja deteta.
4. Nemam želju da dobijem dete, nemam majčinski/očinski instinkt.
5. Želim da postignem i iskusim stvari u životu koje bi bilo teško izvesti ako postanem roditelj.
6. Želim da usmerim svoje vreme i energiju na svoja lična interesovanja, potrebe i ciljeve.

Prve tri tvrdnje odslikavaju osnovnu motivaciju ispitanika. Ispitanici su ih procenili kao najvažnije u svom ličnom procesu donošenja odluke da se ostane bez dece (70 % ispitanika im je dalo 4 ili 5 na skali od 0 do 5). Preostale tri tvrdnje su nešto manje izraženi, ali takođe snažni motivatori za većinu ispitanika (rangovane su po važnosti sa 4 ili 5 od strane 60 % ispitanika) (Scott, 2006).

9 Za 41 procenat je teško reći samo, to znači da se sa ovom tvrdnjom složilo 70 osoba od 171 ispitanih. Međutim, treba imati na umu pomenutu stigmatizaciju žena koje ne žele decu i pronatalističke norme koje su opšteprihvaćene u svim društvima. S obzirom na to da se bori za prihvatanje opcije koju najveći deo društva osuđuje, Laura Skot ne piše neutralan, već angažovan tekst, što zapravo i ne krije. I druge autorke koje će biti pomenute u ovom poglavlju su žene namerno bez dece koje se bore za afirmisanje tog životnog stila; nema „muških aktivista“. Sve ovo samo potvrđuje teret o kojem govori Vivers i drugi sociolozi.

Svih osamnaest tvrdnji ankete i najmanje važne motive možete videti u Prilogu 3. Skot iznosi i da je, pre obrade podataka, očekivala da će se motivi žena razlikovati od motiva muškaraca. Iako nekih razlika ima, opravdanije je govoriti o slaganju muškaraca i žena o razlozima za život bez dece. Razlike su se pojavile u odnosu na uzrast ispitanika. Mlađoj grupi (20-29 godina) je bila upadljivo važnija tvrdnja „Vrlo mi je važna sloboda i nezavisnost”, a onda i „Želim da usmerim svoje vreme i energiju na svoja lična interesovanja, potrebe i ciljeve”, nego za ispitanike koji imaju 50 i više godina. Za grupu od 40 do 49 godina bile se važnije, u poređenju sa grupom 20-29 godina, sledeće tvrdnje: „Zabrinut sam za stanje u svetu i mislim da ne bi bilo mudro doneti dete na ovakav svet” i „Koštanje je veće od prednosti, i finansijski i na druge načine”.

Motivacijom za život bez dece bavila se i Hausknecht u svojoj preglednoj studiji dostupnih istraživanja o osobama namerno bez dece (Houseknecht, 1987; prema Park, 2005). Podaci na kojima je ta pregledna studija sprovedena su, iz sadašnje perspektive gledano, dosta stari, ali vredi pogledati do kojih rezultata je došla autorka na osnovu izjava osoba namerno bez dece iz dvedeset devet studija objavljenih između 1971. i 1981. Najučestaliji motiv bio je *sloboda od odgovornosti povezanih sa brigom za dete, veća mogućnost za samoostvarenje i neograničene mogućnosti za mobilnost*; on se pojavljivao u 79 % studija i bio je gotovo jednako važan muškarcima i ženama. Drugi motiv po učestalosti bio je *veće zadovoljstvo brakom*, i on se javljao u 62 % studija, a nešto češće su ga pominjale žene. Treće mesto dele podjednako učestala dva motiva: *zahtevi karijere žene i finansijske prednosti*; pojavili su se u 55 % studija. Ovde postoje razlike po polu: zahtevi karijere žene bili su važni kod 74 % žena iz svih istraživanja i kod 29 % muškaraca. Za finansijske prednosti ako važan razlog odlučilo se 57 % muškaraca i 42 % žena (Park, 2005: 379). I četvrto mesto dele dva motiva: 38% studija je pronašlo *zabrinutost zbog rasta populacije i opštu odbojnost prema deci* kao razloge da se ostane bez dece. Prisutne su razlike u odnosu na pol: 32 % žena je izrazilo zabrinutost zbog rasta populacije, nasuprot 14 % muškaraca. Sa druge strane, 43 % muških ispitanika pominjalo je opštu odbojnost prema deci, nasuprot 26 % žena. Na kraju liste nalaze se *rana iskustva*

i sumnje u sopstvene roditeljske sposobnosti (pomenuto u 31 % studija od strane 37 % žena, nema muškaraca kojima je ovo bio motiv da ostanu bez dece); i *zabrinutost u vezi sa fizičkim aspektima porođaja i oporavka* (24 % studija, pomenuto od strane 21 % žena i 14 % muškaraca) (Park, 2005: 380).

Ove dve liste motiva imaju dosta zajedničkog. Moglo bi se zaključiti da zadovoljstvo vezom, težnja za nezavisnošću i samoostvarenjem, uz sagledavanje roditeljstva kao nekompatibilnog sa ovim ciljevima, objašnjavaju suštinu odluke da se nemaju deca. Može se pretpostaviti da osobe namerno bez dece imaju specifične karakteristike ličnosti, jer uspevaju da se odupru pronatalističkim normama i da vode svoj život u drugačijem smeru. To prihvatanje drugačijih prioriteta, odnosno neprihvatanje normi kao zadovoljavajućih pravila, se jasno vidi u intervjuu sa Lori, 40-trogodišnjim inženjerom (Walker, 2011). Ona priča o očekivanju koje postoji u društvu da prvo dolazi određen period „zabavljanja”, a onda će se osobe odlučiti za brak koji će biti praćen rađanjem dece. I tako za svakog. „Svaka osoba i svaki par su jedinstveni po svojim željama i ciljevima u životu. Biti u braku ili rađati decu nije ni izdaleka tako važno kao imati srećan, zdrav odnos sa osobom koju zaista voliš i poštuješ. Vidim da neki ljudi imaju izokrenute prioritete.” (Walker, 2011: 43). Verovatno nije bez značaja to što Lori opisuje svoje roditelje kao ljude koji su je uvek ohrabivali da bude ono što želi da bude, a ne da samo „prati gomilu”. Ona tvrdi da nikad za dvadeset godina, koliko je u braku, nije osetila pritisak svojih roditelja da dobiju unučad. Međutim, iskustva nekih ispitanika iz primarne porodice su potpuno drugačija – majke nisu (dovoljno) brinule o njima, morali su da se staraju i o sebi i o sibližima, tako da je roditeljstvo za njih vrlo rano izgubilo sve draži. Ta različitost iskustava iz porodice porekla podržava ideju o važnosti osobina ličnosti u formiranju odluke da se ostane bez dece.

Nažalost, nema mnogo istraživanja usmerenih na otkrivanje karakteristika osoba/parova namerno bez dece. I ona koja postoje rađena su mahom na ženama. Kristina Bruks je u svojoj doktorskoj disertaciji (Brooks, 2007; prema Walker, 2011) iznela rezultate dobijene putem dubinskih intervju sa ženama koje spadaju u grupu osoba koje su rano

u životu odlučile da neće imati dece („early articulators”). Većina njih je isticala da visoko vrednuje svoju autonomiju, svoju sposobnost da kontrolišu okruženje i svoju ekonomsku sigurnost. Ove mogućnosti žene su sagledavale kao znakove svoje slobode. Često zajedničko iskustvo ovih žena bio je gubitak prijateljica kada ove postanu majke, odnosno teškoće u uspostavljanju odnosa sa ženama koje su majke male dece. Neke ispitanice su opisivale da se ponekad osećaju kao autsajderi i osuđivane od strane žena koje su odabrale materinstvo. Većina intervjuisanih žena je izjavljivala da ne žali zbog svoje odluke da nema dece i bile su, u celini, vrlo zadovoljne svojim životima. Autorka je zaključila da je specifičnost njenih ispitanica u visokom vrednovanju slobode, nezavisnosti i mogućnosti kontrole nad sopstvenim životom. Doduše, treba uzeti u obzir i uticaj životnih okolnosti koje sa sobom donosi život bez dece na razvoj ličnosti tokom vremena (Walker, 2011). Osoba koja nema dece ima mnogo više uslova da razvije svoju nezavisnost od osobe koja je roditelj. Mnogi ispitanici koje je intervjuisala Elen Voker govore o svojim prijateljima koji prestaju da rade na sebi kada postanu roditelji, postaju potpuno fokusirani na decu, govore (gotovo samo) samo o njima, a stvari koje i dalje žele za sebe odlažu za neko neodređeno buduće vreme kada deca odrastu. Parovima namerno bez dece ovakav život ne zvuči privlačno. „Ne mogu da računam na to da će me definisati život moje dece. Moj život je samo moj i na meni je da pronađem svoju sreću.” (Walker, 2011: 65).

Postoji i vrlo interesantna knjiga intervjuja *Porodice koju čine dvoje: Intervjui sa srećnim bračnim parovima koji su namerno bez dece (Families of Two: Interviews with happily married couples without children by choice)*, autorke Laure Kerol (Carroll, 2000). Istraživanja koja obuhvataju samo žene implicitno podrazumevaju da je nemati dece pre svega odluka žene, a ne i muškarca, kao i da nema potrebe ispitivati par da bi se razumeo ovaj fenomen (možda se čak može naslutiti i pretpostavka da žene koje nemaju dece nemaju ni stabilnu partnersku vezu). Od tridesetak intervjuisanih parova, Kerol je odabrala 15 intervjuja sa ciljem da široj javnosti predstavi populaciju ljudi namerno bez dece široj javnosti. Suprotno verovanju da su parovi bez dece nezreli i da ne žele da preuzmu

odgovornosti koje sa sobom nosi odraslo doba, autorka smatra da su parovi koje je ona intervjuisala vrlo odgovorni i da ozbiljno razmatraju svoje odluke. „Kao i sve druge krupne odluke koje donose i odgovornosti koje preuzimaju, oni su vrlo pažljivo razmotrili svoju odluku u vezi sa roditeljstvom. Sagledali su realistično kako će dobijanje dece uticati na njihove živote i šta će to zaista značiti za njih kao pojedince i kao par. Svi oni vode živote zrelih odraslih osoba i suočavaju se sa odgovornostima koje iz toga proizilaze [...]” (Carroll, 2000: 14). Takođe, autorka ističe i da njeni ispitanici nisu doneli svoju odluku zato što ne vole decu. Neko-liko njih jeste izjavilo da se oseća neprijatno pored novorođenčadi i da su opušteniji sa decom ukoliko su ona starija. Međutim, svi intervjuisani parovi su na neki način uključeni u „oblikovanje budućih generacija“ (Carroll, 2000, str.15). Značajan broj ispitanika radi u profesijama koje su povezane sa dobrobiti dece, od podučavanja u različitim oblastima do uparivanja dadilja sa odgovarajućim porodicama. Neki su vrlo uključeni u odgajanje dece iz svoje šire porodice, dok drugi uspostavljaju odnose sa decom iz komšiluka ili iz crkvene zajednice kojoj pripadaju. Autorka zaključuje da ovi parovi često osećaju da je važno sopstvenim ponašanjem dati pozitivan primer, kao i da uviđaju da mogu da ispune svoju želju za negovanjem na mnoge druge načine, a ne samo kroz biološke potomke. Kao što je jedna ispitanica rekla „U našem braku je rođeno mnogo toga, samo što to nisu bila deca.” („We have given the birth to many things in our marriage; we just haven’t given birth to children.”; Viki, iz intervjua Vicky and Nathan; Carroll, 2000: 48).

Pored prednosti, parovi bez dece govore i o nekim nedostacima koje sa sobom nosi njihov životni izbor. Dve teme su najčešće: nedostatak grupe kojoj pripadaju, pošto se često i jasno pokazuje da ne pripadaju grupi roditelja; i određena zabrinutost za staro doba i kraj života (Scott, 2009: 184). Mnogi parovima relativno teško pada gubitak prijatelja koji postanu roditelji. Iz njihove perspektive, prijatelji više nisu imali vremena i mesta u svojim životima za druženje sa osobama bez dece i sklapani su nova prijateljstva sa drugim roditeljima. Neke žene, češće nego muškarci, govore i o osećaju nepripadanja na poslu, kada sve druge žene učestvuju u dugačkim razgovorima o deci ili unucima. Što se tiče zabrini-

tosti za kraj života, ona postoji, ali je osobe bez dece aktivno prevladavaju kroz planiranje načina života u starom dobu za koji pretpostavljaju da će odgovarati njihovim potrebama i finansijskim mogućnostima. Pored toga što ne smatraju da je neizvesnost koju donosi starost razlog da „odgajaju negovatelja”, neke osobe bez dece ne veruju da imati potomke znači sigurnost. „Ko kaže da bi ih bilo briga? Ima toliko mnogo starih ljudi koji sede u domovima za negu i čekaju svoju decu da dođu, a to se ne desi nikad.” (Scott, 2009: 186). Neke osobe namerno bez dece pominju i privilegovanje roditelja na poslu ili kroz poreze; kao i nedostatak razumevanja i legitimiteta u javnosti.

ZAKLJUČAK

Parovi namerno bez dece predstavljaju relativno nov životni izbor. Takav stil je inicijalno omogućen kontraceptivnim sredstvima, ali je zapravo nastao kroz dosta slične ideje koje su važne i za namerno same – potreba osobe da bude verna sebi i da ostvari svoje potencijale, bez opterećivanja društvenim normama koje se odnose na brak i porodicu. Najčešći motivi da se ostane bez dece su zadovoljstvo postojećom vezom takvom kakva je, veća mogućnost za samoostvarenje i sloboda od ograničenja koje roditeljstvo podrazumeva. To ne znači da ovi ljudi nemaju potrebu za generativnošću. Oni je samo zadovoljavaju na druge različite načine osim odgajanja dece.

PRILOG 3:

Anketa *Namerno bez dece* Laure Skot

(na sajtu¹⁰ i u knjizi *Two is enough: a couple's guide to living childless by choice*, Scott, 2009, str.234). U prethodnom tekstu je data lista šest

10 http://www.childlessbychoiceproject.com/Childless_by_Choice_Survey.html [15.1.2017]

najučestalijih tvrdnji, a ovde ćemo pogledati svih 18 tvrdnji i listu najmanje učestalih.

Šta vas je motivisalo da ostanete bez dece?

Molim vas da procenite sledeće tvrdnje, na skali od 0 do 5, po tome koliko vas ta tvrdnja dobro određuje ili koliko je primenljiva na vaš proces donošenja odluke. Procena nulom bi značila da tvrdnja nije primenljiva na vas ili da se nimalo ne identifikujete sa tom izjavom. Procena peticom bi značila da vas ta izjava vrlo dobro određuje, odnosno da jeste, ili je bila, osnovni motiv za vašu odluku da ostanete bez dece.

___ Moj stil života/karijera nisu pogodni za roditeljstvo.

___ Vrlo mi je važna sloboda i nezavisnost.

___ To što nemam dece će doprineti mom razvoju. (Vrlo slobodan prevod, original glasi “I can serve myself better by not having kids”)

___ Biću od veće koristi svetu time što nemam dece.

___ Nemam želju da dobijem dete, nemam majčinski/očinski instinkt.

___ Koštanje je veće od prednosti, i finansijski i na druge načine.

___ Ne mislim da bih bio dobar roditelj.

___ Ne volim da budem sa decom.

___ Brinu me fizički rizici porođaja i oporavka.

___ Video sam ili osetio efekte lošeg ili nemarnog roditeljstva i ne želim da rizikujem i izazovem takve okolnosti.

___ Moj partner ne želi decu.

___ Volim naš život, našu vezu, takvu kakva je; dobijanje dece to neće unaprediti.

___ Odlagao sam dobijanje dece i na kraju odlučio da želim da ostanem bez njih.

___ Želim da usmerim svoje vreme i energiju na svoja lična interesovanja, potrebe i ciljeve.

___ Ne želim da preuzmem odgovornost odgajanja deteta.

___ Želim da postignem i iskusim stvari u životu koje bi bilo teško izvesti ako postanem roditelj.

___ Zabrinut sam za stanje u svetu i mislim da ne bi bilo mudro doneti dete na ovakav svet.

___ Za ljude koje poznajem roditeljstvo nije ispalo tako pozitivno kao što su očekivali.

Ispitanicima su postavljena i neka otvorena pitanja, npr.

Da li možeš da se prisetiš nekih posebnih događaja ili odlučujućih momenata u životu koji su uticali na tvoju odluku da ostaneš bez dece?

Šta bi, po tvom mišljenju, trebalo da se zapitaju neodlučni parovi pre nego što donesu odluku da imaju ili da nemaju dece?

Ispitanike Laure Skot su najmanje dobro opisivali sledeći razlozi: *Odlagao sam dobijanje dece i na kraju odlučio da želim da ostanem bez njih* – samo 21 % žena i 22 % muškaraca je ocenilo ovu tvrdnju sa 4 ili 5. Sledeća tvrdnja je *Brinu me fizički rizici porođaja i oporavka* – 24 % žena je ovaj razlog ocenilo sa 4 ili 5; pomalo neočekivano se pojavilo i 12% muškaraca koji su se izrazito složili sa ovom tvrdnjom. *Za ljude koje poznajem roditeljstvo nije ispalo tako pozitivno kao što su očekivali* – sa ovom tvrdnjom se identifikovalo 30% muškaraca i 25% žena, a sa tvrdnjom *Ne mislim da bih bio dobar roditelj* 26% muškaraca i 30% žena.

PAROVI KOJI ŽIVE ODVOJENO

Living Apart Together (LAT relationships)

LAT odnos (*living apart together – živeti odvojeno, a zajedno*) podrazumeva par koji ne živi u istom domaćinstvu. Svaki od partnera živi u svom domu, u kojem mogu živeti i druge osobe (npr. deca ili roditelji tog partnera). Osobe koje su u LAT odnosu doživljavaju sebe kao par i percipiraju da ih i ljudi iz njihove bliže socijalne mreže doživljavaju na isti način. Zapravo, određenje LAT para zahteva da budu ispunjena tri uslova (Levin, 2004): par treba da se slaže oko toga da je u vezi, da zaista jesu par; drugi treba da ih vide na isti način; oni moraju da žive u odvojenim domaćinstvima.

Ima i onih koji smatraju da je nepotrebno davati LAT odnosu posebno ime. Živeti odvojeno, a biti u stabilnoj vezi, može biti shvaćeno i kao predbračna forma. Pre nego što je društvo počelo da odobrava ko-habitaciju, nevenčani parovi su svoje veze održavali živeći u posebnim domaćinstvima. Ta forma odnosa se obično označava kao „stabilna veza” (‘going steady’ u engleskom govornom području) i ograničena je na određeni period vremena u okviru kojeg par ili odluči da postane „pravi” par – da se veri ili venča; ili odluči da raskine odnos (Levin, 2004). Ovakva faza jeste deo LAT odnosa i verovatno je za neke parove LAT samo privremena situacija koja će se završiti ili zajedničkim životom ili raskidom; ali za neke parove LAT odnos predstavlja mnogo više od odnosa zabavljanja označenog kao stabilna veza i traje tokom dugog perioda vremena.

Vrlo je teško proceniti koliko ima LAT parova. Oni nisu vidljivi prilikom popisa stanovništva. Pretpostavlja se da među njima značajan deo čine osobe koje žive namerno same (Funk & Kobayashi, 2016), a o kojima je bilo reči na početku ove knjige. Sam termin LAT je prvi put upotrebljen u Holandiji 1978. godine, kada je kada je novinar Mišel

Berkiel (Michel Berkiel) napisao članak za *Haagse Post* o fenomenu koji je primetio u društvu, a koji je bio primenljiv i na njegovu vezu sa osobom koju voli (Levin, 2004). Ova reč je danas deo svakodnevnog govora Holandana, a posebni termini za LAT odnos postoje i u Norveškoj i Švedskoj (særbo i sårbo; Levin, 2004). Pored SAD i Kanade, o fenomenu je u Evropi pisano i u Francuskoj i Nemačkoj. Dakle, iako nije moguće dati dobru procenu broja LAT parova, ovu formu odnosa prepoznali su istraživači iz više industrijski razvijenih zemalja. Kao neka orijentacija mogu poslužiti rezultati dobijeni na velikim slučajnim uzorcima u Švedskoj. Jedno od pitanja u tim istraživanjima bilo je i „Da li živiš sa nekim u odnosu koji je sličan supružničkom, ali da ste pri tom zadržali odvojene stanove? ” („Do you live in a marriage-like relationship with someone while maintaining separate homes? ”). U 1993. godini je bilo šest procenata ispitanika koji nisu bili ni u braku ni u kohabitaciji, a potvrdili su da imaju LAT odnos; 1998. bilo ih je 12 procenata, a u 2001. četrnaest. Slično istraživanje u Norveškoj 2002. pokazalo je da LAT parova ima oko 8 procenata, među populacijom uzrasta 18–74 godine (Levin, 2004).

LAT parovi nisu homogena grupa. Kako pokazuje kvalitativno istraživanje sto parova iz Švedske i Norveške (Levin, 2004; istraživanje sa Jan Trostom objavljeno na švedskom 2003. godine) LAT parovi se mogu podeliti u dve grupe: oni koji bi želeli da žive zajedno, ali su, iz različitih razloga, odlučili da to ne učine i oni koji ne žele da žive zajedno, iako to mogu, tj. žele da ostanu LAT par.

U grupi onih koji bi želeli da žive zajedno javljaju se dva dominantna razloga za održavanje LAT odnosa. Prvi je osećanje odgovornosti prema drugima, najčešće prema deci iz prethodne veze ili ostarelim roditeljima. Ako bi se partner doselio u njihov dom (ili ako bi oni otišli iz svog) nastupile bi vrlo značajne promene, koje se percipiraju kao nepoželjne. Osobe koje brinu o svojim starim roditeljima, pored toga što ne žele da ih ostave same, ne žele ni da promene životni aranžman na način koji bi signalizirao roditeljima da treba da odu u dom (a useljavanje partnera bi moglo da bude shvaćeno na taj način). Oni koji brinu o svojoj deci, čak i ako nisu njihovi staratelji, smatraju da bi zajedničko domaćinstvo sa

aktuelnim partnerom bilo neka vrsta „varanja” sopstvene dece i ne žele da se upuštaju u to (Levin, 2004: 230). Održavajući domaćinstvo u kojem žive nepromenjenim, ovim ljudima je lakše da održe i nepromenjen odnos sa decom ili ostarelim roditeljima. Ukratko rečeno, novi partnerski odnos ne sme da ugrozi ili zameni već postojeće odnose, jer su ti odnosi i osećaj odgovornosti postojali mnogo pre upoznavanja partnera. Ukoliko se ne bi ponašali u skladu sa svojom odgovornošću, nastupio bi osećaj krivice. Ljudima u ovakvim situacijama LAT odnos omogućava da brinu o svojoj deci ili ostarelim roditeljima i da, u isto vreme, imaju vezu sa partnerom.

Drugi razlog za održavanje LAT odnosa, iako bi par želeo da živi zajedno, je to što rade ili studiraju na različitim mestima. Osobe u ovoj situaciji ne žele da biraju između svog posla i partnera. Oni žele oba i odlučuju da oba i zadrže. Posledica ovakve odluke je životna situacija koja zahteva da par živi odvojeno. Ovo može zvučati kao privremena situacija, jer je, u principu, moguće promeniti posao. Međutim, ako se osoba odluči na takav korak, sve što je prethodno izgrađeno na poslu, kao i mogućnost napredovanja, nestaje. Ovo, kako iznose istraživači, nije pitanje novca, već pitanje nezavisnosti i individualizacije. U ranijim istorijskim periodima nije bila izražena ideja da bi par trebalo da se prilagodi potrebama za samoostvarenjem oba partnera. Obično se smatralo da je žena ta koja treba da se odrekne posla i prijatelja i da se preseli tamo gde živi muškarac. Čak je ovaj problem bio postavljan u kontekst dokazivanja ljubavi: „Ako me zaista voliš – preselićeš se.” (Levin, 2004: 232). Posao i partner su sagledavani kao konkurencija jedno drugom i (jedna) osoba je morala da bira između njih. Iako je i danas ovakvo shvatanje prisutno, sve je izraženije prihvatanje ideje da osoba može da zadrži posao i prijatelje (u prethodnom slučaju – odnose sa decom i roditeljima) i da istovremeno ima dugotrajan i stabilan odnos sa partnerom koji živi u odvojenom domaćinstvu.

Istraživači iznose da ova situacija obuhvata i neke parove studenata koji studiraju na različitim mestima. Takođe priznaju i da su bili donekle iznenađeni kada su im se javili studenti koji definišu sebe kao LAT par: „Mi smo ih, na svoj staromodan način, videli više kao nekog

ko se ‘zabavlja’ i u stabilnoj je vezi (‘going steady’). Iz tog ugla njihov odnos je izgledao manje ozbiljan i to shvatanje koristi tradicionalni sistem braka kao model.” (Levin, 2004: 232). Međutim, ovi studenti su izjavljivali da bi, da nije studija, živeli u kohabitaciji; pošto ih odvojeno studiranje sprečava u tome, oni vide sebe kao LAT par.

Druga velika grupa LAT parova su oni koji ne žele da žive zajedno iako mogu, a žele i da ostanu par. U intervjuima sa njima izdvojila su se tri osnovna razloga za ovakav životni aranžman.

Mnogi parovi su već živeli u braku ili kohabitaciji i jednostavno ne žele da stvore one iste uslove koji su doveli do raskida te veze – ne žele da ponove istu grešku dva puta. Oni veruju da će zajednički život promeniti način na koji su povezani i da će te promene ugroziti opstanak veze. Dat je primer žene koja je uspela da se oporavi od nenadanog razvoda koji se dogodio jer je muž, sa kojim ima troje dece, otišao da živi sa svojom sekretaricom (Levin, 2004: 233-234). Ona je izgradila nezavisan život koji joj prija, a kasnije je upoznala i svog sadašnjeg (LAT) partnera. Međutim, ona ne želi da njih dvoje žive u istom domu, jer se boji da će preuzeti sve kućne obaveze na sebe, pošto zapravo veruje da to jesu dužnosti žene. Ta situacija će dovesti do toga da bude umorna i nezadovoljna, a onda i neprivlačna svom partneru. LAT odnos je strategija koju ona i osobe u sličnim situacijama koriste da bi izbegli propadanje odnosa i (još jedan) bolan raskid.

Sledeći razlog (koji najčešće daju penzionisani parovi) vezan je za napuštanje doma. Bilo bi potrebno doneti niz praktičnih odluka: ko će se preseliti? čije stvari će biti suvišne? Oni su najčešće živeli sami više godina i mnoge stvari koje poseduju su im posebno značajne kao uspomene na prethodne godine života, na važne ljude i događaje. LAT odnos je način da oba partnera zadrže svoj dom i stvari koje su tesno povezane sa njihovim identitetom i blagostanjem. Još jedan razlog zbog kojeg ovi parovi ne žele da zamene dva doma jednim jeste i lakše održavanje odnosa sa decom i/ili unucima.

Poslednji razlog vezan je za parove kod kojih je redosled promena životnih aranžmana dosta neuobičajen: oni su prvo živeli u braku ili kohabitaciji, a onda su prešli na LAT odnos. Tokom zajedničkog života

izbijale su brojne nesuglasice oko svakodnevnih stvari, što je činilo dane vrlo neprijatnim, a par se i dalje voli i oseća povezanost. Iz tog razloga, ni oni (ni njihova deca, ako ih par ima) ne žele da se razvedu, tj. da okončaju svoj odnos. Za ove parove LAT predstavlja rešenje koje bolje odgovara njihovim (različitim) životnim stilovima. Kako to zapravo izgleda? Dat je primer para koji je, nakon upoznavanja, vrlo brzo počeo da živi zajedno. Posle par godina su dobili prvo dete, nekoliko godina kasnije i drugo. Tokom tog perioda njihova veza je počela da propada, osećali su da se i dalje vole, ali su u isto vreme bili jako iritirani jedno drugim i svađali se. Oni su zapravo živeli tako oko osamnaest godina, a onda, godinu dana pre nego što su intervjuisani, rešili su da prodaju kuću i kupe dva stana. Sada žive na par minuta hoda, deca su sa majkom, mada dosta vremena provode i sa ocem. Otac vrlo često boravi u stanu u kojem je majka sa decom, jer je prostraniji od njegovog. Oni smatraju da su na ovaj način sačuvali svoju vezu, za koju oboje veruju da bi se raspala bez prelaska na LAT (Levin, 2004: 236).

Autori opisanog kvalitativnog istraživanja na kraju iznose i tri faktora koja, po njihovoj proceni, najviše doprinose povećanju broja LAT parova. Jedan faktor se odnosi na povećanu dužinu života i veću verovatnoću da će jedna osoba iskusiti razvod ili raskid veze, smrt partnera, što dalje vodi većoj verovatnoći da će biti formiran LAT ili neki drugi novi odnos. Drugi faktor predstavljaju promene na tržištu rada. Danas se od zaposlenih očekuje stalno usavršavanje i mobilnost, tako da jedan par gde oba partnera rade ne može lako da prati ove zahteve živeći u zajedničkom domaćinstvu. Treći faktor vezan je za putovanja i elektronske komunikacije. Ljudi se zaljubljuju na poslovnom putu ili na odmoru ili postaju par na internetu. Neki od ovih odnosa neće potrajati, ali ima i onih koji hoće. Ukoliko jedan ili oba partnera ne mogu ili ne žele da se presele, može se formirati LAT odnos (možda se čak može govoriti i o LAT odnosu na daljinu, *long-distance LAT relationship*).

Postoji i jedno novije istraživanje LAT parova, doduše na dosta manjem uzorku – 28 parova iz Kanade (Funk & Kobayashi, 2016). Prosečan uzrast ispitanika bio je 59 godina (u opsegu od 39 do 92); svi su bili heteroseksualne orijentacije. Gotovo svi ispitanici (93%) su pre-

thodno bili bar u jednom odnosu koji je podrazumevao zajednički život. U trenutku ispitivanja njihove LAT veze trajale su od 3 do 26 godina (u proseku 10 godina). Autori navode da su 4 para bila verena ili venčana, ali nema tačnog broja venčanih. Interesantna je raznolikost distance na kojoj partneri žive, a koja je izražena kao vreme vožnje kolima (od jednog do drugog partnera, *driving distance*): ima onih koji žive na manje od minut (tj. žive u istoj zgradi) do onih koji žive na više od 45 minuta udaljenosti; prosek je ipak dosta niži – 15 minuta. Bar jedno dete iz prethodne veze imalo je 66% ispitanika, ali samo 26% je još uvek živelo sa decom. Nijedan par nije imao decu iz trenutne veze. Razlozi za življenje u LAT odnosu nađeni na ovom uzorku Kanađana su dosta slični razlozima koji su identifikovani u Švedskoj: potreba za nezavisnošću i samoostvarenjem, zajedno sa potrebom da se zadrži sigurnost sopstvenog doma; izbegavanje svakodnevnog stresa i deljenja obaveza koje nosi život u zajedničkom domu, uz zaštitu dece od prilagođavanja novoj porodici (nije pominjana briga o roditeljima); i grupa razloga koja bi mogla biti shvaćena kao pozivanje na slobodu životnog izbora. Iako je uzorak mali, zanimljive su uočene razlike po polu: žene češće pominju da ne žele da obavljaju kućne poslove za dvoje i to je najčešće vezano za negativna iskustva iz prethodne veze. Njima je LAT odnos neka vrsta prevencije u izbegavanju konflikta. Žene su više isticale da imaju potrebu da izbegnu razvijanje zavisnosti od partnera (ili ne žele da postanu pasivne), što je rizik sa kojim su se suočavale u prethodnim kohabitacionim/bračnim vezama. Žene su davale i specifične odgovore po pitanju prava na ovakav izbor: „[...]žene pokazuju tendenciju isticanja važnosti da konačno, u svojim godinama, imaju priliku da žive same bez obaveza da uvažavaju druge u domaćinstvu ili brinu za njih. Rečima jedne ispitanice: „Ne želim da brinem ni za kog. To sam radila celog života.” (Funk & Kobayashi, 2016).

Kako zaključuju Levin i Trost (Levin, 2004), zahtevi na poslu neće biti smanjeni, ljudi će i dalje upoznavati druge ljude na putovanjima i preko interneta, neće se smanjiti stope razvoda ni teškoće u vezi, kao ni dužina života – a sve ovo otvara vrata porastu broja LAT parova.

Na kraju možemo reći da, nakon uvida u rezultate istraživanja

na severu Evrope i u Kanadi, postaje jasno da ne treba precenjivati doprinos individualizma pojavi LAT parova. Često se ističe da LAT odnos, sa jedne strane, uključuje manje obaveza, kakve su briga o deci partnera ili obavljanje kućnih poslova, a da je, sa druge strane, utemeljen na obostranom zadovoljstvu i recipročnoj razmeni emocionalne podrške (Borell & Karlsson, 2003). Na osnovu toga neki autori zaključuju (npr. Haskey & Lewis, 2006) da određene forme LAT odnosa predstavljaju ono što Gidens (Giddens, 1992, prema Funk & Kobayashi, 2016) naziva „čistim odnosom” („the pure relationship”). Čist odnos, u ovom smislu, promoviše jednakost partnera i predstavlja demokratizaciju intimnih odnosa. Neka istraživanja sugerišu da LAT može pomoći očuvanju nezavisnosti, privatnosti, vremena za sebe i, posebno za žene, slobodu od tradicionalnih obaveza (Haskey & Lewis, 2006; Karlsson & Borell, 2002). Doduše, većina autora i daje ogradu da to važi samo za neke LAT parove, iako to možda nema dovoljno odjeka u široj javnosti. LAT odnos može biti, i za mnoge parove jeste, određen situacionim okolnostima, kao što su profesionalne obaveze, uloga negovatelja ili, jednostavno, uspostavljene veze sa porodicom i prijateljima.

ZAKLJUČAK

LAT odnos je forma koja odavno postoji, ali je primetan porast LAT parova u poslednjim decenijama. Taj trend se ipak ne može objasniti samo porastom individualizma (koji je bio primenljiviji na prva dva nova životna stila). Mnogi LAT parovi bi zapravo želeli da žive zajedno, ali ih različite okolnosti sprečavaju u tome. S obzirom da se ne zna mnogo o ovim osobama, u budućim istraživanjima (i anketama i popisima) bi trebalo predvideti više opcija koje se odnose na postojanje veze. LAT parovi, kao i svi drugi, zaslužuju da budu vidljivi u društvu.

PRILOG 4:

NatCen istraživanje LAT odnosa ¹¹

NatCen je nezavisna britanska agencija za društvena istraživanja, na njihovom sajtu se mogu naći sumirani rezultati istraživanja obavljenog 2011-12. godine, a učestvovalo je 572 ispitanika. Kako se na početku ističe, mnogi ljudi koje ispitivanja klasifikuju kao same (single) su zapravo u LAT odnosu; intimnost i „biti u vezi“ ne znači uvek deljenje životnog prostora. Međutim, ispitanici su identifikovani kao osobe u LAT vezi na osnovu pitanja koje nedovoljno jasno ukazuje na LAT odnos: „Da li ste trenutno u vezi sa nekim sa kim ne živite ovde?“ („Are you currently in a relationship with someone you are not living with here?“) (reč *ovde* odnosi se na UK). Potsetimo se da je istraživanje u Švedskoj sprovedeno na ispitanicima koji su potvrdno odgovorili na sledeće pitanje „Da li živiš sa nekim u odnosu koji je sličan supružničkom, a da ste zadržali odvojene stanove?“ („Do you live in a marriage-like relationship with someone while maintaining separate homes?“). Ovakva formulacija odvaja one koji su u statusu zabavljanja, bez obzira na to što je veza stabilna, od onih koji svoj odnos doživljavaju ozbiljnije, odnosno kao sličniji supružničkom nego zabavljanju. Uprkos tome, i u ovom istraživanju su identifikovani vrlo slični razlozi za održavanje LAT odnosa, a bilo bi interesantno pogledati kako sami ispitanici formulišu svoje odgovore na pitanje zašto tako žive. Ipak treba imati na umu da je u uzorku bilo 43% ispitanika uzrasta od 16 do 24 godine (33% 25- 44 godine i 11% 55 i više godina). Navođeni razlozi slede.

LAT kao način da osoba zaštiti sebe od ponovnog emocionalnog bola ili zlostavljanja, Šarlot: *Oboje smo se opekli... Oboje smo izašli iz prethodnih veza bukvalno ni sa čim... Izgubila sam sve... On se ne useljava bukvalno zato što ne želim da ga izgubim.*

LAT kao način da se zaštite drugi, pre svega deca i drugi članovi porodice, Keri: *Ne želim da uletim u sve to jer moj sin ima ADHD i ne*

¹¹ <http://natcen.ac.uk/our-research/research/living-apart-together/> , <http://natcen.ac.uk/media/28546/living-apart-together.pdf> [25.12.2016]

podnosi dobro promene. Tako da hoću da idem polako, dan po dan... Ne kažem da se to (kohabitacija) nikad neće dogoditi. Nadam se da hoće.

LAT kao (jedini) način na koji je intimnost moguća. Iz opisa se vidi da se i ovaj razlog javljao u istraživanju Levinove i Trosta, ali je bio u grupi razloga koji se odnose na neponavljanje greške. Jeste moguće da postoji i nezavisno od prethodnih značajnijih negativnih iskustava. LAT kao zaštita od prevelikog uplitanja partnera u život, svakodnevnih kontakata i izgrađivanja međuzavisnosti. Helen: *Navikla sam da radim stvari kako ja hoću, ne da delim prostor. Grozno je, skroz grozno, znam da je vrlo sebično.*

LAT kao način da prioriteti osobe budu ona sama, samorealizacija i autonomija. Bilo da je reč o izgrađivanju karijere, hobijima koji oduzimaju puno vremena ili nečem trećem – to je važnije nego živeti sa partnerom. Endru: *Za muškarca...to je prilično dobra situacija, mogu da radim ono što želim...i da imam najbolje sa obe strane (best of both worlds).*

Na kojoj udaljenosti žive ovi LAT parovi?

Najveći broj LAT parova je živeo relativno blizu; dve trećine su živele na manje od 10 milja¹² udaljenosti, a skoro jedna petina je bila udaljena ne više od milje. Samo 16% ispitanika je imalo partnere koji žive više od 50 milja daleko, uključujući i 8% osoba sa partnerima izvan UK.

Interesantne su izjave ispitanika koje govore o učestalosti i važnosti kontakata sa partnerom. Tu se vidi da su kontakti vrlo česti (gotovo svakodnevni telefonom, preko sms-a ili interneta; najčešća varijanta viđanja je nekoliko puta nedeljno, ali bilo je i 15% parova koji se viđaju manje od jednom nedeljno) i da osobe doživljavaju jedna drugu kao ozbiljnog emocionalnog partnera. Na žalost, uz izjave i imena, kao i u prethodnim slučajevima, ne stoje godine ispitanika.

Keti: *On me pozove svakog jutra kada krene na posao. Pozove me na pauzi za ručak. Pozove me kada se vraća kući s posla... Tako da, iako ne živimo zajedno, mi provedemo mnogo vremena pričajući i razmenjujući poruke. Ako nije kod mene, on mi šalje poruke noću kada*

12 1 milja ≈ 1,6 km.

pođe na spavanje.

Ema: Mi smo kao mali tim i kada treba da donesemo neke odluke - mi ćemo ih doneti zajedno. Ako mi dan dobro ide, ja pomislim „o, pozvaću ga da mu kažem”, ako imam loš dan pozvaću ga da mu se žalim.

Džordž: Ne bih mogao da preživim poslednje trideset tri godine bez nje. Ne bez njene pomoći i podrške u različitim trenucima.

Mišel: Mi se brinemo jedno o drugom kao da smo venčani... Ne volim da popunjavam obrasce, sama, udata. Ja nisam sama i mrzim kad štikliram „sama”... Trebalo bi malo više da se govori o vezama kao što je naša.

NEKE (DRUGE) NOVE TENDENCIJE VEZANE ZA ODRASLO DOBA

Destandardizacija životnog ciklusa koja se odvija poslednjih decenija za posledicu ima i dosta nejasna očekivanja od adolescenata u pogledu postizanja statusa odrasle osobe. Nema više jasnih markera kada i da li osoba treba da uradi određene stvari u određenim trenucima života. Putevi u odraslo doba su bili relativno predvidljivi, u zavisnosti od pola i društvenog sloja, do, recimo, sredine druge polovine XX veka. Mladi ljudi danas, u svetu, a i kod nas, imaju mnogo više opcija: da se venčaju ili da nikad ne stupe u brak; da žive u vezi sa partnerom različitog ili istog pola; da rode decu rano, da odlože rađanje za kasne tridesete ili da uopšte nemaju dece; da nađu posao i završe obrazovanje kasnije ili obrnuto; da žive u gradu, da odu na selo ili u inostranstvo. Taj drugačiji i manje jasan ulazak u odraslo doba Džefri Arnet smatra novim, posebnim periodom u životu čoveka, a naziva ga „odraslo doba u nastajanju” (*emerging adulthood*). Nakon što se upoznamo sa Arentovim idejama, preći ćemo na još jedan novi fenomen u životu nekih mladih odraslih osoba, koji nije prepoznat kao stil, već kao faza – to je vraćanje u roditeljski dom, nakon što se otišlo iz njega. Ova „bumerang deca” (*boomerang kids*) prekidaju stadijum praznog gnezda svojih roditelja, a da li prekidaju i svoje odrastanje? Krenimo redom.

ODRASLO DOBA U NASTAJANJU

Džefri Arnet (Jeffrey Arnett, 1957) je američki psiholog koji već dve decenije piše o odraslom dobu u nastajanju i istražuje na tom polju, odgovarajući kritičarima svojih ideja. Njegov članak iz 2000. godine, *Odraslo doba u nastajanju: Teorija razvoja od kasnih tinejdžerskih do ranih godina odraslog doba* (Arnett, 2000), bio je prvo značajno skretanje pažnje stručne javnosti na ovaj fenomen. Na početku treba reći da Arnet piše, pre svega, o mladim Amerikancima, iznoseći ideju da se isti zaključci mogu izvesti za sve mlade u razvijenim industrijskim zeml-

jama. Drugi važan detalj, na koji Arnet odgovara u drugom izdanju svoje poznate knjige *Odraslo doba u nastajanju* (Arnett, 2015), jeste da su za formulisanje teorije poslužila zapažanja i istraživanja na studentima. Kao što znamo, studenti nisu reprezentativni, već selekcionisani uzorak mladih ljudi. Dakle, o čemu piše Arnet?

Za mlade (Amerikance) u XXI veku put u odraslo doba je dosta dug. Oni prolaze kroz produženi period istraživanja i nestabilnosti u kasnim tinejdžerskim i dvadesetim godinama, koji se ne može nazvati ni adolescencijom, a ni odraslim dobom. Stoga Arnet predlaže novi naziv – odraslo doba u nastajanju. U ranijim radovima ovaj period je bio omeđen godinama 18 i 25; međutim, poslednjih godina Arnet se odlučuje za granice od 18 do 29 godina. Mnogi mladi ljudi ne postignu tranziciju u stabilne uloge odraslog doba do svoje 25, tako da se 29 godina danas čini boljom gornjom granicom. Takođe, Arnet piše i da uzrast od 29 godina ima više smisla na internacionalnom nivou, „jer su prosečne godine ulaska u brak i roditeljstvo više u drugim razvijenim zemljama nego u SAD, obično oko 30 godina” (Arnett, 2015: 7). Ovo odlaganje braka i roditeljstva su posledice javljanja novog životnog doba. A zašto se pojavilo odraslo doba u nastajanju? Ključna je značajno veća sloboda u življenju. Mladi danas bez osuđivanja mogu da isprobavaju različite moguće životne puteve; sva ranija ograničenja koja su bila vezana za pol ili materijalno stanje nisu više prisutna (Arnett misli na razvijene zemlje). Uz to, mladi, u ovom novom vremenu, vide odraslo doba, uloge i obaveze koje ono donosi, kao nešto što treba izbeći i odložiti. Većina njih želi brak, dom i decu i većina će to i imati do tridesete. Ali ne „sada”. Odraslo doba i obavezivanja koja ono donosi, a koje Arnett smatra normativnim, nude sigurnost i stabilnost, ali predstavljaju i svojevrsan kraj – kraj nezavisnosti, kraj spontanosti i kraj osećanju da je sve moguće.

Pre nego što iznesemo osnovne karakteristike ovog novopredloženog životnog doba, treba reći da Arnett ne tvrdi da su to univerzalne odlike odraslog doba u nastajanju. Zapravo se očekuje da će neke druge karakteristike biti značajnije u drugim kulturama ili u drugačijim ekonomskim uslovima. Pet odlika o kojima on piše treba shvatiti kao trenutne zaključke o ključnim karakteristikama odraslog doba

u nastajanju, koje su zasnovane na njegovim istraživanjima u USA proteklih 20 godina. Arnet ih smatra distinktivnim odlikama odraslog doba u nastajanju, ali ne i jedinstvenim, tj. one se mogu pojaviti i u drugim životnim dobima, ali su češće i izraženije u periodu od 18 do 29 godine.

Istraživanje identiteta. Ovo je možda najvažnija odlika odraslog doba u nastajanju (u SAD); mladi ljudi istražuju različite mogućnosti na mnogim poljima, posebno u ljubavnim odnosima i radu. Tokom ovog eksperimentisanja oni razvijaju svoj identitet, izgrađuju svest o tome ko su i šta žele od života. Odraslo doba u nastajanju pruža najbolje mogućnosti za ovakvo istraživanje sebe. Ovi mladi ljudi su značajno nezavisniji od svojih roditelja nego adolescenti i većina njih je otišla od kuće, makar i samo privremeno, tokom studija. Pored ove nezavisnosti, oni su slobodni da isprobavaju različite mogućnosti, jer još uvek nemaju stalan posao, bračnog partnera ni decu. Prema Arnetu, period između adolescencije i odraslog doba pruža izuzetnu i jedinstvenu mogućnost za isprobavanje različitih načina života i različitih opcija u ljubavi i zaposlenjima. Postoje kvalitativne razlike između ovog isprobavanja i isprobavanja tokom adolescencije. Kada je u pitanju ljubav, Arnet odnose adolescenata opisuje kao probne i prolazne, dok bi istraživanje ljubavi u odraslom dobu u nastajanju trebalo da ima dublji nivo intimnosti, sa implicitnim pitanjem koje je jasnije usmereno na identitet: kakva sam ja osoba i kakva osoba bi za mene bila najbolji životni partner? (Arnet, 2015: 10). I na poslovnom planu događa se pomeranje od prolaznih, kratkotrajnih poslova koje imaju adolescenti, ka poslovima koji omogućavaju bolju pripremu za buduće zanimanje tokom odraslog doba u nastajanju. Ovo zvuči dosta ozbiljno, tako da Arnet iznosi izvesnu ogradu: iako ovi mladi¹³ postaju ozbiljniji u vezi sa svojim izborima partnera i poslova, ovakva promena se događa postepeno. Mnoga istraživanja identiteta u ovom periodu odvijaju se zbog zabave, kao igra i deo sticanja šireg iskustva pre nego što se osoba „smiri” i preuzme odgovornosti odraslog doba. Ovaj stav je,

13 Teško je naći imenicu u našem jeziku koja bi odgovarala; Arnet piše young people, ali najčešće jednostavno emerging adults. U tekstu na srpskom treba voditi računa da to nisu odrasli, pa ih ne treba tako ni zvati (a ne zvuči prihvatljivo ni termin odrasli u nastajanju ili slično...). Ipak, treba napomenuti da reč „mladi” koristimo u nedostatku bolje, ovde to nije sinonim za adolescente.

zapravo, toliko uobičajen u američkoj kulturi (među osobama koje se nalaze u odraslom dobu u nastajanju, smatra Arnet) da je dobio popularni akronim: YOLO (*You Only Live Once*, mi bismo rekli – *Samo jednom se živi*). Ovi mladi ljudi shvataju da takvu slobodu, kakvu imaju u okviru odraslog doba u nastajanju, neće imati posle svoje tridesete godine.

Nestabilnost. Istraživanje identiteta čini stadijum odraslog doba u nastajanju ne samo vrlo ispunjenim i burnim, već i vrlo nestabilnim periodom. Osobe u ovom periodu znaju da bi trebalo da imaju svoj životni plan i većina njih ga zaista i ima – ali ga revidiraju bezbroj puta. Ako im se ne dopada kurs koji su upisali, posao koji su našli, stepen obrazovanja koji su postigli, ljubavni partner sa kojim su – onda je vreme da se napusti ta opcija i revidira plan. Pri svakoj reviziji ovi mladi ljudi nauče nešto o sebi i postaje im sve jasnije kakvu budućnost žele, smatra Arnet. U SAD se nestabilnost perioda odraslog doba u nastajanju ogleda i u čestom menjanju mesta stanovanja.

Usmerenost na sebe. Prema Arnetu (Arnett, 2015) usmerenost na sebe je ubedljivo najviša u okviru odraslog doba u nastajanju, u odnosu na bilo koji drugi period. I deca i adolescenti su, na neki način, usmereni na sebe i svoje potrebe, ali imaju roditelje, učitelje i sibilinge kojima se povinuju i sa kojima se dogovaraju. Kasnije u životu osoba će biti usmerena na svoju porodicu i svoju posao. Tokom odraslog doba u nastajanju osoba ima vrlo malo dnevnih obaveza i obaveza prema drugima, tj. ne odgovara nikome za ono što jeste ili nije uradila – može da uradi kako želi. Arnet podvlači da usmerenost na sebe ne znači (nužno) da je osoba sebična. Biti fokusiran na sebe tokom odraslog doba u nastajanju je normalno, zdravo i privremeno.

„Negde između” osećanje. Arnetovi ispitanici su osećali da se nalaze negde između ograničenja adolescencije, odgovornosti odraslog doba i nestabilnosti odraslog doba u nastajanju. Kada ih je pitao da li se smatraju odraslim, odgovori su često bili ambivalentni, „ponekad da, a ponekad ne”. Odakle takvo osećanje? Arnet iznosi da je istraživanjem utvrdio tri kriterijuma koje ispitanici imaju na umu kada procenjuju da li su odrasli ili ne. To su prihvatanje odgovornosti za sebe, donošenje nezavisnih odluka i postizanje finansijske nezavisnosti. Ovi kriterijumi se

ispunjavaju postupno i ne svi odjednom – odatle osećanje da je osoba u nekim aspektima odrasla, a u drugim nije.

Mogućnosti i optimizam. S obzirom na to da se radi o mladim ljudima koji još nisu napravili konačne izbore, a nisu ni razočarani životnim iskustvima, odraslo doba u nastajanju je vreme nada i očekivanja. Oni se nadaju dobro plaćenom poslu koji će voleti, braku punom ljubavi, srećnoj deci sa kojom se slažu. Niko ne predviđa sebi dosadan posao, težak razvod i razočaravajući decu koja ih ne poštuju. Ovaj aspekt, u sklopu sa drugima, posebno je važan za mlade koji su odrastali u teškim okolnostima. Kada se odsele i krenu na fakultet, kada nađu privremeni posao i nove prijatelje, osećaj otvaranja novih mogućnosti bi trebalo da bude posebno pozitivno iskustvo za njih.

Prema Arnetu, postoje značajni argumenti za tvrdnju da odraslo doba u nastajanju nije ni kasna adolescencija, ni rano odraslo doba, a ni tranzitorni period. Zašto ovaj period nije isto što i odraslo doba? Arnet (2015) započinje objašnjenje reakcijama svojih studenata kada im je, na predavanjima iz razvojne psihologije, rekao da su skoro svi oni, što se društvenih nauka tiče, „kasni adolescenti”. Još uvek studiraju, dakle jasno je da nisu završili svoje obrazovanje, mali broj je u braku, još manji broj njih su roditelji. Njegovi studenti su bili, blago rečeno, nezadovoljni tom tvrdnjom. Ova Arnetova ilustracija mami osmeh, jer ovako reaguju i našu studenti, a, verovatno, i gotovo svi studenti širom sveta. Ovi mladi ljudi se slažu da još uvek nisu sasvim odrasle osobe, ali nisu ni adolescenti. Zašto? Adolescenti žive u svom domu, sa jednim ili oba roditelja. Veliki broj studenata se odselio i živi sam u gradu u kojem je fakultet. Čak i oni koji su ostali kod kuće osećaju značajno veći stepen autonomije, npr. na polju društvenog ili ljubavnog života, a i na planu školovanja. Taj stepen nezavisnosti i odgovornosti za sebe adolescenti nemaju. Zašto odraslo doba u nastajanju nije rano (mlado) odraslo doba? Prvo zato što taj termin implicira da se u odraslo doba ušlo, što ovde nije slučaj. Ovaj period ima istraživački, nestabilan i promenljiv kvalitet, zato je bolje reći „u nastajanju” (emerging). Drugi, više formalni nego suštinski problem, bilo bi pronalaženje novog termina za rano odraslo doba, jer ovaj period od 18. do 29. godine nije isti po svojim karakteristikama kao rano odraslo

doba. Zašto odraslo doba u nastajanju ne treba označiti kao „tranziciju o odraslo doba”? Ako bi taj period smatrali prelaznim, istraživači bi bili fokusirani na ono što mladi ljudi postaju, a ne na ono što oni jesu, smatra Arnet. Ukoliko se istraživači fokusiraju na kriterijume tranzicije u odraslo doba, koji su originalno sociološki, a široko prihvaćeni i u psihologiji: odlazak od kuće, završavanje obrazovanja, nalaženje stalnog posla, brak, roditeljstvo, mi i dalje nećemo ništa znati o tim mladim ljudima. Šta se njima još događa? Da li su završavanje školovanje i traženje posla sve kroz šta oni prolaze? Da li je to najvažnije? Naravno da nije, piše Arnet (2015). Smatranje odraslog doba u nastajanju tranzicijom suzilo bi percepciju istraživača i ne bi vodilo ka istraživanju promena koje se stvarno događaju, a nevezane su za tradicionalne ključne događaje. Pored toga, odraslo doba u nastajanju traje više godina (18-29), dok su tranzitorni periodi relativno kratki.

Jedna od čestih kritika Arnetovih ideja usmerena je na selekcionirani uzorak sa kojim je radio tokom uobličavanja i dokazivanja svojih ideja – taj uzorak činili su studenti. Ne poriče se tačnost Arnetovih opisa dilema i izazova sa kojima se danas susreću mladi uključeni u produženo obrazovanje (u ekonomski razvijenim zemljama), ali da li je to zaista univerzalni stadijum? Ako se ne pojavljuje kod svih mladih ljudi u svim kulturama – da li je onda opravdano uvoditi odraslo doba u nastajanju kao novi stadijum životnog ciklusa? Mnogi smatraju da nije. Opet, sam termin jeste prihvaćen i neki renomirani časopisi, kao što je *Journal of Adolescence*, redovno objavljuju članke o odraslom dobu u nastajanju. Mada, kakav god stav da zauzmemo prema uvođenju ovog perioda među stadijume životnog ciklusa, to ne utiče na činjenicu da fenomen jeste vredan proučavanja.

Na kraju ove teme daćemo kratku ilustraciju kritike odraslog doba u nastajanju. Kros-kulturalne studije i studije etničkih manjina pokazuju da ovaj stadijum nije univerzalan (Lloyd, Behrman, Stromquist & Cohen, 2006; prema Hendry & Cloep, 2012). Mladim ljudima u mnogim zemljama, a naročito ženama u ruralnim oblastima, nije dozvoljen niti omogućen bilo kakav period istraživanja identiteta; oni iz adolescencije u odraslo doba prelaze relativno brzo. Da bi pokazali kako se značajne raz-

like u životnim situacijama mladih ljudi mogu naći i u jednoj razvijenoj zemlji, Hendri i Kloep (Hendry & Cloep, 2010) su sprovedeli istraživanje u dolinama Velsa (Južni Vels; Welsh valleys), što je manje razvijeni kraj u odnosu na UK u celini. Istraživanjem su obuhvaćeni mladi od 17 do 20 godina, namerno odabrani tako da nijedan od njih nije student. Doduše, treba reći da ih je bilo samo 38; istraživači studiju označavaju kao eksplorativnu, a sa ispitanicima je sproveden polustrukturisani intervju o njihovom životnom stilu i osećaju da pripadaju (ili ne) odrasloj dobi. Autori smatraju da je moguće identifikovati bar tri različita tranziciona puta za ove mlade ljude. Prvu grupu čine mladi koji su ostali da žive kod kuće; oni mogu da dopuste sebi da istražuju različite životne mogućnosti, da odlažu zaposlenje i odabir karijere, jednostavno da se zabavljaju. Oni ne smatraju sebe potpuno odraslim osobama. Iako su se neki od njih žalili na uplitanje roditelja, ipak su zadovoljni time što su kod kuće i uživaju prednosti roditeljske nege i podrške. Ovu grupu autori smatraju najslabijom Arnetovom odrasloj dobi u nastajanju. Druga grupa se, na prvi pogled, uklapa u opis Arnetovog stadijuma, jer takođe žive kod kuće i imaju privremene poslove ili su nezaposleni. Međutim, za razliku od prve grupe, oni nisu odabrali takav stil života; on im je nametnut zbog nedostatka ličnih resursa, veština i prilika. Kao posledica toga, pred njima se ne prostiru mogućnosti i optimizam; oni su ogorčeni i bez mnogo nade u budućnost. Njihovo odraslo doba je više „sprečeno” nego „u nastajanju”. Nedostatak životnih opcija ove mlade ljude dovodi u razvojnu stagnaciju. Treća grupa se dosta razlikuje od obe prethodne i obuhvata osobe koje pokazuju „odraslost” i zrelost na ranom uzrastu. Oni pričaju da su sazreli kroz iskustva kao što je nega bolesnih roditelja, razvod, čuvanje sibringa ili njihove sopstvene dece, prihvatanje odgovornog posla ili prisila da budu finansijski nezavisni jer roditelji ne mogu da ih izdržavaju. Većina ovih mladih je navela završetak/napuštanje škole i prihvatanje posla sa punim radnim vremenom kao najveću prekretnicu za ulazak u odraslo doba. Niko od njih se ne oseća kao „negde između” niti izbegava obaveze čije se ispunjavanje očekuje od odraslih. Autori zaključuju da, kada bi se sabrali svi mladi iz zapadnih industrijalizovanih zemalja čiji se ulazak u odraslo doba razlikuje od Arnetovog viđenja, i

kada bi im se dodali svi mladi ljudi iz zemalja u razvoju, koji žive pod vrlo različitim socijalnim i ekonomskim uslovima, onda bi ostalo vrlo malo onih koji ulaze u odraslo doba na način o kojem piše Arnet. Sam Arnet u novom izdanju knjige *Odraslo doba u nastajanju* (Arnett, 2015) iznosi rezultate koji pokazuju da se mladi iz različitih društvenih slojeva ne razlikuju u odnosu na percepciju pet ključnih odlika odraslog doba u nastajanju, o kojima je bilo reči napred. Međutim, to je opet uzorak iz SAD, gde je pripadanje ispitanika određenoj društvenoj klasi (niža, srednja, viša) određeno samo preko obrazovnog statusa majke. Iako on tvrdi da je takvo određenje društvenog sloja uobičajeno u društvenim naukama, nije lako složiti se da je takvo razvrstavanje validno; a i ako se složimo, to opet ne bi bio dokaz u prilog univerzalnosti stadijuma odraslog doba u nastajanju. Ipak, treba ponoviti još jednom da, iako stadijum možda nije univerzalan, on jeste realan i zaslužuje pažnju istraživača.

BUMERANG DECA

Istraživači društvenih trendova u SAD i UK poslednjih godina skreću pažnju na značajno povećanje broja mladih odraslih koji se, nakon završenog fakulteta, vraćaju svojim kućama, da žive sa roditeljima. U zemljama Balkana i Mediterana nije neobično da deca u ranom odraslom dobu, bez obzira na to da li su zaposlena ili ne, žive sa roditeljima. Međutim, zapadna društva povećan broj „dece” koja se vraćaju kući vide kao potencijalni društveni problem. Pošto još uvek ima mnogo više novinskih nego naučnih članaka, pokušaćemo da izdvojimo neke činjenice koje su, za sada, poznate o bumerang deci¹⁴.

14 Nešto ređi naziv je bumerang generacija (bumerang generation), što se koristi i u naučnim člancima, mada ima istraživača koji biraju opisnu sintagmu „zajedničko stanovanje roditelja i mladih odraslih“.

U životnom ciklusu porodice očekuje se stadijum praznog gnezda, kada deca odrastu i odu od kuće. Međutim, od devedesetih godina (prošlog veka) javlja se fenomen čiji bismo popularni naziv mogli prevesti kao „pretrpano gnezdo”¹⁵. Termin je popularizovala knjiga koja na duhovit način piše o ovom fenomenu – *Sindrom pretrpanog gnezda: Preživljavanje povratka odrasle dece* (Shaputis, 2004). Pre nego se okrenemo istraživanjima, treba reći da je za razumevanje fenomena povratka odrasle dece važno imati na umu i ekonomsku krizu koja od 2007. godine pogađa USA i Evropu, a nazvana je Velika Recesija (*Great Recession*). Podaci koji slede izdvojeni su iz izveštaja renomiranog istraživačkog centra iz SAD (Pew Research Center; Parker, 2012).

Dakle, bumerang deca su mladi odrasli koji su napustili roditeljski dom, ali su se, posle nekog vremena, vratili „pravo nazad”, kao bumerang. Velika Recesija nije izazvala, ali jeste ubrzala ovu tendenciju. Kada se podaci prikažu za odrasle od 18 do 34 godine procenat onih koji žive sa roditeljima je prilično visok – 24%. Međutim, ovde sigurno ima i onih koji, iz različitih razloga, nisu ni odlazili od kuće. Na uzrastu od 25. do 34. godine 12 procenata odraslih živi sa roditeljima, a dodatnih 17 procenata kaže da se u prethodnih nekoliko godina privremeno vraćalo kući, iz ekonomskih razloga. Ova situacija je podjednako verovatna i za muškarce i za žene. Na uzrasu na kojem se definitivno očekuje odvajanje od primarne porodice u SAD – 30 godina (setimo se Arneta i prethodne teme), postoje razlike u obrazovanju između onih koji žive sa roditeljima i onih koji žive sami. Mladi odrasli koji su završili fakultet značajno ređe žive sa svojim roditeljima od onih koji nisu (10 naspram 22%). Nezaposlenost takođe igra važnu ulogu u vraćanju kući. Šta o ovom novom životnom aranžmanu kažu roditelji i deca?

Roditelji čija su se deca vratila da žive sa njima su podjednako zadovoljni svojim porodičnim životom i stambenom situacijom kao i roditelji koji su ostali u „praznom gnezdu”. Isto se može reći i za njihovu

15 *Crowded, rede cluttered nest.*

<https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2016/mar/14/the-boomerang-generation-and-the-childhood-bedrooms-they-still-inhabit> [14.4. 2016].

odraslu decu: 68% mladih odraslih koji žive sa roditeljima (nikad nisu odlazili ili su se vratili) izjavljuju da su zadovoljni porodičnim životom. Nešto je veći procenat mladih odraslih koji žive sami i zadovoljni su – 73%, ali razlika nije statistički značajna. Život sa mamom i tatom nije umanjio ni ekonomski optimizam ovih mladih ljudi. Oni su optimističniji nego sredovečni i stari u pogledu svoje finansijske budućnosti, iako trenutno nemaju dovoljno novca da žive onako kako žele. Ako bumerang decu posmatramo kao nekog ko se nalazi u Arnetovom odraslom dobu u nastajanju, onda je optimizam u pogledu budućeg života uopšte očekivan. Oko jedne trećine „dece” koja ostaju ili se vraćaju u pretrpano gnezno kaže da je takav životni aranžman pozitivan za odnos sa roditeljima, a nešto manje od polovine smatra da zajednički život ne utiče na taj odnos. Oni koji smatraju da je povratak delovao negativno, vratili su se kući jer nemaju drugog načina da izdržavaju sebe. Uglavnom, nakon jasnog opadanja višegeneracijskih domaćinstava u SAD, od osamdesetih do danas uočava se njihovo jasno povećanje. Neki istraživači smatraju da bi ovo moglo pozitivno da utiče na brigu o starima (u periodu kada generacije roditelja koje primaju decu nazad uđu u kasno staro doba), ali tu pretpostavku tek čeka provera realnosti. Postoje i neke praktične zabrinutosti, kao što je finansijsko opterećenje roditelja i pitanje vraćanja studentskih kredita. Sa psihološke strane gledano, važno je pitanje kako dalje teče razvoj ove odrasle „dece” koja su finansijski zavisna od roditelja, kao i da li je u uslovima zajedničkog stanovanja moguće voditi nezavisan društveni život. Rečima mlade žena iz UK „Teško je osećati se odraslim kada živiš sa ljudima koji su ti prali zube”¹⁶.

Istraživanja ima jako malo, verovatno ne samo zato što je fenomen nov, već i zbog teškoća u vezi sa prikupljanjem uzorka. Među onima koja se mogu naći izdvaja se vrlo interesantan sociološki rad, koji pokušava da rasvetli razloge odlaska i povratka u roditeljski dom (South & Lei, 2015). Teorijski okvir rada predstavlja teorija životnog toka, čiji je začetnik Glen Elder (sa njegovim osnovnim idejama upoyanali smo se u delu teksta o ekološkim teorijama razvoja). Životni tok je

16 Sara Marš, 28 godina, *The Guardian*, članak „The boomerang generation – and the childhood bedrooms they still inhabit”.

niz društveno određenih događaja i uloga koje pojedinac preuzima tokom vremena. Teorija životnog toka prepoznaje mogućnost poništavanja tranzicije, tj. kontra-tranzicije, za šta je vrlo dobar primer vraćanje u roditeljski dom nakon što se iz njega otišlo. Razlike u životnom toku, koje se i inače očekuju u okviru ekološkog pristupa, u slučaju vraćanja u roditeljski dom mogu imati dva osnovna izvora, smatraju Saut i Lei (South & Lei, 2015). Sa jedne strane stoje strukturisane, predvidive razlike u pristupu resursima koji su potrebni da bi se uspostavilo nezavisno domaćinstvo, a sa druge strane su neočekivani i relativno nepredvidljivi životni događaji, kao što su gubitak posla, raskid kohabitacije, bolest ili ozbiljna kriminološka viktimizacija. Princip povezanih života, u ovom slučaju, znači da karakteristike roditelja i kvalitet odnosa roditelj-dete utiču i na vreme (uzrast) odlaska od kuće, kao i na verovatnoću da će se „dete” vratiti. Princip društveno-istorijske (i geografske) lokacije takođe određuje odlazak, odnosno povratak; u zapadnim društvima pomenuta Velika Recesija verovatno značajno utiče na povratak kući (kao što u našem društvu nepovoljna ekonomska situacija otežava da se ode). Rezultati istraživanja sadrže opsežne analize brojnih socio-demografskih varijabli, ovde ćemo se osvrnuti samo na neke determinatne odlaska/povratka kući (South & Lei, 2015).

Prema pristupu životnog toka, najvažniji („kritični”) životni događaji su međusobno povezani. Kao što odlazak na fakultet i ulazak u ozbiljniju ljubavnu vezu povećava verovatnoću odlaska od kuće, tako diplomiranje i raskid veze povećavaju verovatnoću povratka. Za mlade koji su emocionalno bliski sa svojim majkama je manje verovatno da će napustiti dom, a verovatnije da će se vratiti. Dalje, manje je verovatno da će se iseliti oni u čijem roditeljskom domu već živi odrasli sibling; povratak je verovatniji i za one čiji su roditelji lošeg zdravlja. Autori jesu pronašli da je u vreme i odmah nakon Velike recesije (2007-2009) bilo prisutno značajnije odlaganje odlaska i brojniji povraci u roditeljski dom, ali je interesantna njihova tvrdnja da se, nakon dodatne kontrole uslova, pojavljuje drugačija slika. Autori veruju (South & Lei, 2015) da promena trendova u odlasku iz doma/povratku u njega ima izvor u izmenjenim stavovima i normama

u pogledu poželjnosti i privlačnosti života u roditeljskoj kući, isto koliko i u sposobnosti da se održava nezavisno domaćinstvo. Tako je ulazak u odraslo doba dobio još jednu prepoznatu i društveno dozvoljenu varijantu – bumerang decu.

PRILOG 5:

Kako je ispitivano odraslo doba u nastajanju?

Konstrukte koje Arnet nudi kao odlike odraslog doba u nastajanju je dosta teško precizno definisati; čitalac se možda pitao kako je Arnet odredio indikatore istraživanja identiteta, nestabilnosti, usmerenosti na sebe, „negde između” osećanja i mogućnosti/optimizma. Odgovor je toliko jednostavan da vam se možda neće dopasti. Ispitanici su izražavali svoje slaganje na trostepenoj skali (da, i da i ne, ne) sa sledećim tvrdnjama:

Istraživanje identiteta – Ovo je period u mom životu kada saznajem ko sam ja zapravo.

Nestabilnost – Ovaj period mog života je pun promena. Ovaj period mog života je pun nesigurnosti.

Usmerenost na sebe – Ovo je period mog života u kojem sam usmeren na sebe.

„Negde između” osećanje – Da li osećaš da si dosegao odraslo doba?

Mogućnosti – U ovom periodu u mom životu još uvek se čini kao da je sve moguće. Uveren sam da ću na kraju dobiti ono što želim od života.

Arnet je kasnije, sa saradnicima, razvio i (pravi) upitnik za merenje prisustva karakteristika odraslog doba u nastajanju (Reifman, Colwell, Arnett, 2007). To je IDEA - Inventory of the Dimensions of Emerging Adulthood, a dostupan je iz više izvora na internetu, (npr. http://www.nae4ha.com/assets/documents/JYD_070201_final.pdf). Ispitanik izražava svoje slaganje sa 31 tvrdnjom, na četvorostepenoj skali;

tvrdnje su raspoređene u šest dimenzija – usmerenosti na sebe je dodata usmerenost na druge (tj. ta dimenzija je razdvojena na dve). Koren tvrdnji je isti: Da li je ovaj period u tvom životu...

- period mnogih mogućnosti;
- period istraživanja;
- period zbunjenosti;
- period eksperimentisanja;
- period lične slobode;
- period u kojem se osećaš sputano;
- period odgovornosti za sebe;
- period u kome osećaš stres;
- period nestabilnosti;
- period optimizma;
- period velikog pritiska;
- period saznavanja ko si ti;
- period smirivanja (settling down);
- period odgovornosti za druge;
- period nezavisnosti;
- period otvorenih izbora;
- period pun nepredvidljivog;
- period obavezivanja prema drugima;
- period samodovoljnosti;
- period pun briga;
- period isprobavanja novih stvari;
- period usmeravanja na sebe;
- period odvajanja od roditelja;
- period određivanja (definisanja) sebe;
- period planiranja budućnosti;
- period traganja za smislom;
- period odlučivanja o sopstvenim uverenjima i vrednostima;
- period učenja da „misliš svojom glavom”;
- period osećanja da si na neki način odrastao, a na drugi ne;
- period postepenog postajanja odraslim;
- period u kojem nisi siguran da li si dostigao odraslo doba.

ŠTA ZNAČI BITI ODRASLA OSOBA U SAVREMENOM DRUŠTVU?

Iako bismo se, verovatno, mogli složiti sa tim da ne postoji jedan životni put koji može biti označen kao univerzalan i normativan, ipak se postavlja važno pitanje – šta znači biti odrasla osoba u današnjem društvu? Kako definisati odraslo doba danas?

„Stari” put, koji najjasnije prikazuju Havighurstove ideje, jeste ulazak u odraslo doba određen jasnim društvenim obrascima – posao, brak, porodica, građanske dužnosti. Taj put je bio strukturisan i jasno je vodio osobu do statusa odrasle. Međutim, sve institucije u savremenim društvima su prošle kroz transformacije, što sociolozi smatraju delom šireg procesa destrukuralizacije kulture (Côté, 2000). (Primer područja ozbiljnih transformacija je institucija porodice.) Jedna od posledica ovog procesa je značajno slabljenje normativnih obrazaca života ljudi. Osobe koje danas ulaze u odraslo doba ili su (već) odrasle, imaju vrlo malo ograničenja koja kultura postavlja njihovim životnim izborima, ali u isto vreme imaju i manje obrazaca koji će ih voditi kroz život. „Institucionalni i normativni obrasci koji su destrukuralisani”, piše Kote „uključuju odnose među polovima, odnose roditelj-dete, etničke i rasne odnose i intergeneracijske obaveze”(Côté, 2000: 30). Ranije fundamentalne institucije zapadnih zemalja – porodica i religija, izgubile su legitimnost kod velikog dela populacije. Sociolog Kler Valas (Wallace, 1995) piše o destrukuralizaciji odraslog doba u Evropi i iznosi iste ideje koristeći slikoviti termin *raspareno* (de-coupled) u opisima nestajanja normativnih obrazaca. Jednostavno, događi koji su imali jedan sled se više ne javljaju tako. Na primer, zajednički život je „rasparen” od braka, kao i dobijanje deteta, koje zapravo postaje „raspareno” i od zajedničkog života. Životne tranzicije (u odraslo i bilo koje doba) nije više moguće odrediti pomoću ovakvih markera. Jedna osoba može da se kreće tokom svog života između braka, kohabitacije, rađanja deteta, „samačkog” života, života sa

roditeljima ili nekog oblika ne-standardnog partnerstva bilo kojim redosledom (Wallace, 1995). Isto je i sa obrazovanjem i radom: osoba može da prelazi iz obrazovanja u obučavanje, rad, privremeni posao ili posao sa pola radnog vremena, u dalje obrazovanje ili nezaposlenost; i ovi prelazi mogu da se dogode skoro bilo kojim redosledom tokom života, a osoba se može vratiti na isti status više puta. Iako destandardizacija životnog toka daje prostora samoaktuelizaciji, u nekim slučajevima to može biti i negativno. Nije se pojavilo gotovo ništa što bi zamenilo nejasne i sve manje relevantne tradicionalne markere, tako da nove generacije mogu ostati „na čekanju” (Côté, 2000), bez dovoljno eksternog vođstva ili unutrašnjih resursa za sazrevanje.

Dakle, ako „stari” put i prolazak određenim redosledom kroz određene događaje više nije odgovor na određenje odraslog doba, šta jeste? Kote govori o procesu individualizacije, gde se od „od ljudi očekuje da izvajaju najvažnije aspekte svog ličnog odraslog doba, vođeni svojim sazrevanjem. Kao posledica toga, odraslo doba je danas više psihološko stanje, nego socijalni status.” (Côté, 2000: 31). Da li možemo odrediti najvažnije karakteristike tog „stanja”?

Kada je bilo reči o odraslom doba u nastajanju i „negde između“ osećanju, pomenuti su određeni kriterijumi postizanja odraslosti. Arnett ih naziva Velikih tri (Arnett, 2015: 314) i iznosi da su potvrđeni, tj. prihvaćeni kao kriterijumi odraslog doba, na različitim uzorcima u SAD, kao i u nekoliko drugih zemalja (Argentina, Izrael, Austrija, Grčka, Kina). Oni predstavljaju viđenje da je suština odraslog doba nezavisnost, sposobnost osobe da bude samodovoljna, ona koja brine sama o sebi. Indikatori postizanja te nezavisnosti, tzv. *velikih tri*, su: preuzimanje odgovornosti za sebe, donošenje samostalnih odluka i postizanje finansijske nezavisnosti. I oni autori koji kritikuju Arnettovu ideju o novom stadijumu života, slažu se oko ovog dela: za postizanje odraslosti ključna je nezavisnost, autonomija (Hendry & Kloep, 2012).

Preuzimanje odgovornosti podrazumeva da osoba razume i oseća da je ona sama odgovorna za sve što govori, u šta veruje i šta radi. Odlazak iz roditeljskog doma ne znači nužno da je osoba spremna za ovu odgovornost, kao što ni život sa roditeljima ne mora da spreči osobu da

prestane da se oslanja na druge. Donošenje samostalnih odluka označava da je osoba sposobna za nezavisno rasuđivanje i pravljenje izbora, kako oko malih, svakodnevnih stvari, tako i oko krupnih životnih pitanja: npr. gde će živeti, šta će raditi, u šta će verovati. Za neke osobe koje je Arnet intervjuisao prva značajna odluka koju je osoba donela sama označila je ulazak u odraslo doba, npr. odluka o razvodu. A finansijska nezavisnost, koja je treći stub odraslog doba, je gotovo neophodna za samostalnost; teško je praviti autonomne izbore ako osoba nije u stanju da izdržava sebe. Svi ovi kriterijumi odnose se na osamostaljivanje u odnosu na primarnu porodicu. Dve intervjuisane devojke su lepo opisale polove ove dimenzije samostalnosti: „Žena je neko ko može da se brine sam o sebi. Njoj nisu potrebni njeni roditelji da se brinu za nju.”; „Ja sam još uvek dosta zavisna. Znam da, kad god mi treba pomoć, mogu samo da kažem svojim roditeljima i oni će mi pomoći. Iako imam 22 godine, mislim da sam još uvek pomalo dete zbog načina na koji zavisim od svoje porodice” (Arnett, 2015: 316).

Nezavisnost neophodna da bi osoba ušla u odraslo doba može biti izražena i drugim terminima, na primer kao emocionalna, bihevioralna i finansijska autonomija (Hendry & Cloep, 2012). Pretpostavka je da osoba, postizući autonomiju, zapravo prolazi kroz proces individuacije i konstruiše svoj identitet, čime postaje odrasla.

Ako se još jednom osvrnemo na sve što je rečeno, izgleda da pronalaženje posla, kao tradicionalni marker ulaska u odraslo doba, ipak ostaje dosta važno. Biti „izdržavano lice” ne pogoduje razvijanju nezavisnosti, koja je distinktivna odlika odraslih.

Autonomija ne znači, i ne bi ni trebalo da znači, sebičnost. Iako briga za druge nije u srži koncepcije odraslog doba današnjih generacija, tendencija ka nezavisnosti je često objašnjavana uz obzирnost prema drugima. Odnosno, biti nezavistan nije isto što i biti bezobziran – mladi koji ulaze u odraslo doba vide odraslost i kroz sposobnost sagledavanja posledica sopstvenih akcija na druge ljude. Rečima Arnetovih ispitanika: „Biti odgovoran i znati šta su tvoji prioriteti. Ne da se brineš samo za sebe, nego da imaš i dobrobit drugih na umu i da znaš da nisi odgovoran samo za sebe, već i za druge ljude oko sebe i da ih ne povređuješ”; „Da

naučiš da si odgovoran za sebe, ali možda ipak i da osećaš da si donekle odgovoran i za druge oko sebe, u smislu da se ne ponašaš neodgovorno i da misliš samo na zadovoljenje svojih ličnih potreba” (Arnett, 2015: 318-319). Pored obzirnosti za druge ljude, treba pomenuti i kompleksnost pitanja roditeljstva. Roditeljstvo i brak su danas na dnu liste mogućih kriterijuma odraslog doba; mladi (odrasli) se slažu da stupiti u brak i dobiti dete nije ono što te čini odraslom osobom. Međutim, treba pomenuti da oni ljudi, koji su postali roditelji u svojim dvadesetim godinama, izdvajaju taj događaj kao najvažniji za svoje odrastanje i ulazak u odraslo doba. Kako kaže jedna ispitanica, roditeljstvo „ima tendenciju da te natera da odrasteš vrlo brzo” (Arnett, 2015, str.320). Roditeljstvo zahteva od osoba preuzimanje novih, ozbiljnih odgovornosti, bilo da su to planirali ili ne (rečima mladog oca: „to mora da bude urađeno”, „plivaj ili potoni” (Arnett, 2015: 320)). Dakle, iako se roditeljstvo danas ne sagledava kao značajan kriterijum ulaska u odraslo doba, to jeste događaj koji može da natera osobu da odraste *odmah*, ne zato što je završen dug put ka nezavisnosti, već zato što nova uloga roditelja to zahteva.

Na kraju ćemo kratko izneti neke rezultate istraživanja odraslog doba u Srbiji, iz perspektive sociologa (Ignjatović, 2009). Autorka se u ovim, kao i u nekim ranijim radovima, bavi pitanjem tranzicije u odraslo doba uopšte, kao i specifičnostima Srbije na ovom polju (Tomanović & Ignjatović, 2006). Ocena završenosti tranzicije, tj. ulaska u odraslo doba, merena je kroz tempo prelaska ključnih životnih događaja. Navodi se da je korišćen prilagođeni indeks osamostavljanja, radi poređenja sa drugim evropskim zemljama. Ovu meru Ignjatovićeva smatra operacionalom definicijom ulaska u odraslo doba, a sačinjena je od četiri pokazatelja: napuštanje roditeljskog doma, brak ili kohabitacija, finansijska samostalnost (prihodi od profesionalne aktivnosti) i zaposlenje duže od godinu dana. Svrha indeksa je da pokaže koliko brzo mladi postižu status odraslih na liniji životnog toka (Ignjatović, 2009). Prethodna istraživanja u državama Evrope ukazuju na postojanje određenih obrazaca, odnosno na razliku između severnog i južnog kruga zemalja. Mi pripadamo južnom krugu i „u Srbiji se ‘osamostaljivanje’ odvija sporo i traje do sredine tridesetih godina života” (Ignjatović, 2009: 17). Razlika u odnosu

na zemlje „brzog odrastanja” iznosi gotovo deset godina. Autorka iznosi da tek osobe od 34-35 godina mogu biti svrstane u podjednako odrasle kao što su Britanci ili Danci na uzrastu od 25 godina. Mladi u nekim zemljama „severnog kruga” dostižu sve relevantne dimenzije nezavisnosti u srednjim dvadesetim godinama života; Srbija spada u grupu zemalja sporog odrastanja i često nedovršenog osamostaljivanja od porodice porekla, u finansijskom i emocionalnom smislu. Na ovakvim rezultatima možemo da „zahvalimo” različitim specifičnostima mesta i vremena u kojem živimo; naš životni kontekst ne pogoduje ranom odrastanju. Svejedno, treba zadržati optimizam – bolje ikad nego nikad!

NOVE FORME PORODICE

JAVLJANJE NOVIH FORMI PORODICE I BOJAZNI VEZANE ZA NJIHOVO FUNKCIONISANJE

Danas u svetu postoji velika šarolikost porodičnih formi. Mali broj njih je zastupljen u našoj zemlji. Parovi koji dobijaju decu putem vantelesne oplodnje više nisu novina i najmanje se razlikuju od tradicionalnih porodica, ali se takođe ubrajaju u nove forme zbog specifičnosti zasnivanja porodice. Ovo je i jedina nova forma koja nije zabranjena zakonom u Srbiji. Porodica koja nastaje uz pomoć surogat-majke dobija šansu u predlogu zakona, koji bi trebalo da dospe na raspravu i glasanje ove, 2016, godine. U svakom slučaju, surogat-majka bi samo nosila dete, pošto predlog zakona ne dozvoljava korišćenje njene jajne ćelije (ali se pominje mogućnost „darovanja” ćelija) (Građanski zakonik Republike Srbije, radni tekst, 2015). Forma koja postoji, ali je relativno retka, su samohrane majke po izboru (*solo/single mothers by choice*). I poslednje dve forme, koje su pokrenule najviše polemika i istraživanja u svetu, su porodice sa majkama lezbejkama, odnosno, gej očevima (*lesbian mother and gay father families*). Iako je moguće da, i bez priznavanja zakonom, homoseksualni roditelji žive zajedno i odgajaju decu, čini se da kod nas trenutno ne postoji društvena klima koji bi podržala homoseksualne zajednice sa decom. Ni homoseksualni brakovi neće, još neko vreme, biti mogući u Srbiji, s obzirom da i novi predlog zakona predviđa, da se brak zaključuje „saglasnom izjavom volja dva lica različitog pola”, a i vanbračna zajednica ostaje „trajjnija zajednica muškarca i žene” (Građanski zakonik Republike Srbije, radni tekst, 2015.). Međutim, postoji i Strategija prevencije i zaštite diskriminacije (2013.) Kancelarije za ljudska i manjinska prava Republike Srbije, čiji je jedan deo posvećen LGBT osobama i gde je predložen niz mera za unapređivanje njihovog položaja. Zabrana diskriminacije i zastupanje ravnopravnosti bi trebalo da, između ostalog, dovede do priznavanja homoseksualnih zajednica.

Ovaj deo knjige ima za cilj da ukratko predstavi nove forme poro-

dice i neke rezultate novijih istraživanja koja su se ovim formama bavila. Bez obzira da li ćemo se, i kada, iskustveno upoznati sa novim formama, možemo se upoznati kroz tekst, a svi koji očekuju da će direktno ili indirektno raditi sa porodicama, treba da budu svesni šarolikosti koja postoji izvan naših granica.

O JAVLJANJU NOVIH OBLIKA PORODICE

Kao period javljanja novih formi porodice označene su sedamdesete godine XX veka, a zemlje u kojima su ove forme najviše proučavane su SAD i UK. Na početku sedamdesetih godina 20. veka, manje od 10% porodica bile su jednoroditeljske, a do 2012. godine broj je porastao na 30% u Sjedinjenim Američkim Državama (US Census Bureau, 2012) i u Ujedinjenom Kraljevstvu (Lloyd & Lacey, 2012). (U izveštaju Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.god. u Republici Srbiji (2013), može se videti da su kod nas 1971. godine jednoroditeljske porodice činile oko 9% svih porodica; 2011. one čine oko 18%). Ovo povećanje broja jednoroditeljskih porodica, praćeno je opadanjem broja sklopljenih brakova, a povećanjem broja razvoda, kako u SAD, tako i u Evropi. Doduše, broj razvoda poslednjih godina opada ali stručnjaci procenjuju da je to zbog porasta broja nevenčanih parova, čije se rastave ne registruju. Kada je ispitivan bračni status žena koje prvi put postaju majke, samo 59% u SAD i 53% u UK je bilo udato; 24% i 31% je živelo u kohabitaciji; a 17% i 16% su bile same (Amato, 2014.). Uporedo sa ovim trendovima, u mnogim zapadnim društvima postoji rapidni porast takozvanih *step-families* (ređe – *blended family*) za koje nemamo adekvatan prevod. Radi se o porodicama gde bar jedan roditelj ima decu iz prethodne veze koja nisu u krvnom srodstvu sa „novim roditeljem“ – poočimom ili pomajkom. Situacija se dodatno usložnjava, kada deca iz prethodnih brakova žive određeni period vremena sa jednim roditeljem i njegovom novom

porodicom, a deo vremena sa drugim roditeljem. Tako, jedno dete može imati više od dve roditeljske figure istovremeno. Treba imati na umu i da mnogi roditelji i deca prolaze kroz više porodičnih formi: od kohabitacije, preko braka i razvoda, do ponovnog braka; od samohrane majke do života u zajednici... mogućnosti su brojne i realno postoje.

Jednoroditeljske porodice, roditelji koji žive u kohabitaciji i porodice sa poočimom/pomajkom, se najčešće nazivaju *netradicionalnim porodicama*, i uglavnom nastaju kao posledica razlaza ili razvoda i formiranja novih kohabitacionih ili bračnih odnosa. Porast njihovog broja odslikava sve veću slobodu u pogledu porodičnog života, i šire – sve veću slobodu i raznolikost u životnim stilovima odraslih. Sve je veći broj ljudi koji žive sami; javljaju se i parovi koji žive zajedno ali ne žele decu. Ova povećana sloboda i tolerancija društva prema različitim životnim izborima dovela je do nastanka formi porodice koje nisu postojale do pred kraj XX veka ili su bile „sakrivene” od društva. One se nazivaju *novim porodicama, odnosno, novim formama porodice*, jer predstavljaju radikalniji zaokret od tradicionalne forme (u odnosu na netradicionalne porodice koje su nastale raskidanjem i ponovnim uspostavljanjem (uobičajenih) odnosa). U nove forme porodice ubrajaju se porodice sa majkama lezbejkama; porodice sa gej-očevima; porodice koje osnivaju samohrane majke po izboru; i porodice nastale uz pomoć asistiranu reprodukciju, uključujući vantelesnu oplodnju, doniranje jajne ćelije, doniranje spermatozoida (kao i doniranje obe ćelije potrebne za oplodnju – ‘de facto’ doniranje embriona) i formiranje porodice uz pomoć surogat-majke (na engleskom jednostavno *surrogacy*). Doduše, treba primetiti da je za nastanak nekih formi, pored povećane slobode životnog izbora i rada pokreta za prava homoseksualaca, vrlo značajan i početak uspešnog izvođenja vantelesne oplodnje (VTO, odnosno IVF – *in vitro fertilisation*) 1978. godine. Iako nove porodice nisu isto što i netradicionalne porodice, one se ne isključuju međusobno; na primer, roditelji deteta začeto pomoću donora se mogu razvesti i zasnovati novu zajednicu – *stepfamily*.

O BOJAZNIMA VEZANIM ZA NOVE FORME PORODICE

Ako čitalac zastane za trenutak i razmisli, sigurno će se dosetiti šta bi mogao biti potencijalni problem vezan za nove porodice. Niko ne tvrdi da nove porodice nisu zasnovane na ljubavi i uzajamnom poštovanju. Niko ne osporava pravo odraslih ljudi da žive životom koji im najviše odgovara. Bojazni postoje u vezi sa odgajanjem dece. Tradicionalna nuklearna porodica se smatra najboljim okruženjem za odrastanje deteta i ostaje standard za poređenje svih ostalih formi porodice. To rađa pretpostavku da što se porodica više razlikuje od forme „dva heteroseksualna roditelja”, to je veći rizik za blagostanje dece. Deca u porodicama sa dva roditelja istog pola, deca samohranih majki po izboru, deca začeta putem asistirane reprodukcije – da li će svi oni zaista imati više izazova u svom razvoju i da li će manje napredovati nego deca iz tradicionalnih porodica? Nećemo žuriti sa odgovorima. Pre njih i pre razmatranja novih porodičnih formi, podsetićemo se koji su faktori povezani sa (optimalnim) razvojem dece u tradicionalnim porodicama.

TRADICIONALNE PORODICE: FAKTORI KOJI UTIČU NA DETETOV RAZVOJ

ODLIKE RODITELJA - PSIHOLOŠKO BLAGOSTANJE

Postoji mnogo faktora vezanih za roditelje koji zaista utiču na kvalitet roditeljstva i ishode u odgajanju dece. To su i osobine ličnosti majke i oca, nivo obrazovanja, radno vreme, odnosi na poslu (Matejević i Todorović, 2012; Opsenica Kostić & Stefanović Stanojević, 2010; Panić i Opsenica Kostić, 2012; Todorović, 2005). Međutim, psihološko blagostanje, sagledano kroz kvalitet braka/bračnog konflikta, kao i psihičko stanje roditelja, imaju najdalekosežnije posledice, tako da ćemo sada izdvojiti samo njih.

Kada su počela istraživanja vezana za odnos braka roditelja i razvoja dece, ispostavilo se da loš brak nije povezan sa negativnim ishodima u razvoju dece. Dakle, ako je roditelj nezadovoljan odnosima sa partnerom, samo to nezadovoljstvo neće imati mnogo uticaja na dete. Ono što predstavlja problem je bračni sukob. Istraživanja su pokazala da su deca čiji su roditelji u konfliktu agresivnija i neposlušnija, odnosno teško je kontrolisati njihovo ponašanje; veća je verovatnoća da će biti uključena u delinkventno ponašanje i da će imati slab školski uspeh, kao i da će biti aksiozna i depresivna; imaće više teškoća u odnosima sa vršnjacima u odnosu na decu čiji roditelji nisu u sukobu (Cummings & Davies, 2010; Grych & Fincham, 2001; Reynolds, Houlston, Coleman, & Harold, 2014). Ovi nalazi zahtevaju i dodatno objašnjenje – to što su roditelji u konfliktu, ne znači da će dete imati probleme u ponašanju i socio-emocionalnom razvoju. Gotovo sva deca, češće ili ređe, vide roditelje kako se svađaju i nemaju značajne posledice zbog toga. Čak se može reći da je za decu dobro da budu izložena raspravi i razmeni argumenata, jer će naučiti kako da reše neslaganje i pomire se. Ključna činjenica nije to da li se roditelji svađaju, nego kako se svađaju. Ono što jeste štetno za decu su: česte svađe, verovanje da svađa vodi rastavi roditelja, izražena hostilnost, a posebno fizičko nasilje, verovanje da je dete uzorok svađe, nesposobnost roditelja da se pomire (Cummings & Davies, 2010; Grych & Fincham, 2001; Reynolds, Houlston, Coleman, & Harold, 2014).

Znatno manje istraživanja postoji o pozitivnim efektima harmoničnih brakova. Postoje rezultati koji govore da povoljni ishodi u razvoju dece roditelja u srećnim brakovima ne dolaze jednostavno od odsustva ozbiljnog konflikta, već su povezani sa pozitivnim aspektima odnosa roditelja – na primer, sa načinom na koji roditelji komuniciraju međusobno i kako izražavaju naklonost (Goldberg & Carlson, 2014.; Ratcliffe, Norton & Durtschi, 2016.).

O psihološkom blagostanju roditelja direktno govori njegovo psihičko stanje. I ovde su, kao i kod kvaliteta braka, najviše proučavani negativni aspekti. Brojne studije govore o povezanosti depresije roditelja i razvojnih ishoda dece. Deca depresivnih roditelja imaju intenzivije i brojnije socio-emocionalne probleme i probleme u ponašanju; a postoji i

veća verovatnoća da će ona sama postati depresivna (Orvachel, Walsh-Altis & Ye, 1988; Weismann et al., 1987; Weismann, Warner, Wickramaratne, Moreau, & Olfson, 1997). Postoje dva objašnjenja ovih nalaza. Jedno objašnjenje glasi da depresija snižava sposobnost roditelja da efikasno vrši svoju ulogu. Depresija znatno otežava roditelju da kontroliše i disciplinuje svoju decu, a redukuje i emocionalnu dostupnost i senzitivnost, tako da ugrožava i afektivnu vezanost deteta. Drugo objašnjenje nas vraća na bračni konflikt: tamo gde je jedan roditelj depresivan, verovatno postoji i veći sukob roditelja; upravo taj sukob, a ne depresija sama po sebi, je odgovoran za probleme dece. Da li to zaista može biti tako? Jedna iscrpna pregledna studija (Downey & Coyne, 1990) pokazuje da bračni konflikt može da objasni agresiju i probleme u ponašanju dece depresivnih roditelja, ali ne može objasniti više nivoa depresivnosti dece. Oni su zaključili da za probleme u ponašanju zaista može biti odgovoran sukob roditelja, ali da depresivnost roditelja dovodi dete u rizik od depresije. Međutim, treba imati u vidu da i depresija i bračni sukob mogu biti izazvani spoljašnjim faktorima, i upravo ti faktori mogu biti odgovorni i za probleme u razvoju dece. Depresivni roditelji i njihova deca su često izloženi nizu teškoća, kao što su siromaštvo, loši uslovi stanovanja i nedostatak socijalne podrške.

Osim depresije, dokazano nepovoljan faktor po razvoj deteta je roditeljska zavisnost od alkohola ili droga (Mayes & Truman, 2002). Slično objašnjenju o uticaju depresije, i ovde je deo odgovora u nemogućnosti pijanog ili drogiranog roditelja da vaspitava, a deo u uslovima života cele porodice.

KVALITET ODNOSA RODITELJ – DETE

Afektivna vezanost

Veliki deo znanja koje danas imamo o najvažnijim aspektima roditeljstva koji su u vezi sa prilagođenošću deteta dolazi iz radova psihijatra Džon Bolbija i psihologa Meri Ejnsvort. Oni su istakli značaj osećaja sigurnosti u odnosu dece sa roditeljima (Stefanović Stanojević,

2011). Prema Bolbiju, mala deca imaju urođenu tendenciju da koriste roditelje kao sigurnu bazu u istraživanju okoline i kao izvor utehe kada su uznemirena. On smatra da kvalitet detetovog odnosa sa majkom u prvim godinama života određuje blagostanje tog deteta kao odrasle osobe (Bowlby, 1969; Stefanović Stanojević, 2011). U kontekstu naše teme - nove forme porodice i (optimalni) uslovi za razvoj dece - kratko ćemo se podsetiti rada Meri Ejnsvort. Ona je bila posebno zainteresovana za istraživanje razlika između sigurno i nesigurno vezane dece. U te svrhe je i razvijen Test strane situacije (Ainsworth & Bell, 1970). Za nas je sada ključno pitanje zašto neka deca razvijaju sigurnu vezanost, a druga neki od oblika nesigurne vezanosti? Na osnovu posmatranja velikog broja majki i beba, u Africi i u SAD, Ejnsvort je zapazila povezanost između ponašanja majki prema deci i tipa vezanosti dece. Majke sigurno vezane dece su responsivne i senzitivne za potrebe deteta. One se osmehuju, govore svojoj deci i dodiruju ih, ulaze u sinhronizovane interakcije sa njima. Majke nesigurno-ambivalentne dece imaju nepredvidivo, odnosno, nedosledno ponašanje. Ponekad jesu responsivne, ali su često i nedostupne ili neresponsivne; ponekad loše interpretiraju signale deteta, odgovaraju neprikladno i imaju teškoća da uspostave sinhronizovane rutine u odnosu sa detetom. Ambivalentna priroda detetovog odgovora na povratak majke, u Testu strane situacije, istovremeno traženje i odbijanje kontakta – odsljkava detetovu nesigurnost u pogledu prihvatanja/utehe koju će dobiti od majke. Majke dece sa izbegavajućim modelom vezanosti aktivno odbijaju svoju decu. One su često neresponsivne na signale deteta, nestrpljive su sa njim i ne pokazuju emocionalnu toplinu. U Testu strane situacije se vidi da su ta deca naučila da se odbrane od odbacivanja, tako što pokazuju malo emocija i izbegavaju majku kada se ona vrati u sobu. Dakle, majke ambivalentno i izbegavajuće vezane dece su nedosledno responsivne, odnosno dosledno neresponsivne, nasuprot dosledno responsivnog ponašanja majki sigurno vezane dece.

Važno pitanje je da li nesigurni oblici vezanosti vode razvoju psiholoških problema kod dece. Veliki broj istraživanja je pokušao da odgovori na ovo pitanje koristeći Test strane situacije za klasifikovanje dece, nakon čega su ta deca praćena, da bi se utvrdilo da li će nesig-

urno vezana deca pokazivati više emocionalnih problema i problema u ponašanju nego njihovi sigurno vezani vršnjaci. Mnogi istraživači su utvrdili vezu između tipa afektivne vezanosti u ranom i različitim aspektata ponašanja u kasnijem detinjstvu (Belsky & Cassidy, 1994; Erikson, Sroufe & Egland, 1985; Sroufe, 1986; Suess, Grossman & Sroufe, 1992; Youngblade & Belsky, 1992). Za nesigurno vezanu decu je značajno da će se verovatno manje igrati sa entuzijazmom i kroz saradnju sa drugom decom, da će imati visoko samopoštovanje, da će biti popularna među vršnjacima, imati pozitivne interakcije sa gostima kod kuće, pokazivati kompetentnost u školi, tražiti pomoć kada im je potrebna. Dakle, nesigurna vezanost u ranom detinjstvu jeste asocirana sa manje poželjnim ishodima u razvoju na predškolskom i ranom školskom uzrastu. Ipak, treba reći da se tip afektivne vezanosti deteta može promeniti tokom vremena u skladu sa (značajnim) promenama iskustva; nije neizbežno da će deca sa nesigurnim tipom vezanosti imati problema kada odrastu, kao što nije ni garantovano da će sigurno vezana deca biti dobro prilagođena na starijim uzrastima (Thompson, 2008).

Poslednja značajna tema iz oblasti afektivnog vezivanja koju ćemo pomenuti jesu istraživanja afektivnog vezivanja odraslih, koje je pokrenula Meri Mejn, razvivši intervju za ovu procenu (Booth-La-Force & Roisman, 2014; George, Kaplan & Main, 1985; Main, Goldwyn & Hesse, 2003). Intervju za procenu afektivnog vezivanja odraslih je omogućio i proučavanje veze između afektivne vezanosti roditelja i vezanosti dece. Jedan od najinteresantnijih nalaza je povezanost kvaliteta odnosa koji je žena imala u detinjstvu sa svojom majkom sa kvalitetom odnosa koji ta žena ima sa svojim detetom. Ovo znači da tip odnosa koji je ćerka imala sa svojom majkom može biti prenet sa jedne generacije na sledeću. Dokaz za ovaj fenomen dolazi ne samo iz studija majki i njihove dece već i iz istraživanja koja su utvrđivala tip vezanosti majke pre rođenja deteta, tako da na kvalitet vezanosti nije mogao uticati aktuelni odnos sa detetom (Fonagy, Steele & Steele, 1991).

STILOVI RODITELJSTVA I RODITELJSKI POSTUPCI

Teorija afektivnog vezivanja je značajno doprinela razumevanju procesa putem kojih roditelji utiču na svoju decu, ali postoje i drugi aspekti roditeljskog ponašanja i uloge koji su važni. To je, pre svega, topao emocionalni odnos prema deci i sposobnost da se deca disciplinuju, odnosno da se kontroliše njihovo ponašanje (Bornstein, 2002; Collins, Maccoby, Steinberg, Hetherington & Bornstein, 2000; Lamb, 2012.; Opsenica Kostić, 2012; Opsenica Kostić i Panić, 2012; Panić i Opsenica Kostić, 2014). Treba praviti razliku između stilova roditeljstva (koji se, pre svega, odnose na emocionalnu klimu odnosa roditelj – dete) i specifičnih roditeljskih postupaka, kao što je proveravanje gde se dete nalazi ili sa kime se druži (Darling & Steinberg, 1993). Ova razlika je važna, zato što isti roditeljski postupak može imati potpuno različite ishode kada je primenjen unutar različitih stilova (unutar toplog i prihvatajućeg odnosa prema detetu ili unutar ograničavajućeg, pa čak i hostilnog, odnosa).

Dajen Bomrajnd, pionir i jedan od najistaknutijih istraživača na polju roditeljskih stilova, izdvaja četiri roditeljska stila, koji su kombinacija dve osnovne dimenzije roditeljskog ponašanja – responsivnosti i zahtevnosti (Baumrind, 1971; 1989, 1991; Opsenica Kostić, 2012). Prema Bomrandovoj, autoritativni roditelji su izrazito kontrolišući, očekuju da njihova deca rade kako oni kažu i vrlo retko ostavljaju mesta pregovorima, odnosno prilagođavanju. Deca odgajana ovim stilom su, češće nego druga deca, socijalno nekompetentna i nesamostalna, a mogu pokazivati i devijantna ponašanja. Permisivni roditelji su puni ljubavi, ali ne kontrolišu dete i postavljaju vrlo malo zahteva u vezi sa ponašanjem dece. Tipičan rezultat ovog odgajanja su razmažena, neasertivna deca, nezainteresovana za postignuće. Neangažovano ili nemarno roditeljstvo označava zanemarivanje ili odbacivanje dece; ovi roditelji nisu podržavajući i ne obraćaju pažnju na to šta deca rade, nikakve granice nisu postavljene. Deca ovih roditelja, češće nego druga, imaju emocionalne probleme i probleme u ponašanju, kao i loš uspeh u školi. Najpovoljniji stil roditeljstva je autoritativni stil, koji kombinuje emocionalnu toplinu i prihvatanje deteta sa čvrstom kontrolom. Važno je to što auto-

ritativni roditelji kontrolišu ponašanje dece kroz razgovore i otvoreni su za pregovaranje (ne praktikuju kazne i puko pokazivanje moći). Deca odgajena ovim stilom imaju najviše šansi da razviju samokontrolu, odgovornost, saradljivost i samostalnost.

Drugi način proučavanja roditeljskih stilova je proučavanje veza između odgajanja i prilagođenosti dece u odnosu na specifične dimenzije roditeljstva, a ne u odnosu na tipove. Ovaj dimenzionalni pristup je primenjen na odnos adolescenata i njihovih roditelja. Identifikovane su tri dimenzije, koje se nalaze u međusobnoj korelaciji (Steinberg & Silk, 2002). Prva je autonomija, koja se odnosi na pitanje u kojoj meri je adolescent pod kontrolom roditelja; druga je harmonija – mera u kojoj odnos roditelj – dete uključuje toplinu, angažovanost i emocionalnu bliskost; i treći je konflikt – iznos u kojem je odnos roditelj – adolescent napet i neprijateljski. Postoje dokazi da adolescenti imaju najviše dobiti od roditelja koji su topli, pokazuju čvrstu kontrolu, ali i razumevanje potrebe za autonomijom.

OKRUŽENJE U KOJEM DECA RASTU I INDIVIDUALNE KARAKTERISTIKE DECE

Socijalna okolina u kojoj deca odrastaju ima veliki uticaj na njihov razvoj. Deca odrasla u siromaštvu, nasuprot deci odrasloj u bogatoj podsticajnoj okolini, češće će imati loš školski uspeh, napuštati školovanje rano, biti uključena u delinkventno ponašanje, imati neželjene trudnoće i emocionalne probleme u adolescentnim godinama (Bradley & Corwyn, 2002; Brooks-Gunn, Britto & Brady, 1999; McLoyd, 1999). Siromaštvo ometa detetov razvoj na više načina. Čak i pre rođenja ova deca su u nepovoljnom položaju, jer su u riziku da se majka loše hrani ili da budu rođena prerano; u inostranim istraživanjima, život u siromaštvu je povezan i sa korišćenjem alkohola i droga od strane majke, što je nepovoljno za dete. Tokom odrastanja, deca u siromašnim porodicama će verovatno imati manje igraćaka i knjiga kod kuće, odnosno manje podsticaja za razvoj. Opet, u mnogim zemljama siromaštvo znači i pohađanje slabije škole, što kod nas može, ali i ne mora, da bude slučaj (ako dete živi u

izrazito siromašnom kraju, onda jeste verovatno da će škola u koju dete ide imati specifične izazove u odnosu na školu iz centra grada). Ono što je univerzalni i stalno prisutni efekat siromaštva jeste nepovoljan uticaj na roditeljsku ulogu. Roditelji koji su svakodnevno suočeni sa ozbiljnom nemaštinom mogu postati depresivni, veća je verovatnoća bračnih konflikata, i u tom kontekstu zahtevi dece predstavljaju dodatni izvor stresa za iscrpljenog roditelja.

Naravno, neće sva deca, odgajana čak i pod ekstremno lošim uslovima, razviti psiho-socijalne probleme. Postoje vrlo uspešni ljudi koji dolaze iz zanemarujućih, siromašnih, čak i zlostavljajućih porodica. Kako to objasniti? Kako neka deca uspeju da prevladaju odrastanje u nepovoljnim okolnostima, dok druga trpe destruktivni uticaj po psihološko blagostanje celog života? Jedan odgovor glasi da su neka deca rezilijentnija od druge (Garmezy, 1991; Luthar, 2006; Masten & Coatsworth, 1998; Opsenica Kostić, Panić, Pedović, 2016; Rutter, 2012; Zimmerman et al., 2013). To vodi do novog pitanja: Šta je to drugačije u vezi sa rezilijentnom decom?

Jedno od prvih istraživanja kojasa se bavila ovim pitanjem je danas poznato kao Kauai longitudinalna studija, a izvedena je na Havajskim ostrvima, gde su mnoga deca odgajana u jako lošim uslovima (Werner & Smith, 1992; Werner, 1996). Primećeno je da su se rezilijentna deca razlikovala od samog starta: kao bebe pokazivala su više pozitivne emocionalnosti, bila su aktivnija i sa manje problema u spavanju i hranjenju. U školi su pokazivala više nivoa postignuća i imala su više interesovanja, bila su nezavisnija, sa boljim odnosima sa vršnjacima, većim samopoštovanjem i većom percepcijom kontrole nad svojim životima. U toj izdvojenoj grupi rezilijentnih bilo je više devojčica nego dečaka. Međutim, nisu samo lične karakteristike bile ono što je izdvajalo ovu grupu. Rezilijenta deca su u najvećem broju slučajeva imala blizak i topao odnos sa bar jednim roditeljem (ili roditeljskom figurom), kao i emocionalnu podršku izvan porodice – od učitelja ili nekog drugog odraslog ko je u čestom kontaktu sa detetom. Topao i podržavajući odnos sa bar jednom osobom je bio važan faktor u zaštiti ove vulnerabilne dece od stresa u njihovim životima. Zaključeno je da su posmatrana deca

bila zaštićena i svojom ličnim karakteristikama i tim bliskim odnosom. Različite nepovoljne okolnosti su proučavane u istraživanjima od tada do danas (Kauai longitudinalna studija je započeta 1955.) – siromaštvo, razvod, zlostavljanje, psihijatrijski poremećaj roditelja. Faktori povezani sa rezilijentnošću su isti oni uočeni na Havajima, sa posebnim isticanjem važnosti toplog i podržavajućeg odnosa sa odraslom osobom (Luthar, 2006; Zimmerman et al., 2013). Taj odnos je protivteža izloženosti lošim uslovima i može da redukuje negativne efekte ili da ograniči izlaganje stresu.

Odmah po rođenju, bebe se razlikuju – neke plaču više od drugih, neke su više aktivne, neke vole da budu mažene, neke ne. Šezdesetih godina prošlog veka, Aleksander Tomas, Stela Čes i njihove kolege su sprovedi prvu studiju razlika u ponašanju novorođenčadi (Thomas, Chess, Birch, Hetzig, Korn, 1963). Zaključili su da se bebe mogu klasifikovati u tri kategorije: „lake”, „teške” i „one koje se sporo zagrevaju” (*easy, difficult, slow to warm up*). „Lake” bebe su bile dobro raspoložene najveći deo vremena, dobro su se adaptirale na nova iskustva i imale su regularne ritmove hranjenja i spavanja. Nasuprot njima, „teške” bebe su bile često iritirane, reagovala su loše na nove situacije i imale su neuredne navike hranjenja i spavanja. Bebama koje su klasifikovane kao „one koje se sporo zagrevaju” je trebalo vremena da se naviknu na promene njihove rutine. Od tada pa do danas, istraživači su proučavali razlike između novorođenčadi. Iako ne postoji potpuno slaganje koji faktor je najvažniji kada su razlike u pitanju, prihvaćeno je da se bebe razlikuju po temperamentu od samog rođenja (Shiner, Buss, McClowry, Putnam, Saudino & Zentner, 2012; Zentner & Shiner, 2012). Ključne razlike odnose se na to koliko je beba aktivna, koliko lako postane uznemirena ili uplašena, koliko lako postaje iritirana, kako reaguje na nove situacije i koliko beba voli da bude sa ljudima, koliko pokazuje zadovoljstvo i osmehuje se u društvu drugih. Temperament novorođenčeta ima veliki uticaj na ponašanje roditelja, odnosno ljudi koji o bebi brinu. Verovatnije je da će majka češće uzeti u ruke bebu koja plače ako je lako umiriti je, nego ako će beba plakati bez obzira na to šta majka čini da je smiri.

Pošto bebe pokazuju razlike u temperamentu od rođenja, verova-

lo se da postoji nasledna predispozicija, a da će iskustva iz okoline u kojoj dete odrasta maksimizovati ili minimalizovati te određene tendencije u ponašanju. Novija viđenja sagledavaju temperament kao rezultat bioloških i sredinskih faktora, koji deluju zajedno još od prenatalnog perioda (Shiner, Buss, McClowry, Putnam, Saudino & Zentner, 2012). Treba pomenuti i studije siblinga koji su nakon usvojenja odrastali u različitim porodicama i siblinga koji su odrastali sa biološkim roditeljima. I ova istraživanja su imala za cilj da rasvetle da li su sličnosti između siblinga rezultat zajedničkih gena ili zajedničke okoline. Rezultati ovih (i sličnih) studija pokazali su da je za većinu psiholoških karakteristika važno i nasleđe i okolina. Nijedan od ova dva faktora ne može biti potpuno „okrivljen” niti „zaslužan” za ishode u razvoju deteta.

PRILOG 6:

NEKE ODREDBE PORODIČNOG ZAKONA

Treba poznavati, i razumeti zakonske odredbe koje i odslikavaju ono što je zvanično prihvaćeno u društvu vezano za brigu o detetu i porodične odnose. Izbor članova je određen temom kojom se bavimo, i prevashodno dat zbog *lišenja roditeljskog prava*. Sigurno može biti i drugačiji, pa podstičemo čitaoca da se i sam obavesti o ovome, naročito o eventualnim promenama. (<http://www.minrzs.gov.rs/lat/dokumenti/briga-o-porodici/porodicni-zakon-i-podzakonska-akta>)

DETE

Svako je dužan da se rukovodi najboljim interesom deteta, u svim aktivnostima koje se tiču deteta.

Država ima obavezu da preduzima sve potrebne mere za zaštitu deteta od zanemarivanja, od fizičkog, seksualnog i emocionalnog zlostavljanja, te od svake vrste eksploatacije.

Država ima obavezu da poštuje, štiti i unapređuje prava deteta.

Dete rođeno van braka ima jednaka prava kao dete rođeno u braku.

Usvojeno dete ima jednaka prava prema usvojiteljima kao dete prema roditeljima.

Država je dužna da detetu bez roditeljskog staranja obezbedi zaštitu u porodičnoj sredini, uvek kada je to moguće.

SLOBODA VOLJE

Brak ne može sklopiti lice čija volja nije slobodna.

DEJSTVA BRAKA

Supružnici su dužni da vode zajednički život, te da se uzajamno poštuju i pomažu.

Supružnici su nezavisni u izboru rada i zanimanja.

Supružnici sporazumno određuju mesto stanovanja i odlučuju o vođenju zajedničkog domaćinstva.

Supružnici su dužni da se uzajamno izdržavaju, pod uslovima određenim ovim zakonom.

Imovina supružnika može biti zajednička i posebna imovina.

Supružnici mogu, pod uslovima određenim ovim zakonom, svoje imovinske odnose urediti bračnim ugovorom.

PRAVA DETETA – POREKLO

Dete, bez obzira na uzrast, ima pravo da zna ko su mu roditelji.

Pravo deteta da zna ko su mu roditelji može biti ograničeno samo ovim zakonom.

Dete koje je navršilo 15. godinu života i koje je sposobno za rasuđivanje može izvršiti uvid u matičnu knjigu rođenih i u drugu dokumentaciju koja se odnosi na njegovo poreklo.

ŽIVOT SA RODITELJIMA

Dete ima pravo da živi sa roditeljima i pravo da se roditelji o njemu staraju, pre svih drugih.

Pravo deteta da živi sa roditeljima može biti ograničeno samo sudskom odlukom, kada je to u najboljem interesu deteta.

Sud može doneti odluku o odvajanju deteta od roditelja ako postoje razlozi da se roditelj potpuno ili delimično liši roditeljskog prava ili u slučaju nasilja u porodici.

Dete koje je navršilo 15. godinu života i koje je sposobno za

rasuđivanje može odluđiti sa kojim će roditeljem živeti.

RODITELJSKO PRAVO – SMISAO RODITELJSKOG PRAVA

Roditeljsko pravo izvedeno je iz dužnosti roditelja i postoji samo u meri koja je potrebna za zaštitu ličnosti, prava i interesa deteta.

(Sledi niz kratkih odredbi o staranju o detetu, čuvanju i podizanju deteta, vaspitavanju, obrazovanju, zastupanju, izdržavanju i raspolaganju imovinom deteta.)

LIŠENJE RODITELJSKOG PRAVA

POTPUNO LIŠENJE RODITELJSKOG PRAVA

(1) Roditelj koji zloupotrebljava prava ili grubo zanemaruje dužnosti iz sadržine roditeljskog prava može biti potpuno lišen roditeljskog prava.

(2) Roditelj zloupotrebljava prava iz sadržine roditeljskog prava:

1. ako fizički, seksualno ili emocionalno zlostavlja dete;
2. ako izrabljuje dete sileći ga na preterani rad, ili na rad

koji ugrožava moral,

zdravlje ili obrazovanje deteta, odnosno na rad koji je zabranjen zakonom;

3. ako podstiče dete na vršenje krivičnih dela;

4. ako navikava dete na odavanje rđavim sklonostima;

5. ako na drugi način zloupotrebljava prava iz sadržine roditeljskog prava.

(3) Roditelj grubo zanemaruje dužnosti iz sadržine roditeljskog prava:

1. ako je napustio dete;

2. ako se uopšte ne stara o detetu sa kojim živi;

3. ako izbegava da izdržava dete ili da održava lične odnose sa detetom sa kojim ne živi, odnosno ako sprečava održavanje ličnih odnosa deteta i roditelja sa kojim dete ne živi;

4. ako s namerom i neopravdano izbegava da stvori uslove za zajednički život sa detetom koje se nalazi u ustanovi socijalne zaštite za smeštaj korisnika;

5. ako na drugi način grubo zanemaruje dužnosti iz sadržine roditeljskog prava.

(4) Sudska odluka o potpunom lišenju roditeljskog prava lišava roditelja svih prava i dužnosti iz sadržine roditeljskog prava, osim dužnosti da izdržava dete.

(5) Sudskom odlukom o potpunom lišenju roditeljskog prava može biti određena jedna ili više mera zaštite deteta od nasilja u porodici.

DELIMIČNO LIŠENJE RODITELJSKOG PRAVA

(1) Roditelj koji nesavesno vrši prava ili dužnosti iz sadržine roditeljskog prava može biti delimično lišen roditeljskog prava.

(2) Sudska odluka o delimičnom lišenju roditeljskog prava može lišiti roditelja jednog ili više prava i dužnosti iz sadržine roditeljskog prava, osim dužnosti da izdržava dete.

(3) Roditelj koji vrši roditeljsko pravo može biti lišen prava i dužnosti na čuvanje, podizanje, vaspitavanje, obrazovanje i zastupanje deteta, te na upravljanje i raspolaganje imovinom deteta.

(4) Roditelj koji ne vrši roditeljsko pravo može biti lišen prava na održavanje ličnih odnosa sa detetom i prava da odlučuje o pitanjima koja bitno utiču na život deteta.

(5) Sudskom odlukom o delimičnom lišenju roditeljskog prava može biti određena jedna ili više mera zaštite deteta od nasilja u porodici.

VRAĆANJE RODITELJSKOG PRAVA

Roditelju se može vratiti roditeljsko pravo kada prestanu razlozi zbog kojih je bio potpuno ili delimično lišen roditeljskog prava.

Kada roditeljsko pravo prestaje

(1) Roditeljsko pravo prestaje:

1. kada dete navrší 18. godinu života;
2. kada dete stekne potpunu poslovnu sposobnost pre punoletstva;
3. kada dete bude usvojeno;
4. kada roditelj bude potpuno lišen roditeljskog prava;
5. kada umru dete ili roditelj.

(2) Roditeljsko pravo ne prestaje roditelju kada njegovo dete usvoji njegov supružnik.

Treba istaći da u Ustavu Republike Srbije, u članu 63, Sloboda odlučivanja o rađanju, stoji da:

Svako ima pravo da slobodno odluči o rađanju dece.

Republika Srbija podstiče roditelje da se odluče na rađanje dece i pomaže im u tome.

(http://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html)

*

Nije lako organizovati tekst o novim formama porodice, jer se mnogi sadržaji preklapaju. Krenućemo od onoga što nam je iskustveno najbliže, od porodica nastalih uz pomoć tehnologija asistiranе reprodukcije.

PORODICE NASTALE ZAHVALJUJUĆI VANTELESNOJ OPLODNJI

Hronološki redosled javljanja novih formi bi zapravo započeo sa porodicama majki lezbejki (Glombok, 2015), ali ćemo mi početi sa porodicom koja nam je poznatija i koja se, ukoliko se proces uspešno okonča, neće razlikovati po formi, po sastavu članova, od tradicionalne porodice.

Značaj jednog događaja je teško shvatiti bez poznavanja šireg društvenog konteksta. Za ljude danas, vantelesna oplodnja je regularna opcija prevazilaženja neplodnosti, koja ne izaziva podozrenje i koju mnogi ne razumeju u potpunosti, ali je svejedno prihvataju. U vreme svog pojavljivanja *in vitro* (latinski, unutar stakla) oplodnja je bila vrlo kontroverzna. Prvu uspešnu vantelesnu oplodnju (dalje VTO¹⁷) izveli su, 1978.godine, britanski ginekolog i akušer Patrik Stepto i Robert Edwards, biolog i fiziolog. Rođena je prva *test-tube* beba, Luiz Braun. I tadašnja javnost kod nas je prihvatila taj izraz pun ambivalencije – dete iz epruvete. Koliko god da je bilo odobravanja, zbog napretka nauke i pomoći parovima koji ne mogu da imaju dece, toliko je bilo i straha i nepoverenja. VTO je nešto neprirodno, nije sigurno da to treba raditi i kuda će nas odvesti takvi i slični poduhvati. Stepto i Edwards, koji su se, nakon rođenja Luiz, gotovo krili, prošli su težak put neodobravanja i odbijanja dozvole za istraživanja, a napadani su, ne samo od strane medija i katoličke crkve već i od svojih kolega. Sam za sebe govori i podatak da je Robert Edwards dobio Nobelovu nagradu za razvijanje VTO, kao terapije neplodnosti, tek 2010. godine. Patrik Stepto nije doživeo ovo priznanje, umro je 1988. godine.

Deca koja su začeta zahvaljujući VTO, imaju samo specifične

17 U člancima na engleskom, to će biti IVF – in vitro fertilization. Ukoliko budete čitali više o asistiranoj reprodukciji, naići ćete i na skraćenicu ICSI - intracytoplasmic sperm injection, mikrofertilizacija kod nas. To je oblik in vitro fertilizacije, gde se samo jedan spermatozoid ubrizga direktno u jajnu ćeliju, umesto da se jajna ćelija „ostavi“ sa spermatozoidima u tečnosti u laboratoriji i da se sačeka oplodnja (što je klasičan tretman). Prednost ICSI je ta što je vrlo mala verovatnoća da se muška i ženska polna ćelija neće spojiti, ali to i dalje ne garantuje pravilnu podelu ćelija embriona, niti kasnije uspešnu implantaciju.

okolnosti začeća; sve drugo u vezi sa začećem, trudnoćom i roditeljstvom je potpuno isto kao i kod druge dece – ćelije su uzete od oca i majke (dakle, oni jesu genetički roditelji), majka nosi i rađa dete, koje odmah po rođenju zakonski pripada porodici. Zarad kasnijih sadržaja, važno je uočiti da, osim pune genetičke povezanosti, majka prolazi kroz trudnoću, tako da par ima i gestacijsku vezu sa detetom isto kao i roditelji dece začete prirodnim putem. Kao što i roditelji sami ističu, VTO je sledeća „najbolja” opcija, ukoliko prirodno začeće nije moguće.

„Mislim da je to stvarno najbliže prirodnom. Sve ostalo je korak dalje, za ne? Ovako je moja sperma i njena jajna ćelija, to je samo malo pomoći koja je bolja (opcija) nego bilo šta drugo. Da smo usvojili, siguran sam da bismo voleli decu isto ovoliko, ali idealno gledano – želiš da imaš svoju decu, zar ne?” (VTO otac; prema Glombok, 2015: 73)

„Uvek smo govorili da želimo decu, da bismo stvorili nešto naše, nešto između nas dvoje. Zato nismo želeli da razmišljamo o doniranim jajnim ćelijama ili spermatozoidima dok ne probamo prvo VTO, sa našim ćelijama. I bili smo vrlo, vrlo srećni da je uspelo.” (VTO majka; prema Glombok, 2015: 73.)

Postoje zabrinutosti zbog potencijalnih rizika VTO. Sa medicinske strane gledano, to su rizici u radu sa jajnom ćelijom i spermom, a i rani razvoj embriona izvan tela majke (embrion se vraća u telo majke 2., 3. ili 5. dana, nakon uzimanja jajne ćelije i oplodnje). Gledano sa psihološke strane, postoje potencijalno negativni efekti VTO na roditeljstvo i na psiho-socijalni razvoj dece začete ovim putem. Razlozi su stres koji prati saznanje o neplodnosti, kao i lečenje neplodnosti, koje često traje više godina i podrazumeva brojne posete lekarima, preglede, eventualne pokušaje da se začne uz stimulaciju lekovima, pre nego što se dođe do VTO. Na to treba dodati da se na (privatnim) klinikama, kod nas i u svetu, sugeriše da par treba da bude spreman bar na 3 ciklusa VTO (jer, uspešnost jednog pokušaja nije visoka, mada zavisi od mnogo faktora). U Srbiji, par ima dva pokušaja koje pokriva zdravstveno osiguranje, ukoliko majka ima manje od 39 godina. Nakon ta dva pokušaja, ili ako je majka starija, par će morati sam da obezbedi sredstva za VTO, koja su, za naše uslove, znatna. Sve to predstavlja izvor stresa. I sama sves-

nost o doživljenom stresu je dodatni stres, jer će ženi biti objašnjeno da i njeno psihičko stanje utiče na kvalitet jajnih ćelija. Kada ovakvi parovi konačno dobiju svoje dugo očekivano dete, mogu postati preterano emocionalno investirani u njega (Covington & Burns, 2006). Takođe, postoji i verovatnoća da parovi koji postanu roditelji nakon perioda neplodnosti budu previše zaštićujući prema deci ili da razviju nerealistična očekivanja od sebe kao roditelji (Hahn & DiPietro, 2001; McMahan, Ungerer, Beaurepaire, Tennant, Saunders, 1995). Dalje, stres zbog neplodnosti i lečenja može dovesti do psiholoških problema roditelja i problema u braku, što će sve imati negativne posledice po dete (McMahan et al., 1995).

VIŠESTRUKI (VIŠEPLODNI) TRUDNOĆE

Važan razlog zašto rođenje deteta može biti pomalo teško iskustvo za porodicu koja je prošla kroz VTO je veća verovatnoća višeplođnih trudnoća. Tokom devedesetih godina prošlog veka, oko četvrtine svih VTO trudnoća u Evropi, i oko 40 procenata VTO trudnoća u SAD, rezultirali su rođenjem dvojki i trojki. (Učestalost rađanja više od jednog deteta kod normalnog začeća je oko jednog procenta.) Postoje realni rizici povezani sa višestrukim trudnoćama, koji uključuju i spontane pobačaje, ranije rođenje, smrtnost na rođenju, nisku telesnu težinu. Zbog toga je u mnogim zemljama određena granica u pogledu broja embriona koji mogu biti vraćeni majci. Kao posledica toga, broj višestrukih trudnoća je malo opao, ali su i dalje značajno verovatnije kod VTO trudnoća (Kod nas, žena odlučuje da li će joj biti vraćena dva ili tri embriona, mada neke klinike ne preporučuju više od 2, jer veći broj embriona može smetati njihovom pričvršćivanju za zid materice. Odluka nije laka. Ukoliko se majka odluči za tri embriona i kod sva tri dođe do implantacije, vrlo je moguće da će biti preporučeno operativno uklanjanje jednog, što je rizik za trudnoću.)

Parovi koji postanu roditelji nakon višeplođne trudnoće, moraju da neguju dve ili više beba odjednom, a dodatni pritisak predstavljaju eventualne veće potrebe bebe, kao rezultat preranog rođenja ili niske težine na rođenju. Istraživanja prirodno začetih dvojki i trojki pokazala

su da su roditelji suočeni sa mnogim stresorima koji mogu negativno uticati na odnose u porodici (Lytton & Gallagher, 2002). Podizanje dva ili tri deteta istog uzrasta zahteva posvećivanje mnogo vremena deci, što može da rezultira iscrpljenosću, manjkom vremena za sebe, depresijom ili finansijskim teškoćama. Blizanci i trojke imaju manje interakcije jedan-na-jedan sa svojim roditeljima. Kako odrastaju, deca iz višestrukih trudnoća često pokazuju odloženi razvoj jezika i imaju nešto niže skorove na testovima sposobnosti (Lytton & Gallagher, 2002; Rutter & Redshaw, 1991). Jedno istraživanje je pokazalo da je jezički razvoj blizanaca na uzrastu od tri godine kasnio 3 meseca za jezičkim razvojem jedinaca; blizanci rođeni ranije i oni sa neurološkim oštećenjima nisu uključeni u poređenje. Zaključeno je da nađene razlike nisu uzrokovane biološkim faktorima, već nižim kvantitetom i kvalitetom interakcija majka – dete (Rutter, Thorpe, Greenwood, Northstone & Golding, 2003).

Iako su istraživanja dece iz prirodno začetih višeplođnih trudnoća informativna, porodice koje su nastale nakon višestruke VTO trudnoće mogu se razlikovati po nekim značajnim činiocima. Sa jedne strane, moguće je da će roditelji biti izloženi većem stresu odgajajući dvojke ili trojke, jer su njihove snage iscrpljene u borbi sa sterilitetom. Sa druge strane, parovi koji prolaze kroz VTO drugačije percipiraju višestruke trudnoće. Sam prolazak kroz VTO znači da je par svestan mogućnosti višeplođne trudnoće i da je prihvata. Prihvatanje rizika je za njih svakako bolja opcija nego ostati bez dece. Čak, šansu za dobijanje blizanaca ovi parovi vide vrlo pozitivno, jer znači kompletiranje porodice bez dalje potrebe za stresnim, rizičnim i skupim tretmanom (Goldfarb, Kinzer, Boyle & Kurit 1996; Murdoch, 1997). Kako je jedna majka rekla: „Uvek se šalimo da je bilo 'platiš jedno, dobiješ dva'. Stvarno je tako. Za jedno smo platili, drugo smo dobili besplatno.”

U istraživanjima porodica koje su dobile blizance (Glazebrook, Sheard, Cox, Oates & Ndukwe, 2004; Olivennes, Golombok, Ramogida, & Rust, 2005) i trojke (Golombok, Olivennes, Ramogida, Rust & Freeman, 2007) putem asistiranе reprodukcije, nađeni su viši nivoi depresije i anksioznosti među tim roditeljima u odnosu na roditelje jednog deteta, iako roditelji blizanaca i trojki generalno pokazuju veću otvorenost

za višestruke trudnoće. Ima i istraživanja koja se bave razvojem dece iz višestrukih VTO trudnoća. U poređenju dve godine starih blizanaca i jedinaca začetih putem VTO, blizanci su ocenjeni slabije na skalama razvoja (Bonduelle, Ponjaert, Van Steirteghem, Derde, Devroey & Liebaers 2003). Slični rezultati su dobijeni i u poređenju 2 do 5 godina starih VTO blizanaca i jedinaca - blizanci su pokazivali niže nivoe kognitivnog funkcionisanja, posebno u oblastima razvoja jezika i finih motornih veština (Olivennes et al., 2005.). Nije bilo razlika u pogledu emocionalnih problema i problema u ponašanju. Kada se poredе VTO blizanci sa prirodno začetim blizancima, razlika u nivou razvoja nema. Rezultati, zapravo, znače da je odgajanje blizanaca inače drugačije nego odgajanje jednog deteta, i da veća želja za višestrukim trudnoćama/više dece ne pomaže VTO roditeljima da premoste izazove odgajanja dve bebe u isto vreme.

Iako govorimo o porodicama, čime pretpostavljamo uspešno okončan VTO ciklus, ipak treba reći i nekoliko reči o parovima kod kojih je VTO neuspešna. Najveći broj njih će naći snage i pokušati ponovo, ali razumevanje stresa koji su doživeli na putu do roditeljstva može pomoći razumevanju eventualnih teškoća koje porodica ima. U pregledu istraživanja, razlika u emocionalnim reakcijama muškaraca i žena na VTO tretman, nađeni su visoki nivoi stresa kod oba partnera, sa nekim specifičnostima u odnosu na pol (Ying, Wu & Loke, 2016.). Žene imaju povišene nivoe anksioznosti i depresije pre tretmana, a skorovi nastavljaju da rastu do aspiracije folikula i ostaju visoki pre i posle embryo-transfera i u periodu čekanja na test trudnoće. Muškarci u parovima koji leče sterilitet imaju više nivoe depresije pre tretmana, što se obično pogorša u periodu čekanja na ishod VTO. I žene i muškarci imaju niže skorove na testovima pozitivnog afektiviteta pre testa trudnoće. Ako je tretman bio neuspešan, žene će i godinama nakon toga pokazivati više nivoe depresije i anksioznosti, percipirati više nivoe stresa, imaće niže nivoe samopoštovanja i zadovoljstva životom. Jedina razlika koja je u kasnijem periodu nađena kod muškaraca su značajno niži nivoi depresije kod onih čije su partnerke ostale u drugom stanju. Za žene je verovatnije da će ispoljiti tugu, a za muškarce da će pokušati da budu oslonac partnerki i da sakriju osećanja (Ying et al., 2016). Doduše, postoje i pozitivni efekti,

koje su otkrile neke kvalitativne studije, gde su parovi koji nisu uspeli da postanu roditelji putem VTO izveštavali o boljem partnerskom odnosu i odnosu sa drugim ljudima, o određenoj pozitivnosti i mudrosti, što su autori ukupno nazvali postizanjem (veće) duhovnosti. (Verovatno se čitalac sada priseća čuvene Ničeove misli: „Ono što nas ne ubije, to nas ojača“.) Uglavnom, postoji potreba za dugoročnim programom podrške koji bi pratio proces VTO, u cilju poboljšanja psihološke dobrobiti parova.

RODITELJSTVO U VTO PORODICAMA

Da li se majke i očevi koji postaju roditelji putem VTO ponašaju drugačije prema svojoj deci u odnosu na roditelje koji su začeli dete prirodnim putem? Videli smo da postoje osnove za takvu pretpostavku, ali da li zaista ima razlika i koliko dugo, kroz odrastanje deteta, je moguće naći takve razlike? Istraživanja se bave ovim pitanjem kod dece različitih uzrasta, a kratak prikaz počecemo sa ispitivanjima novorođenčadi.

Jedno istraživanje je sprovedeno u Grčkoj (Papaligoura & Treverthen, 2001), na relativno malom uzorku, ali je značajan metod istraživanja. Istraživači su radili sa uzorkom od 8 majki i beba začelih putem VTO; 8 porodica, koje su imale problema sa sterilitetom, ali je problem rešen bez VTO; i 8 porodica, odnosno, beba začelih bez teškoća, prirodnim putem. Uključene su samo porodice koje su dobile jedno dete, jer, kao što je bilo reči, interakcija roditelja sa blizancima i trojkama je drugačija od interakcije sa jednim detetom. Svaka porodica je posećena četiri puta, u svom domu, kada su bebe imale 4, 7, 13 i 21 nedelju. Posete su planirane nakon hranjenja, pošto su majke saopštavale da je to najbolje vreme za bebu. Ukoliko bi beba zaspala, ili je bila umorna i plakala, posmatranje, tj. snimanje, je prekidano ili odlagano za sledeći dan. Snimane su interakcije majke i bebe, u dužini od 10 minuta. Prva tri minuta nisu analizirana, jer je to vreme dato majci da se opusti i prevlada anksioznost zbog snimanja i prisustva istraživača (radilo se o jednom, uvek istom istraživaču, Zairi Papaligura). Sledeća tri minuta interakcije, u koju su majka i beba uključene licem-u-lice i orijentisane jedna na drugu, bila

su predmet mikroanaliza. Interakcije su razložene na segmente, odnosno na jedinice ponašanja: pokretanje različitih delova tela; izražavanje osećanja; ponašanje povezano sa negom, igra i nivo pobuđenosti kod bebe. Opaženo je veće prisustvo igre kod beba začelih putem VTO ili nakon lečenja steriliteta u odnosu na kontrolnu grupu. Ove bebe su delovale komunikativnije, „naprednije” i „srećnije” nego bebe iz kontrolne grupe (navodnici su preuzeti od autora). Ovaj nalaz može biti objašnjen načinom na koji su majke reagovala na pokušaje novorođenčeta da komunicira – obraćale su više pažnje i bile angažovanije u odnosu na bebe, tako da su podsticale više aktivnih demonstracija igre. Majčino ponašanje povezano sa negom (*caretaking*) je više u grupi koja je prošla kroz asistiranu reprodukciju, što za novorođenče znači veću angažovanost majke. Pritom, novorođenčad nisu pokazivala znake deangažovanja i povlačenja, tako da je protumačeno da bebe ne doživljavaju povećanu angažovanost majke kao nametljivu i neprikladnu. Dakle, nalazi ovog istraživanja ne govore o negativnim, nego upravo o pozitivnim razlikama između majki i beba u ispitivanim grupama. Međutim, kao što autori sami navode, treba uzeti u obzir da je uzorak porodice koje su imale problema sa začecem dobrovoljački, odnosno neke kontaktirane porodice su odbile da učestvuju, tako da je uzorak selekcioniran (pretpostavka je da su pristale porodice koje bolje funkcionišu i koje imaju pozitivnije stavove prema prevladanim problemima u vezi sa začecem). Pored toga, istraživanje obuhvata samo uzrast novorođenčeta, tako da ne govori o tome da li povećane responsivnosti majke ima i na kasnijim uzrastima deteta i, ako je ima, kakvi su efekti. Poznato je da majke koje potpuno posvete svoje živote deci mogu postati prezaštićujuće, što ne vodi pozitivnim ishodima u razvoju.

U studiji u Australiji, ispitivano je 70 VTO porodica, koje su upoređene sa 63 porodice nastale prirodnim začecem. Svi parovi su imali jedno dete. Rekrutovani su tokom trudnoće i ispitani su dva puta: kada su deca imala 4 meseca i godinu dana (McMahon & Gibson, 2002). U oba navrata, majke i očevi su popunili upitnike koji su se odnosili na njihov osećaj kompetentnosti kao roditelja. Na uzrastu od 4 meseca, korišćena je i opservaciona mera majčine senzitivnosti. Kada su bebe imale četiri

meseca, VTO majke su imale niže skorove na kompetentnosti nego kontrolna grupa, osećale su se manje sposobnim da razumeju signale bebe i da je umire (McMahon, Ungerer, Tennant & Sounders, 1997.). Kada su bebe imale godinu dana, VTO majke su videle svoju decu kao nežniju i „posebnu” (Gibson, Ungerer, Tennant & Saunders, 2000). Međutim, VTO majke se nisu razlikovale od kontrolne grupe majki u senzitivnosti prema novorođenčetu, ni na uzrastu od 4 meseca, ni na uzrastu od godinu dana (Gibson, Ungerer, McMahon, Leslie & Saunders, 2000.) Može se primetiti, da su ovi nalazi donekle u suprotnosti sa nalazima istraživanja u Grčkoj. Kod očeva nisu nađene nikakve razlike u kompetenciji između VTO i kontrolne grupe, ni kada su bebe imale 4 meseca, ni kada su imale godinu dana.

Porodice sa dvogodišnjom decom su ispitivane u Belgiji (Colpin, Demyttenaere & Vandemeulebroecke, 1995). U istraživanju je učestvovala 31 VTO porodica, a poređenje je vršeno sa 31 porodicom nastalom putem prirodnog začeća. Korišćene su opservacione mere interakcije majka – dete i upitnici o stavovima i osećanjima prema deci, koje su popunile majke i očevi. Nisu nađene razlike između ove dve grupe porodica, ni u pogledu ponašanja dece prema majkama, ni u pogledu ponašanja majki prema deci, ni u stavovima i emocijama majki i očeva prema deci. Isti uzorak je ispitan i kada su deca imala od 8 do 9 godina. Ni tada se VTO porodice nisu razlikovale od kontrolne grupe, u pogledu roditeljskog ponašanja i roditeljskog stresa očeva i majki (Colpin & Soenen, 2002.).

VTO porodice, sa decom uzrasta 4 do 8 godina, bile su ispitivane u prvoj fazi Evropske studije porodica nastalih putem asistirane reprodukcije (Golombok et al., 1996; Golombok, Cook, Bish & Murray, 1995). Istraživanje je sprovedeno u Ujedinjenom Kraljevstvu, Holandiji, Španiji i Italiji. Obuhvaćeno je 116 porodica, sa decom začetom putem VTO, koje su upoređene sa 115 porodica, sa decom koja su usvojena kao bebe, i 120 porodica, sa prirodno začetom decom. Dobijene su mere kvaliteta roditeljstva i roditeljskog stresa, za majke i očeve posebno. Nađeno je da VTO majke pokazuju više topline prema svojoj deci, da su više emocionalno angažovane u odnosu sa njima, stupaju češće u interakcije, a

pokazuju manje roditeljskog stresa u odnosu na majke prirodno začete dece. Za VTO očeve su njihove partnerke procenile da stupaju češće u interakciju sa decom, a sami očevi su izvestili o nižem roditeljskom stresu u odnosu na iste rezultate kod porodica nastalih prirodnim začecem. Usvojitelji su, po svojim rezultatima na merenim varijablama, bili između VTO porodica i porodica nastalih prirodnim začecem. Han i DiPietro (2001) su izveli prvo istraživanje VTO porodica u zemlji koja ne pripada zapadnoj kulturi, u Tajvanu. Deca su bila predškolskog i ranog školskog uzrasta. Kvalitet roditeljstva je, sveukupno, procenjen kao dobar, mada su se VTO majke ponašale više zaštitinički prema svojoj deci. Učitelji, koji nisu imali saznanja o prirodi začeca učenika, procenili su VTO majke kao toplije prema svojoj deci, ali ne i više zaštitničke ili nametljive u odnosu na roditelje koji su dobili dete prirodnim putem.

U pomenutoj evropskoj studiji porodica nastalih putem asistiranе reprodukcije VTO, porodice su ponovo ispitane kada su deca ušla u adolescenciju, kada su imala 12 godina. Istraživani su odnosi roditelj – dete putem standardizovanog intervjua i upitnika. Nađeno je, u celini gledano, da VTO majke i očevi imaju dobre odnose sa svojom adolescentnom decom i da pokazuju nivo kontrole prikladan uzrastu deteta (Golombok, Brewaeys, Giavazzi, Guerra, MacCallum & Rust 2002.; Golombok, McCallum & Goodman, 2001.). Za VTO porodice, kao grupu, je procenjeno nešto bolje funkcionisanje u odnosu na porodice koje su dobile dete prirodnim putem i porodice usvojitelja; a izuzetak je mali broj VTO majki, koje pokazuju preveliku uključenost u živote svoje dece, odnosno pokazuju nametljivost i sputavaju osamostaljivanje deteta. Porodice u UK su ispitane i kada su deca imala 18 godina (Owen i Golombok, 2009). VTO majke i očevi se nisu razlikovali od drugih majki i očeva po toplini i po učestalosti konflikta sa decom, ali su VTO majke bile popustljivije u vaspitavanju. Sami adolescenti su, takođe, bili ispitani u vezi sa kvalitetom odnosa sa roditeljima, i nisu nađene značajne razlike. VTO adolescenti imaju dobre odnose sa svojim roditeljima. Ovakvi nalazi su dobijeni i u drugom navratu istraživanja u Belgiji, koje je pomenuto u vezi sa ispitivanjem VTO porodica sa malom decom. Kada su ova deca napunila 15 i 16 godina, ponovo su ispitani i oni i njihovi roditelji,

i nisu nađene razlike u proceni stilova roditeljstva između članova ovih porodica i porodica u kojima je dete začeto prirodnim putem (Colpin & Bossaert, 2008).

Dakle, da li očevi i majke dece začete putem VTO imaju teškoća u odgajanju svoje dugo očekivane dece? Čini se da na početku postoji mogućnost da će VTO majke imati manje samopouzdanja u svoje kompetencije nego majke koje nisu imale problema sa ostajanjem u drugom stanju. U svakom slučaju, ova (negativna) razlika brzo nestaje. U toku predškolskog i ranog školskog uzrasta deteta, VTO majke i očevi su podjednako uspešni roditelji kao i oni koji nisu imali problema sa sterilitetom, možda čak i topliji. Jedna negativna razlika je primećena kod malog broja VTO majki, a to je prevelika uključenost (nametljivost) i prezaštićivanje deteta. Kada deca uđu u adolescenciju, VTO roditelji imaju podjednako dobre odnose kao i kontrolna grupa roditelja i dece.

DECA U VTO PORODICAMA

Sve ova istraživanja o kojima je do sada bilo reči govore posredno i o deci. Verovatno da čitalac sada ne očekuje značajne razlike u psihosocijalnom razvoju VTO dece i dece začete prirodnim putem. Njih, zaista i nema. Uprkos nepoverenju, iz ranih dana VTO, deca začeta na ovaj način, nemaju ništa više emocionalnih problema i problema u ponašanju nego deca začeta prirodnim putem. Nema ni razlika u intelektualnom razvoju. Doduše, postoje neki nalazi koji govore o problemima vezanim za temperament novorođenčeta, ali je moguće da se radi o pogrešnim percepcijama anksioznih majki (onih za koje smo spomenuli da sumnjaju u svoju kompetentnost), ili o ishodu u odgajanju od strane anksiozne majke. Uglavnom, ove razlike, koje nisu uvek potvrđivane kroz istraživanja, ne traju dugo i VTO deca imaju podjednaku verovatnoću da budu sigurno vezana, kao i njihovi prirodno začeti vršnjaci. Važno je da podaci o prilagođenosti dece nisu dobijani samo od roditelja, već i od učitelja. Tako da čak iako postoji tendencija nekih VTO majki da prezaštićuju svoju decu, ovo ne dovodi do psiholoških problema kod dece. Kao što

ni veća toplina, o kojoj govore istraživanja, ne dovodi do pozitivnijih ishoda u razvoju.

ZAKLJUČCI

Iako je VTO bila vrlo kontrovezna procedura na početku primene, danas je to opšteprihvaćen tretman steriliteta. Porodice koje su nastale na ovaj način funkcionišu dobro. Nekih (uglavnom pozitivnih) razlika ima na ranim uzrastima dece, ali dok deca dostignu adolescentni uzrast, razlike u odnosu na porodice nastale prirodnim putem se gube. Ostaju specifičnosti odgajanja blizanaca i trojki, koji su češći u VTO trudnoćama. Iako su tema ovog teksta porodice, treba primetiti da je u vezi sa VTO pomoć potrebna parovima koji prolaze kroz proces¹⁸, kao i parovima kod kojih je VTO neuspešna.

PRILOG 7:

PRIMER ISPITIVANJA ISKUSTVA ŽENA SA VTO

Hammerberg, K, Asbury, J, & Baker, H.V.G. (2001). Woman`s experience of IVF: a follow up study. *Human Reproduction*, 16(2), 374-383. (Ceo članak je dostupan na <http://humrep.oxfordjournals.org/content/16/2/374.full.pdf>)

U pomenutom istraživanju je ispitano 211 žena koje su prošle kroz proces VTO. Oko polovine žena iz uzorka je dobilo dete, polovina nije (neka pitanja nisu postavljana svima). Nećemo se zadržavati na

18 Psihološko savetovanje u toku VTO se smatra integralnim delom procesa, međutim kod nas takva mogućnost postoji samo za parove iz Beograda, pošto je jedino savetovalište za VTO otvoreno tamo, pod pokroviteljstvom grada. Sajt savetovališta ne postoji, ukoliko vas ovo zanima možete posetiti njihovu Fejsbuk stranicu <https://www.facebook.com/SavetovalisteZaVantelesnuOplodnju/>.

konkretnim rezultatima, budući da je ovaj problem predstavljen u tekstu. Pogledajmo instrumente, kratke upitnike konstruisane za potrebe istraživanja. Ova pitanja će čitaocu pomoći da shvati složenost postupka VTO i područja u kojima treba pružiti podršku.

ODLUKA DA SE POKUŠA VTO

Pokušavanje VTO je bila pretežno moja ideja.

I muž i ja smo se složili da pokušamo VTO.

Osećala sam pritisak porodice i prijatelja da pokušam VTO.

Morala sam da pokušam VTO da bih znala da sam pokušala sve da dobijem dete.

Očekivanje da žene treba da budu majke je uticalo na moju odluku da pokušam VTO.

Odluka da probamo VTO je izazvala neke moralne dileme.

Pažljivo smo razmotrili cenu tretmana pre nego što smo odlučili da krenemo na VTO.

Nisam mogla da podelim svoju odluku o odlasku na VTO sa porodicom i prijateljima.

Sredina u kojoj živim prihvata VTO kao opciju lečenja steriliteta.

Članovi moje bliže familije prihvataju VTO.

Teško je razgovarati o sterilitetu.

Nisam pričala na poslu o svojoj odluci da idem na VTO.

Odluka o odlasku na VTO me je učinila anksioznijom.

Bila sam zabrinuta o mogućim negativnim efektima VTO na moje zdravlje.

Odluka da pokušam VTO je bila laka.

Informacije koje sam dobila od svog lekara i na klinici su mi bile od pomoći u odlučivanju da probam VTO.

Mislim da nisam bila dobro informisana i da nisam znala šta me čeka kada sam se odlučila za VTO.

ZADOVOLJSTVO PRUŽENIM INFORMACIJAMA

IZ SLEDEĆIH OBLASTI

Procedura lečenja.

Opcije lečenja.

Rizik koje procedure lečenja nose.

Lekovi i moguća neželjena dejstva.

Moguće dugoročne posledice po zdravlje.

Emocionalni aspekti lečenja.

Šanse za dobijanje deteta.

Šanse za višestruku trudnoću.

Šanse za spontani pobačaj i vanmateričnu trudnoću.

Finansijski trošak.

Vreme koje je potrebno.

Šta raditi u slučaju neuspeha.

Strategija prevladavanja teškoća.

Druge mogućnosti osim VTO, uključujući i život bez dece.

SAVETOVANJE I PODRŠKA

(u nekim zemljama je obavezno da parovi idu na savetovanje, tj. to je deo ukupne VTO procedure)

Savetovanje mi je pomoglo da shvatim emocionalna pitanja povezana sa VTO.

Savetnici su bili uvek dostupni kada su mi bili potrebni.

Volela bih da mi je bilo ponuđeno savetovanje dok sam bila u VTO programu.

Savetovanje mi je pomoglo da izdvojim korisne strategije prevladavanja.

Savetovanje treba da bude sastavni deo procesa VTO.

Savetnici su bilo od pomoći u odluci da obustavim tretman. (za one koje su prekinule VTO)

Želela bih da budem na grupnom savetovanju sa drugim parovima koji ne mogu da imaju dece.

Sestre su nudile emocionalnu podršku.

Moj doktor je nudio emocionalnu podršku.

Klinika treba da kontaktira parove između tretmana.
Parove treba savetovati o opciji prekidanja VTO procesa.

RANGIRANJE STRESA U VEZI SA DOGAĐAJIMA U OKVIRU VTO

Započinjanje VTO programa.
Dobijanje injekcija.
Vaginalni ultrazvuk.
Saznanje koliko folikula je sazrelo.
Davanje krvi.
Vađenje jajnih ćelija.
Čekanje na informaciju koliko je ćelija oplodeno.
Korišćenje testa za detekciju ovulacije.
Transfer embriona.
Fizički bol.
Čekanje na saznanje o trudnoći nakon transfera.
Korišćenje testa trudnoće.
Saznanje da je VTO proces bio neuspešan.
Saznanje da sam trudna.
Čekanje na rezultat ultrazvuka u trudnoći.
Gubljenje trudnoće.
Proces trudnoće.

RANGIRANJE ZADOVOLJSTVA PRUŽENIM INFORMACIJAMA I KOMUNIKACIJOM

Stavovi osoblja.
Dostupnost sestara.
Informacije dobijene od sestara.
Dostupnost lekara.
Informacije dobijene od lekara.
Uključivanje mog mišljenje u odluke o lečenju.
Informacije dobijene od savetnika.

Kontinuitet kontakta sa osobljem.
Pružena podrška nakon tretmana.

RANGIRANJE UTICAJA KOJI JE VTO TRETMAN IMAO NA SLEDEĆE ASPEKTE ŽIVOTA

Bračno zadovoljstvo.
Seksualno zadovoljstvo.
Odnos sa decom (za 36 žena iz uzorka koje su već imale decu)
Funkcionisanje na poslu.
Karijera.
Stil života.
Finansijska situacija.
Odnos sa porodicom.
Odnos sa prijateljima.

GENERALNO ISKUSTVO U VEZI SA VTO

Sada žalim što sam pokušala VTO.
Drago mi je da sam pokušala VTO.
Odložila sam odluke u vezi sa karijerom zbog VTO.
Izgubila sam prilike za posao zbog VTO.
Moj život je bio „na čekanju“ dok sam prolazila kroz VTO.
Moj odnos sa mužem je trpeo zbog VTO.
Moje iskustvo sa VTO je deo moje prošlosti i na to više ne mislim.
Volela bih da VTO nije ni postojala kao opcija.
Sveukupno, moje iskustvo sa VTO je pozitivno.
Na moj život u celini je VTO uticala negativno.
Još uvek se nadam da ću ostati u drugom stanju.
Sterilitet nije više problem u mom životu.
Uvek ću biti tužna što nemam dece. (pitanje za deo uzorka)
Dobijanje deteta je bilo takva sreća kakvu sam i zamišljala.

Srećnija sam sada, kada više nisam uključena u VTO.
Prolazak kroz VTO proces je bilo teško iskušenje.
Pristala sam na VTO da ne bih kasnije zažalila što nisam probala sve.

PORODICE NASTALE ZAHVALJUĆI DONORIMA GAMETA¹⁹

Mnogo pre razvijanja VTO bilo je moguće pomoći nekim parovima bez dece kroz inseminaciju. Ovaj postupak ima dugu i zanimljivu istoriju (Ombelet & Robays, 201), preko prve poznate uspešne inseminacije spermom supruge, 1770. godine, do prilično problematične prve inseminacije spermom donora, 1884. godine (ženi je urađena inseminacija bez njenog znanja). Inseminacija spermom donora izazvala je mnogo manju buru u javnosti nego VTO, verovatno zbog toga što je ceo proces lakše sačuvati u tajnosti, pa okolina nije ni svesna kako je dete začeto. Mnogi roditelji preferiraju ovu opciju i danas. Sa druge strane, inseminacija putem donora, kao i trudnoća u kojoj je korišćena donirana jajna ćelija, imaju fundamentalniji uticaj na porodicu nego VTO. Deca nemaju genetičku vezu sa oba roditelja, već samo sa jednim.

19 U vreme kada je ovaj tekst već bio završen, došlo je do izmena zakona. Međutim, ne pominje se raspravljanje o Predlogu teksta Građanskog zakonika, već se radi o usvajanju Zakona o biomedicinski potpomognutoj oplodnji (BMPO). Zakon je Skupština Srbije usvojila krajem aprila 2017; čini se da celokupan tekst nije trenutno dostupan (može se naći samo stari zakon iz 2009), ali ako se možemo osloniti na izjave za medije ministra zdravlja, „Novi Zakon jasno definiše Banku reproduktivnih ćelija, tkiva i embriona i precizira koja zdravstvena ustanova može da obavlja poslove banke. Zakon je dozvolio mogućnost uvoza, odnosno izvoz pod kontrolisanim uslovima, propisujući stroga pravila u uspostavljanju sistema kvaliteta BMPO, i stvorio uslove da građani Srbije mogu biti davaoci svojih repro ćelija i da mogu da učestvuju u postupku sa darovanim ćelijama. Lončar je rekao da je darivanje reproduktivnih ćelija ili embriona dobrovoljan i nesebičan čin i da se to ne plaća. Novim zakonom, kao i starim, zabranjeno je surogat materinstva, pre svega zbog zloupotreba i komercijalizacije, izjavio je Lončar.“ (http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=344066&title=Lon%C4%8Dar%3A+Novim+zakonom+lak%C5%A1e+do+ve%C5%A1ta%C4%8Dke+oplodnje) Ukoliko vas zanima, u vreme kada ovo čitate, tekst zakona će, verovatno, biti dostupan i možete ga potražiti (npr. na www.paragraf.rs).

Dok je korišćenje sperme donora praktikovano dugi niz godina, začće uz pomoć donirane jajne ćelije je omogućeno napretkom u VTO, i dogodilo se prvi put 1984. godine (Lutjen, Trounson, Leeton, Findlay, Wood & Renou 1984). Donacija jajnih ćelija je mnogo složeniji i invazivniji proces nego doniranje sperme. Žena koja će donirati jajne ćelije uzima hormonsku terapiju i podvrgava se aspiraciji – vađenju jajnih ćelija. Nakon toga, jajne ćelije se oplođuju spermom oca, tj. muža žene za koju je ćelija donirana, i embrion/i se ubacuju u matericu žene koja će biti majka deteta. U suštini, ovo je proces VTO, ali žena koja daje jajnu ćeliju nije ona koja će dobiti embrion nazad. Doniranje jajnih ćelija omogućava ženama da prođu kroz proces trudnoće i rode dete, koje genetički nije njihovo.

Postoji i treća varijanta za porodicu nastalu zahvaljujući donirama – to je doniranje embriona. I jajna ćelija i spermatozoidi su donirani, i nijedan roditelj nema genetičku vezu sa detetom. Ovakva situacija je slična usvojenju, s tim što će roditelji imati iskustvo trudnoće i rođenja deteta. Iz ovog razloga, doniranje embriona se ponekad naziva prenatalnim usvojenjem. Doniranje embriona se najčešće događa kada parovi u procesu VTO imaju „višak” embriona i odluče da doniraju svoje embrione drugom paru. Naravno, moguće je i da par dobije polne ćelije od ljudi koji nisu ni u kakvoj vezi, od odvojenih donora, kada se govori o „duploj donaciji” (Glombok, 2015).

Mnoga pitanja su postavljena u vezi sa psihološkim posledicama doniranja sperme, jajne ćelije i embriona. Da li postoje specifični efekti odrastanja u nepotpunoj genetičkoj vezi sa roditeljima (ili bez takve veze)? Da li će to uticati na odnose dece i roditelja, na to kako deca i roditelji vide sami sebe? Šta deca začeta putem donora osećaju u vezi sa donorom i njegovom/njenom porodicom?

Često je sugerisano da nastanak porodica putem doniranih gameta ili embriona može imati negativne posledice po roditeljstvo i socio-emocionalnu prilagođenost dece (Blyth, 2002; Daniels, Gillet & Grace, 2009; McGee, Brakman & Gurmankin, 2001). Isticana su dva osnovna problema: prikriivanje detetovog genetskog porekla i odsustvo genetske veze sa jednim ili oba roditelja.

TAJNOST – PRIKRIVANJE DETETOVOG GENETSKOG POREKLA

Korišćenje doniranih gameta za začeće deteta je i u stranim zemljama u kojima je ova opcija legalna doskora bilo okruženo velom tajne. Oni koji su postali roditelji na ovaj način najčešće nisu govorili deci o prirodi njihovog začeća i korišćenju donora, tako da je većina dece odrasla ne znajući da njihov otac ili majka (ili oboje) nisu njihovi genetički roditelji. Pitanje otvorenosti u pogledu začeća pomoću donora je dosta sporno. Mnogi stručnjaci za fertilitet su savetovali roditeljima da ne govore o prirodi začeća. Često je savetovano roditeljima i da imaju odnose u vreme inseminacije, da bi se stvorila (psihološka?) mogućnost da dete ipak bude njihovo. U međuvremenu, pažnju su privukle rasprave o potencijalno negativnim efektima tajnosti (Daniels & Taylor, 1993). Imati tako veliku tajnu u odnosu sa detetom, može ozbiljno opteretiti i narušiti odnos roditelj – dete. Takođe, ako se prihvata da začeće pomoću donora treba da ostane tajna, implicitno se prihvata i da su roditelju učinili sramotnu stvar, kao i da je sam sterilitet sramota. (Ipak, vrlo je važno odabrati pravilan pristup da ne bi došlo do razvdajanja roditelja i deteta.) Kao rezultat ovakvih debata, roditelji se danas ohrabruju da budu otvoreni prema deci u vezi sa začetom putem donora (Blyth, 2002; Daniels & Thorn, 2001; Nuffield Council on Bioethics, 2013). Shvatanje da osobe začete putem donora imaju pravo da znaju svoje genetičko poreklo, dovelo je, u nekim zemljama, do toga da se ne dozvoljava anonimnost donora – prava su slična pravima usvojenog deteta. U Švedskoj, Norveškoj, Holandiji, Švajcarskoj, Novom Zelandu i Australiji, osobe začete donacijom gameta imaju pravo da saznaju identitet svog donora, obično kada napune 18 godina. Međutim, ne postoji zakon koji nalaže roditeljima da kažu svojoj deci kako su začeta, tako da ovo pravo o otkrivanju identiteta donora mogu da iskoriste, ako žele, samo osobe koje znaju da su začete pomoću donora.

Zabrinutost zbog čuvanja tajne, u porodicama nastalim zahvaljujući donorima, delimično dolazi od istraživanja o usvajanju, koja su pokazala da usvojena deca imaju koristi od informacija o svojim biološkim

roditeljima i da deca kojoj su takve informacije uskraćene razvijaju emocionalne probleme, probleme u ponašanju i sa identitetom (Brodzinsky, 2006; Grotevant, Perry & McRoy, 2005). Danas je opšteprihvaćeno da je otvorena komunikacija između usvojitelja i dece vrlo važna za pozitivan odnos roditelj – dete i za psihološko blagostanje usvojene dece. Ona treba da dobiju informacije o usvojenju koje su prikladne za uzrast i da budu slobodna da razgovaraju o pitanjima vezanim za usvojenje.

Sa druge strane, iskustva iz porodične terapije, takođe, govore o potencijalno negativnim efektima čuvanja tajne o poreklu deteta. Čuvanje tajne je štetno za funkcionisanje porodice, jer stvara granicu između onih koji znaju za tajnu i onih koji ne znaju. Takođe, čuvanje tajne izaziva i anksioznost, kad god se razgovara o temama koje imaju veze sa tajnom. Deca mogu da osećaju da im se nešto ne govori, zbog tabua koji okružuje određene teme. Kao rezultat toga, ona mogu postati zbunjena i anksiozna, čak je moguće i razvoj ozbiljnijih poremećaja. Postoji dosta rezultata istraživanja koji podržavaju ideju da deca mogu da osećaju kada im se nešto ne govori. Roditelji često odaju sebe tonom glasa, facijalnom ekspresijom i neverbalnom komunikacijom, ili naglo menjajući temu kada pitanje povezano sa tajnom iskrsne u razgovoru (DePaulo, 1992).

Teško je utvrditi u kom stepenu deca začeta zahvaljujući donorima sumnjaju da roditelji kriju nešto od njih, ali se smatra da će većina ipak primetiti da je drugačija u nekom pogledu. Vrlo je moguće da će deca postati sumnjičava ako roditelji menjaju temu ili reaguju sa nelagodnošću kada krene razgovor na koga iz porodice ona liče (Becker, Butler, & Nachtigall, 2005). U kvalitativnoj studiji odraslih osoba koje su znale za svoje začete putem donora, neki ljudi su izjavili da su, kao deca, sumnjali da nešto „ne štima” (Turner & Coyle, 2000). U drugom istraživanju odraslih začelih putem donora, osobe koje su verovala da su njihovi roditelji izbegavali temu specifičnog začeca saopštavale su i o lošijem porodičnom funkcionisanju (Berger & Paul, 2008). Međutim, ne može se zaključiti da je loša komunikacija u vezi sa začecem dovela do lošeg funkcionisanja porodice; moguće je i suprotno – loše porodično funkcionisanje je dovelo do nedostatka komunikacije.

ODSUSTVO GENETSKE POVEZANOSTI

Ideja o mogućem štetnom uticaju odsustva genetičke povezanosti dolazi iz studija o usvojenoj deci koja nemaju genetičku vezu ni sa jednim roditeljem. Postoji mnogo istraživanja koja pokazuju da usvojena deca imaju u proseku više emocionalnih problema i problema u ponašanju nego neusvojena deca (Palacios & Brodzinsky, 2010). Treba znati i da usvojitelji imaju izraženiju tendenciju da traže pomoć kada deca pokažu probleme u ponašanju, mada to i dalje ne objašnjava sve nađene razlike. Sa druge strane, metaanalize pokazuju da su razlike između usvojene i neusvojene dece male i da najveći broj usvojene dece funkcioniše normalno (Juffer & van Ijzendoorn, 2007). Takođe je i najverovatnije objašnjenje problema u prilagođavanju te dece povezano sa iskustvima pre usvojenja, kao što je zlostavljanje ili zanemarivanje od strane roditelja i boravak u više hraniteljskih porodica. Takvi faktori, a ne odsustvo srodstva roditelja i dece, doprinose razvoju problema.

Ako se sada vratimo deci začetoj zahvaljujući donorima, ona nisu izložena istim nepovoljnim iskustvima kao neka usvojena deca, tako da se ne očekuju slični problemi u detinjstvu. Period kada sličnosti između ove dve grupe dece ipak postoje je adolescencija. Kao i usvojena deca, i deca začeta putem donora imaju dodatni izazov u formiranju identiteta, jer moraju da integrišu svoje iskustvo drugačijeg dolaska u porodicu. Kao deo ovog procesa, usvojena deca mogu tražiti svoje biološke roditelje, a deca začeta pomoću donora – svog/svoje donore. Ovaj posredni efekat odsustva genetičke povezanosti jeste dodatni izazov u odrastanju.

KOLIKO RODITELJA DECE ZAČETE POMOĆU DONORA GOVORI DECI O NAČINU ZAČEĆA?

Kao što je već pomenuto na početku, doskora većina roditelja dece začete putem doniranih gameta nisu govorili deci o tome. U Evropskoj studiji porodica nastalih putem asistirane reprodukcije, niko od sto

jedanaest roditelja dece začete putem donirane sperme nije rekao deci o načinu njihovog začeća do ranog školskog uzrasta (Golombok et al, 1996; Golombok, Cook, Bish & Murray, 1995), a manje od deset je uradilo to do ulaska dece u ranu adolescenciju (Golombok, MacCallum, Goodman, & Rutter, 2002). Dalje je praćen uzorak iz UK i nije bilo novih otkrivanja informacija o začeću dok su deca napunila 18 godina. Sličan obrazac je dobijen i kod porodica koje su decu dobile zahvaljujući doniranim jajnim ćelijama. U suštini, rezultati su vrlo slični i u slučajevima doniranja embriona: samo 9 procenata roditelja predškolske dece začete na ovaj način je počelo da govori sa svojom decom o njihovom biološkom poreklu; procenat dolazi do 18 u periodu srednjeg detinjstva (MacCallum & Keeley, 2008). Ovo je u kontrastu sa grupama koje su korišćene za poređenje: svi usvojitelji²⁰ su govorili o usvojenju sa svojom decom, a i gotovo svi roditelji iz VTO porodica su takođe govorili svojoj deci o načinu njihovog začeća. Čak i u Švedskoj, gde još od 1985. godine postoji zakon koji garantuje pravo deci začetoj putem donora da dobiju informacije o identitetu donora, samo 11 procenata roditelja govori svojoj deci da su začeta na taj način (Gottlieb, Lalos & Lindblad, 2000). I istraživanja u SAD daju slične rezultate: procenat porodica u kojima su roditelji govorili sa decom o njihovom začeću pomoću doniranih gameta se kreće od 14 do 30 (Klock & Maier, 1991; Schover, Collins & Richards, 1992).

Kada su pitani da navedu razloge čuvanja tajne, roditelji dece rođene zahvaljujući doniranju sperme, jajne ćelije ili embriona, govorili su da su bili zabrinuti da će dete biti uznemireno, šokirano i zbunjeno saznanjem da nema biološku vezu sa jednim, ili oba roditelja (MacCallum, Golombok & Brindsen, 2007). Roditelji su, takođe, bili zabrinuti zbog mogućnosti ugrožavanja odnosa između deteta i nebiološkog roditelja, odnosno plašili su se da dete više neće voleti tog roditelja/roditelje ako sazna istinu o začeću. Jedna majka kćerke začete doniranom spermom je objašnjavala razloge svog muža za čuvanje tajne: „On ne želi da ga naša

20 Adoptive parents. Postoje značajne jezičke razlike u engleskom i srpskom jeziku: u engleskom su roditelji uvek roditelji, termin samo dobija pridev u zavisnosti od roditeljske situacije – adoptive parent, stepparent. U srpskom jeziku koriste se posebni termini za ove roditeljske situacije, koji ne sadrže reč roditelj.

kćerka ne voli. Ja znam da se to ne bi dogodilo, ali on ne želi da ona zna za svaki slučaj, da ipak ne promeni svoja osećanja prema njemu.” Druga majka i sama ima strah: „Ja bih stvarno bila besna da se ona nekad naljuti i kaže svom ocu: ‘Ti nisi moj pravi otac!’ Osećala bih se strašno, poniženo, da ona to kaže.” (prema Glombok, 2015)

Ilustrativan je i primer koji daje majka u vezi sa nedostatkom fizičke sličnosti dece i oca: „Povremeno ljudi govore mom mužu: ‘O, pa dečaci uopšte ne liče na tebe!’ To je vrlo, vrlo neprijatno, jer mi znamo činjenice... i oni stvarno ne liče. Ljudi to kažu skroz naivno, žele samo da se našale, da zadirkuju... On se sada nosi sa tim mnogo bolje nego ranije. Vidim da je manje povređen sada nego pre. Ali, ipak, kad se to desi, mi brzo menjamo temu.” (Setite se da deca upravo primećuju ovakve situacije koje se ponavljaju.)

Neki roditelji kažu da su čekali predugo i da je, po njihovom mišljenju, najbolje da ništa i ne govore, kada nisu na vreme pripremili dete. Neki se boje i da neće moći da odgovore na pitanje „A ko je moj biološki roditelj?“, jer je donor bio anonimn.

Roditelji su otvoreniji sa decom po ovom pitanju ukoliko su bili otvoreni i prema članovima svoje šire porodice po pitanju začeća deteta. Mada, ima parova koji dele iskustva i informacije sa porodicom i prijateljima, a kasnije odluče da ne kažu detetu, što otvara mogućnost vrlo negativnog ishoda – da dete sazna za prirodu svog začeća (slučajno ili namerno) od nekog drugog.

Novija istraživanja pokazuju da oko polovine roditelja želi da kaže deci o korišćenju doniranih ćelija prilikom začeća, ali da znatno manji broj to zaista uradi do detetove sedme godine: 28 % u slučaju donacije sperme i 41 % u slučaju donacije jajne ćelije (Readings, Blake, Casey, Jadv & Golombok, 2011); slični rezultati dobijeni su i u drugim istraživanjima. Iako zakon dozvoljava otkrivanje identiteta donora i iako se roditeljima sugeriše da deca treba da budu svesna načina začeća, tj. bioloških veza koje imaju, postoji veliki raskorak između namera roditelja i onoga što zaista sprovedu u delo.

PORODIČNO FUNKCIONISANJE PORODICA KOJE ČUVAJU TAJNU

Neki istraživači su imali prilike da prate porodično funkcionisanje i ovih porodica, jer su roditelji uključeni u uzorak ranije, u toku trudnoće. Jedno takvo istraživanje je Evropska studija porodica nastalih putem asistiranе reprodukcije, pominjano u vezi sa VTO porodicama. Rezultati ispitivanja ovih porodica na ranim uzrastima dece govore o nešto boljem kvalitetu roditeljstva u odnosu na porodice koje su dobile decu prirodnim putem; na ulasku dece u adolescenciju ovakvih razlika više nema (setite se da su vrlo slični rezultati dobijeni i za VTO porodice). U celini, porodice nastale pomoću donora karakteriše toplina između roditelja i dece, sa prikladnim nivoima discipline i kontrole. Kada su adolescenti napunili 18 godina, primećeni su veći nivoi i topline i discipline kod majke dece začete putem donirane sperme, u odnosu na VTO majke, što su istraživači protumačili kao veću angažovanost majki iz porodica nastalih putem donora; nisu nađene nikakve razlike između očeva u ovim grupama. Rezultati su vrlo slični i za one porodice kojima je bila potrebna jajna ćelija, s tim što su primećeni niži nivoi roditeljskog stresa nego u porodicama kojima je bio potreban donor sperme. I ove porodice generalno dobro funkcionišu. Opet su primećene neke razlike sa ulaskom dece u adolescenciju: majke dece iz grupe doniranih jajnih ćelija su bile malo manje responsive i nisu bile previše emocionalno investirane u svoju decu, u odnosu na majke iz grupe porodica kojima je bio potreban donor sperme.

Nikakve razlike u vezi sa prilagođenošću dece nisu pronađene, tako da se može zaključiti da odsustvo genetičke povezanosti nije povezano sa problemima u prilagođenosti dece. Problemi koji mogu nastati ako deca slučajno saznaju za način svog začeća nisu mogli da budu ispitani.

PORODIČNO FUNKCIONISANJE U PORODICAMA KOJE GOVORE DECI O DONACIJI GAMETA

Roditelji koji govore svojoj maloj deci o njihovom začecu uz pomoć donora obično počinju sa razgovorima kada deca imaju 4 godine. Oni obično deci pričaju priče o tome da im je bila potrebna pomoć da dobiju bebu, ne objašnjavajući reproduktivni proces (Blake, Casey, Readings, Jadvá & Golombok, 2010). Suprotno brigama roditelja, predškolska deca kojoj se kaže za začecé iz pomoć donora reaguju neutralno ili radoznalošću, ali ne i uznemirenošću. Ipak, čini se da deca razumevaju vrlo malo o suštini donacije jajne ćelije ili spermatozoida do 7. godine, dokle bi većina usvojene dece razumela šta znači biti usvojen. Tek oko desete godine većina dece začete uz pomoć donora će uspeti da shvati prirodu svog začeca (Blake, Casey, Jadvá & Golombok, 2013). U ispitivanju razmišljanja i osećanja adolescenata koji su odrasli znajući za začecé uz pomoć donora, većina je saopštila da se ne oseća neprijatno zbog toga i da saznanje o postojanju donora nije imalo negativan uticaj na njihov odnos sa roditeljima (Scheib, Riordan & Rubin, 2005). Važno je pomenuti da sami roditelji nisu žalili što su rekli deci o načinu njihovog začeca.

Iskustva onih koji su za svoje začecé putem donora saznali u adolescenciji ili odraslom dobu su potpuno drugačija od iskustava osoba koje su za to saznale u detinjstvu. Ispitanici u kvalitativnim studijama su saopštavali da im je tajnost oko načina njihovog začeca nanela bol; mnogi saopštavaju da se osećaju prevarenim od strane roditelja i da su ljuti na njih (Blyth, 2012; Turner & Coyle, 2000). U ispitivanju 165 adolescenata i odraslih koji su bili članovi Donor Sibling Registra (Donor Sibling Registry, www.donorsiblingregistry.com), sajta koji pomaže osobama začetim uz pomoć donora da nađu svoje donore i donor-sibline, za one koji su saznali za način svog začeca u adolescenciji ili kasnije bilo je verovatnije da će saopštavati o uznemirenosti, ljutnji, šoku i zbunjenosti, u odnosu na osobe koje su to saznale u detinjstvu (Jadvá, Freeman, Kramer, & Golombok, 2009). Ipak, treba primetiti da se u ovakvim istraživanjima do ispitanika došlo jer su se priključivali grupama za podršku ili Donor Sibling Registru, tako da se ne može znati da li su oni reprezentativni uzorak dece začete putem donora. Takođe, u svim ovim studijama radi se o deci začetoj putem donirane sperme, tako da nedostaju podaci o ado-

lescentima i odraslim osobama začetim putem doniranja jajne ćelije ili embriona.

Postoji i longitudinalno istraživanje porodica nastalih zahvaljujući doniranju sperme ili jajnih ćelija koja je započeta 2000. godine, u UK (gde su sve moderne forme porodice podržane zakonom i gde se ulažu znatni naponi u ispitivanje i praćenje roditelja i dece). U predškolskim godinama dece nađeni su pozitivniji odnosi roditelj – dete u porodicama nastalim zahvaljujući doniranju gameta, u odnosu na porodice nastale prirodnim začećem; nije bilo razlika u kvalitetu odnosa u vezi sa nedostatkom genetičke veze sa ocem, odnosno majkom. Deca začeta pomoću donora su sasvim dobro prilagođena; ipak, ona se, uprkos visokom angažovanju svojih roditelja, ne razlikuju po prilagođenosti od svojih vršnjaka začetih prirodnim putem (Golombok, Murray, Jadva, Lycett, MacCallum & Rust 2006).

Teškoće u porodicama koje su otvorene prema deci u pogledu začeća pomoću donora mogu se pojaviti na uzrastu od 7 godina (Golombok et al, 2011). Deca tada razumevaju biološko nasleđe, kao i značenje i implikacije odsustva biološke veze sa roditeljem. Majke koje su krile poreklo dece, bez obzira da li je reč o doniranju jajne ćelije ili spermatozoida, su pokazivale više nivoa stresa od majki koje su bile otvorene prema deci. Doduše, i sami istraživači kažu da se ne može zaključiti da je čuvanje tajne prouzrokovalo stres, iako se opravdano može pretpostaviti da je tako. Kada je interakcija majka – dete posmatrana i procenjivana kroz intervju, zaključeno je da majke u porodicama koje čuvaju tajnu imaju manje pozitivne interakcije nego majke prirodno začete dece; majke iz porodica koje su otvorene se nisu razlikovale. Sami očevi nisu pokazivali razlike u interakciji, ali su deca pokazivala nešto veću negativnost; očevi nisu poređeni u odnosu na čuvanje tajne/otvorenost, tako da je pitanje kako shvatiti ove rezultate (Casey, Jadva, Blake & Golombok, 2013). Uglavnom, zaključuje se da nađene razlike oko 7. godine ne govore o disfunkcionalnosti porodice, već o varijacijama unutar normalnog opsega. Ističe se i da, uprkos nekim očekivanjima, stopa razvoda u porodicama nastalim zahvaljujući donaciji gameta nije drugačija nego u porodicama koje su dobile decu prirodnim putem.

Kada je u pitanju prilagođenost dece, odsustvo genetske veze sa ocem ili majkom nije povezano sa emocionalnim problemima ili problemima u ponašanju na uzrastima od 3 do 10 godina (Golombok, Blake, Casey, Roman & Jadv, 2013). Međutim, ukoliko majka na uzrastu kada dete shvata značenje biološke veze (sedam godina) ima emocionalne probleme, a dete je svesno začeca putem donora, onda se na tom uzrastu javljaju problemi, kao što je već pomenuto u vezi sa prilagođenošću roditelja. U jednom istraživanju, deca uzrasta deset godina su intervjuisana o svom odnosu sa roditeljima i, ona koja su bila svesna svog porekla, pitana su o tome kako se osećaju povodom začeca pomoću donora (Blake, Casey, Jadv & Golombok, 2013). Velika većina dece začete pomoću donora percipirala je svoje očeve i majke kao tople i angažovane; čini se da odsustvo genetske veze nije povezano sa osećanjem bliskosti sa roditeljima. Neka deca se sećaju svog šoka ili iznenađenja kada su saznala o svom začecu, o čemu će biti više reči u prilogu ovog poglavlja. Reakcije na donore i njihovu ulogu su većinom pozitivne, mada se primećuje da deca uglavnom ne govore o ovome sa širom porodicom i prijateljima, a neka su rekla i da ih je pomalo sramota da govore o toj temi.

Za sada još uvek nema dovoljno podataka o adolescentnom periodu dece začete pomoću donora, a mogu se očekivati izvesne teškoće, s obzirom da izgrađivanje identiteta postaje aktuelno, kao i određeno restrukturiranje odnosa roditelj – dete.

TRAGANJE ZA DONOROM I SIBLINIZIMA

Kao što je već pomenuto, postoji trend korišćenja gameta onih donora koji su otvoreni za kontakt kada dete bude odraslo; neke zemlje čak i ne dozvoljavaju anonimno doniranje ćelija. Takođe smo videli da ovu zakonsku mogućnost neće iskoristiti sva deca začeta putem donora, jer mnoga jednostavno neće saznati da su začeta na taj način. Međutim, izgleda da većina dece koja zna za način svog začeca želi da sazna više o svom donoru. Takođe, i većina roditelja podržava to traganje. Postoji istraživanje majki dece začete putem donora (Freeman, Jadv, Kramer &

Golombok, 2009), i adolescenata i odraslih začetih putem donora (Jadva, Freeman, Kramer & Golombok, 2010), članova Donor Sibling Registra. Istraživači su želeli da saznaju zašto ljudi traže svoje donore i sibringe i šta se događa kada ih nađu. Kao što se može pretpostaviti, većina majki i dece govori o traganju za donorima i sibrinzima kao o saznavanju svojih korena, svog porekla, o boljem shvatanju sebe. Iskustva koja se iznose su uglavnom, mada ne i isključivo, pozitivna. Takođe, majke i deca su bili zainteresovaniji za uspostavljanje odnosa sa drugim porodicama, odnosno sibrinzima, koje su imale istog donora, nego sa samim donorom. Treba imati u vidu da se uzorak iz Donor Sibling Registra ne može smatrati reprezentativnim. Korišćene mere i iskustva koja se iznose u ova dva istraživanja su vrlo interesantni, ali ih nećemo dati ovde, s obzirom da je sada bilo reči samo o heteroseksualnom paru koji je dobio dete pomoću doniranih gameta, a u pomenute studije su uključene porodice majki koje su namerno same, kao i porodice majki lezbejki. Ovo su drugačije porodične situacije i motivacija za nalaženje donora i sibringa nije svuda ista. Kada se budemo upoznali i sa ovim formama porodice, vrtićemo se još jednom na traganje za genetskim vezama.

ZAKLJUČCI

Deca i adolescenti koji nisu svesni svog začeća putem donora pokazuju pozitivan odnos prema svojim roditeljima i dobru prilagođenost; nedostaju podaci o ovim osobama kao odraslim, ali ne čini se da treba očekivati probleme ukoliko tajna o začeću ostane tajna. Uvek postoji rizik od slučajnog otkrivanja, kao i teškoće sa prihvatanjem ovih činjenica otkrivenih u adolescenciji i odraslom dobu, što čini opciju otvorenosti prema detetu visoko poželjnom. Deca čiji roditelji govore o korišćenju doniranih gameta prilikom začeća ove informacije uspevaju da integrišu u svoj identitet: ona najčešće imaju pozitivan odnos prema svom začeću/donoru, ali ipak najčešće ne govore o tome sa prijateljima. Porodice koje su otvorene u pogledu načina začeća u celini bolje funkcionišu od po-

rodica koje čuvaju tajnu, mada se ne može zaključiti da li je „starije“ pozitivno funkcionisanje i dobra komunikacija ili neopterećenost tajnom. Uglavnom, smatra se da je otvorenost sa detetom u predškolskom uzrastu optimalna za razvoj psihološkog blagostanja deteta začetog pomoću doniranih gameta.

PRILOG 8:

Primer ispitivanja otvorenosti prema deci u vezi sa začecem pomoću donora

Blake, L, Casey, P, Readings, J, Jadv, V, & Golombok, S. (2010). „Daddy run out of tadpoles“: How parents tell their children that they are donor conceived, and what their 7-year-olds understand. *Human Reproduction*, 25(10), 2527-2534. (Ceo članak je dostupan na <http://humrep.oxfordjournals.org/content/25/10/2527.long>)

Istraživači su pripremili intervju koji je vođen sa majkama, očevima koji su mogli ili želeli da budu intervjuisani i decom, za koju su roditelji smatrali da mogu da odgovaraju na pitanja o začecu pomoću donora U ovo istraživanje su uključene heteroseksulane porodice koje su dobile dete putem donacije sperme ili jajnih ćelija (otprilike podjednak broj), a u vreme ispitivanja deca su imala 7 godina.

INTERVJU SA MAJKOM, PRAKTIČNA PITANJA RAZGOVORA O ZAČEĆU POMOĆU DONORA

<p>GODINE DETETA KADA MU JE PRVI PUT REČENO</p>	<p>0-2 2-4 4-6</p>	<p>Postoje određene razlike između porodica koje su koristile donora sperme (DI, donor insemination) i porodica koje su koristile donora jajne ćelije (ED, egg donation); generalno su gotovo sva deca saznala do svoje 4. godine. Za sve detalje videti članak.</p>
<p>OSOBA KOJA JE TO REKLA DETETU</p>	<p>Majka otac zajedno</p>	<p>Majka, što sugerišu i druga istraživanja. Otac je više uključen u razgovor u DI porodicama.</p>
<p>KO INICIRA RAZGOVORE NA OVU TEMU</p>	<p>Majka dete majka ili dete majka ili otac majka ili sibling bilo ko</p>	<p>Uglavnom majka ili roditelji, samo dete gotovo nikad (u ovom uzorku koji nije bio veliki).</p>
<p>KO JE UKLJUČEN U DISKUSIJU</p>	<p>majka i dete majka, dete i sibling bilo ko (čini se da nedostaje otac u kombinacijama)</p>	<p>Ako se radi o DI porodicama, onda se diskutuje i sa sibliuzima i sa bilo kim. Kod ED porodica je dobijeno da su najčešći razgovori majka – dete.</p>

OVAJ RAZGOVOR SE OBIČNO VODI (JEDNOM U)	1-3 meseca 3-6 meseci 6-12 meseci ređe od jednom godišnje	Rezultati su raspoređeni u svim kategorijama, mada se može primetiti da ED majke najčešće navode kategoriju 6-12 meseci.
PRIČA KOJA SE KORISTI DA BI SE OBJASNILO ZAČEĆE POMOĆU DONORA	kratka priča (story-like description) detaljno naučno objašnjenje	Roditelji najčešće koriste priču, mada ED majke nešto češće izveštavaju o detaljno naučnom objašnjenju.
<p>Inače, nakon što donesu važnu odluku da će reći detetu o začecu, roditelji su suočeni sa pitanjem: Kako reći? Koje je to objašnjenje koje će biti pogodno za malo dete? Razumljiva je direkcija roditelja da će dete najlakše prihvatiti priču o svom začecu nalik na priče za decu koje inače sluša. U nekim istraživanjima je nađeno da DI roditelji najčešće koriste temu „rezervni delovi” (<i>spare parts</i>) i tako objašnjavaju deci šta u njihovom telu nije funkcionisalo pa nisu mogli da dobiju bebu. ED roditelji najčešće koriste temu „pomagač” (<i>the helper</i>) i objašnjavaju detetu da im je bila potrebna pomoć da dobiju bebu – pomoć doktora, donora, ili oboje. Neki roditelji stavljaju naglasak na ideju da je (njihovo) dete posebno – dar ili čudo (<i>miracle child</i>). Takođe, mnogi roditelji se slažu da su im knjige napisane specijalno da pomognu u ovom domenu bile od velike pomoći.</p>		
DETE JE POSEBNO/ ČUDO	da ne	Najveći broj roditelja u ovom istraživanju izbegava prenošenje ovakve ideje detetu.

TERMINOLOGIJA U VEZI SA POLNIM ĆELIJAMA	seme (seed), jaja (eggs), sperma i jajne ćelije (sperm and eggs), kreativna terminologija, ne pominju se polne ćelije.	Roditelji (gotovo podjednako) koriste sve pomenute varijante, kao i izbegavanje pominjanja gameta.
TERMIN ZA DONORA	drugi čovek (čika)/ druga žena (teta) neko drugi doktor drugi tata ne pominje se donor	U obe grupe porodica termin kojim se najčešće označava donor je drugi čovek, odnosno druga žena.
DA LI SU KORIŠĆENE KNJIGE O DONORIMA GAMETA ILI REPRODUKCIJI	da ne	Otprilike polovina roditelja je koristila knjige prilikom razgovora i objašnjavanja.

Primer objašnjenja klasifikovanog kao kratka priča: *Ja nisam imala nijedno jaje i jedna jako dobra osoba bila je ljubazna da nam da jaja, jer smo jako želeli da te imamo i onda smo te i dobili, što je najbolja stvar na svetu.* (majka, ED)

Primer objašnjenja klasifikovanog kao detaljnog, naučnog objašnjenja: *Od tate je potrebna sperma, a od mame jajna ćelija. Tata ne može da pravi spermu i zato nismo mogli da te dobijemo, pa nam je bila potrebna pomoć. Otišli smo u bolnicu i pozajmili smo je od nekog drugog.* (majka, DI)

Roditelji se razlikuju u terminima koje koriste za gamete, a ti termini bi, verovatno, u našem govornom/kulturnom području bili drugačiji

nego u anglo-saksonskom. Neki roditelji koriste i nenaučnu, kreativnu terminologiju, kao što su *punoglavci*, *ribice*, *specijalni sastojak*, *uskršnja jaja*. Jedna DI majka je očigledno ostavila utisak na istraživače, jer je njeno kreativno objašnjenje ušlo u naslov članka: *Tati je nestalo punoglavaca, pa smo morali da odemo i da potražimo malo od nekog drugog*.

O INTERVJU SA DECOM

Prvo je intervjuer, 10 do 20 minuta, razgovarao sa detetom o njegovim odnosima sa roditeljima, siblizima, vršnjacima. Pred kraj razgovora, kada je uspostavljen dobar odnos sa detetom, intervjuer je pitao: *Da li možeš da mi kažeš kako si ti nastao?*, i *Šta misliš o teti/ćiki koji je pomogao tvojoj mami i tati?* Najveći broj dece zapravo i nije tačno razumeo šta je to specifično u vezi sa njihovim zaćecom. Međutim, kao što je već objašnjeno u ranijem tekstu, cilj objašnjenja je otvorenost odnosa roditelj – dete i neopterećenost čuvanjem tajne (a podrazumeva se da će se objašnjenje i razmevanje prilagođavati uzrastu deteta).

Primer rudimentarnog razumevanja genetičke veze sa donrom, dete, DI: *Mmmm... muškarac koji nije mamin muž, nego muškarac, nam je dao seme...i mi mislimo da sam ja alergičan na orahe zato što je muškarac bio alergičan na orahe.* (orašaste plodove)

Objašnjenje drugog deteta, ED: *Ja sam bila napravljena u stomaku moje mame, ali nisam mogla da se rodim, jer mama nije imala dovoljno semena, zato joj je jedna dobra teta dala seme da ja mogu da porastem.* (donacija jajne ćelije, ali je roditeljima očigledno bilo lakše da upotrebe termin *seme*, nego *jaje*)

Jedno dete je odgovorilo ovako: *Jaje donora! Ja i ne znam tačno šta je jaje donora, ali ja bih imao još jednu mamu da nisam...da me mama nije otkupila od nje... O, ima velika igla i stave ga u nju! I to sam bio ja! Ja sam bio u igli! Bio sam u igli!* (ED, dečija reprodukcija detaljnog objašnjenja)

PRILOG 9:

ZAŠTO, KADA I KAKO REĆI DETETU O ZAČEĆU UZ POMOĆ DONORA

Why, when and how to tell children about donor conception, VARTA – Victorian Assisted Reproductive Treatment Authority, dostupno na <https://www.varta.org.au/resources/publications/why-when-and-how-tell-children-about-donor-conception>.

Ova tema već pomalo izlazi iz okvira planiranih za prikaz modernih formi porodice, tako da je nećemo produbljivati, ali pošto se nameće nakon svega prethodno izloženog, samo ćemo skrenuti pažnju čitaocima na ovu i slične brošure, koje se temelje na naučnim istraživanjima, a mogu pomoći roditeljima da donesu i sprovedu odluku o upoznavanju deteta sa načinom njegovog začeća, kao i stručnjacima različitih profila sa kojima će ovi roditelji (porodice) dolaziti u kontakt. U brošuri se govori i o dve generalne strategije koje roditelji koriste u otkrivanju načina začeća; u slobodnom prevodu, to bi bila strategija „puštanja buve” (*seed-planting strategy*; ređe *drip-feeding*, kap po kap) i strategija „u pravo vreme” (*right-time strategy*) (MacDougall, Becker, Scheib & Nachtigall, 2007; dostupno na [http://www.fertstert.org/article/S0015-0282\(06\)04036-2/pdf](http://www.fertstert.org/article/S0015-0282(06)04036-2/pdf)). Ukratko, „puštanje buve” podrazumeva provlačenje ideje o pomoći u vezi sa začetom čim dete počne da postavlja prva pitanja o bebama, trudnoći i rađanju (oko 3-4 godine), tako da ideja bude od samog početka prisutna u svesti deteta; kako dete raste, informacije koje roditelj daje se menjaju, usložnjavaju, odnosno, približavaju realnom objašnjenju doniranja gameta. „U pravo vreme”, podrazumeva nameru roditelja da čekaju dok dete ne dostigne uzrast na kojem će moći da razume začeće, tj. intelektualnu zrelost za razumevanje medicinskih i tehničkih aspekata procedure. Obično je inicijalni plan da se čeka do 10-12 godina, kada će dete imati i seksualno obrazovanje u školi, ali istraživanja pokazuju da roditelji ipak otkrivaju informacije kada dete ima 6-7 godina. (Preporučuje se prvi pristup, uz održavanje pozitivnog tona cele priče, koja treba da ima okvir „*kako smo (mi) izgradili našu porodicu*”, ne „*kako si ti začet*”).

PRILOG 10:

ISPITIVANJE STAVOVA U VEZI SA DONACIJOM JAJNIH ČELIJA

Svanberg, A.S., Lampic, C., Berg, T., & Lundkvist, Ö. (2003). Public opinion regarding oocyte donation in Sweden. *Human Reproduction*, 18(5), 1107–1114. doi: 10.1093/humrep/deg222

Neophodno je ispitati stavove naše populacije o donaciji gameta. Bez obzira da li će ova opcija biti legalna u bližoj ili nešto daljoj budućnosti, neophodno je znati šta ljudi misle o tome, da bi mogla biti isplanirana adekvatna strategija za predstavljanje ovog oblika asistiranе reprodukcije javnosti, kao i strategije podrške porodicama koje će nastati uz pomoć donora. Istraživanje iz ovog priloga može poslužiti kao model našim. Pre nego što pogledamo šta su istraživači pitali svoje ispitanike, možemo reći i par reči o korišćenom uzorku i rezultatima. Donacija janih ćelija je dozvoljena u Švedskoj od januara 2003. Zakon predviđa korišćenje donora otvorenih za kontakt – dete ima pravo da, nakon punoletstva, zatraži i dobije informacije o identitetu donora. Sprovedeno istraživanje imalo je za cilj ispitivanje javnog menja u vezi sa donacijom oocita i urađeno je oko 2 meseca pre nego što je zakon donet. Upitnici su poslani poštom na adrese slučajno odabranih ispitanika (1000 žena, odgovorilo je 73%) i 1000 muškaraca (odgovorilo je 56%) (istraživači su slali i tri potsećanja na upitnike onim osobama koje nisu odgovarale). Većina ispitanika je generalno podržala ovaj vid asistiranе reprodukcije. Sedamnaest procenata žena smatra da je moguće da će donirati ćelije u budućnosti, a 56% muškaraca bi podržalo svoje partnerke u tome. Skoro polovina ispitanika se slaže da dete treba da ima pristup informacijama o donoru, ali jedna trećina je bila protiv ovakve opcije. Žene su pokazivale pozitivnije stavove u vezi sa korišćenjem donora otvorenih za kontakt nego muškarci. Zapravo, većina ispitanika smatra da otvorenost treba da postoji između roditelja i deteta, a manje podržavaju opciju o otkrivanju identiteta donora. Postavljena su sledeća pitanja (sa opcijama *slažem se, neutralan sam, ne slažem se i ne mogu da formiram mišljenje*).

OPŠTI STAVOVI PREMA DONIRANJU JAJNIH ČELIJA

Ako moja prijateljica/poznanica želi da donira jajne ćelije, ja bih podržala njenu odluku.

Ako moja prijateljica/poznanica želi da dobije donirane jajne ćelije, ja bih podržala njenu odluku.

Ako je par neplodan, usvajanje bi trebalo da bude prvi izbor.

Ako ne možeš da imaš svoju decu, onda ne treba da imaš dece.

Donacija jajnih ćelija je dobar način da se pomogne parovima bez dece.

PROCENA SPECIFIČNIH OKOLNOSTI VEZANIH ZA DONIRANJE JAJNIH ČELIJA

Žene koje se nalaze u VTO procesu treba pitati da doniraju jajne ćelije koje im ostanu neiskorišćene.

Žene koje žele sterilizaciju treba pitati da pre toga doniraju jajne ćelije.

Propagiranje doniranja u medijima je dobar način regrutovanja žena za doniranje jajnih ćelija.

Žena koja donira ćelije i par koji će ih dobiti treba da ostanu anonimni jedni za druge.

Donor jajnih ćelija treba da ima neki odnos (prijateljica/rođaka) sa parom koji dobija te ćelije.

Samo ženama mlađim od 43 godine treba dozvoliti da dobiju donirane jajne ćelije.

STAVOVI PREMA OTVORENOSTI ILI ČUVANJU TAJNE PRED DETETOM

Deča začeta uz pomoć doniranih jajnih ćelija imaju pravo da saznaju svoje genetsko poreklo.

Roditelji treba da odluče da li će ili neće otkriti deci njihovo genetsko poreklo.

U najboljem interesu deteta je da nikad ne dobije informacije o svom genetskom poreklu.

Kad bude odrasla osoba, dete ima pravo da sazna identitet svog donora.

Odnos deteta sa roditeljima može biti ugrožen ako dete sazna za svoje genetsko poreklo.

Roditelji treba da budu iskreni prema deci u vezi sa njihovim genetskim poreklom

PORODICE NASTALE ZAHVALJUJUĆI SUROGAT- MAJKAMA

Surogat-materinstvo ili, kako novi predlog zakona kaže, rađanje za drugog (Građanski zakonik Republike Srbije, radni tekst, 572 str.), je i danas vrlo kontrovezno. Ono se može javiti u dva oblika – kao genetsko surogat-materinstvo (*genetic surrogacy*), kada se za oplodnju koristi jajna ćelija surogat-majke; i kao gestacijsko surogat-materinstvo (*gestational surrogacy*), kada surogat-majka nosi dete koje nije začeto korišćenjem njene jajne ćelije (tj. Surogat-majka tada nije ni u kakvom srodstvu sa detetom). Pitanje koje predstavlja problem je tretman surogat-majki i čin plaćanja za nošenje i rađanje deteta. Međutim, za neke parove surogat-majka je jedini put do stvaranja porodice.

Čuveni sporni slučajevi surogat-materinstva su bili slučajevi genetskih trudnoća. Radi se o vremenu kada je doniranje jajne ćelije tek postajalo moguće, tako da prvi parovi koji su tražili surogat-majke i nisu imali mnogo izbora osim korišćenja jajne ćelije surogat-majke i semena partnera iz para. Prvi poznati sporni slučaj je tzv. slučaj Bebe M (Baby M) iz 1986. godine. Par bez dece, iz SAD, je preko oglasa klinike za lečenje steriliteta našao ženu koja je pristala da nosi i rodi dete za njih. Sačinjen je ugovor i surogat-majka je dobila 10 000 dolara da prođe kroz ceo proces. Korišćena je njena jajna ćelija i sperma muškarca iz para. Međutim, kada je rodila devojčicu, surogat-majka je odbila da je preda roditeljima. Par je tužio surogat-majku i tražio starateljstvo nad detetom. Ključni argument advokata surogat-majke je bio da je u detetovom najboljem interesu da ne bude razdvojeno od svoje biološke majke, a advokati para su imali potpisani ugovor koji obavezuje surogat-majku da preda dete. Na prvom suđenju, starateljstvo je dodeljeno paru. Međutim, kada je slučaj došao do Vrhovnog suda, presuđeno je da je sklopljeni ugovor o surogat-materinstvu nevalidan, i to na osnovu plaćanja surogat-majci. Kako je rečeno, taj čin je ilegalan, kriminalan i potencijalno degradirajući za žene. Odlučeno je da su surogat-majka i nameravani otac zakonski

roditelji bebe M. Starateljstvo jeste ostalo paru, kao opcija u najboljem interesu deteta, ali je surogat-majka dobila pravo posećivanja. Kao rezultat ovog suđenja, a mnoge države u SAD, ali i druge zemlje, su zabranile komercijalno surogat-materinstvo (vrat ćemo se na ovo pitanje).

Drugi značajan slučaj na području surogat-materinstva je slučaj bebe Koton (*baby Cotton*) iz UK, 1985. godine. Suština je vrlo slična slučaju bebe M, čak je i slučaj stariji, ali je nešto manje poznat. Uglavnom, oba suđenja su istakla probleme u vezi sa surogat-materinstvom koji nisu potpuno rešeni ni danas. Bebu Koton je rodila prva komercijalna surogat-majka iz UK, Kim Koton. Trudnoća je bila ugovorena preko SAD agencije, korišćena je jajna ćelija surogat-majke, a par za koji je majka rađala bio je iz Švedske (oni su do kraja ostali anonimni, za razliku od roditelja bebe M, tako da se danas, srećom, ne zna ko je beba Koton). Kada je otkriveno da je surogat-majci plaćeno 6500 funti, vlasti su intervenisale i oduzele bebu, koja je do kraja suđenja bila pod starateljstvom države. Međutim, dodatnu buru u slučaj je unelo i to što je majka svoj intervju prodala štampi za dupli iznos u odnosu na onaj ugovoren za surogat-materinstvo. Javnost je bila prilično uznemirena ovakvim obrtom novca u vezi sa rađanjem deteta, a ni mediji nisu bili uzdržani. Na suđenju, starateljstvo nad bebom su dobili nameravani roditelji. Kao što je već pomenuto u vezi sa slučajem bebe M, i ovde je velikom brzinom donet zakon o zabrani komercijalnog surogat-materinstva. Ali, šta to zapravo znači?

Realno je vrlo teško izboriti se sa komercijalnim surogat-materinstvom, što bi, jednostavnim jezikom rečeno, bilo rađanje deteta za novac. Pošto se ne može očekivati da surogat-majka sama pokriva troškove vezane za trudnoću, kao što su troškovi pregleda ili izostajanje s posla, uvek se mora ostaviti zakonska mogućnost pokrivanja troškova u trudnoći. Međutim, šta su zaista troškovi povezani sa trudnoćom, ostaje relativno. Istraživači koji se bave surogat-materinstvom navode da nije neobično da surogat-majka u UK dobije 15 000 funti, što je vrlo blizu sume koju dobije surogat-majka u SAD, u državama u kojima je komer-

cijalno rađanje za drugog dozvoljeno (Golombok, 2015). (Što se našeg predloga Građanskog zakonika tiče, stoji da „nije dozvoljeno koristiti oplodne ćelije žene koja će i nositi dete” (573 str.); dakle, nema genetskog surogat-materinstva; isto tako, „ugovaranje nagrade za rađanje za drugog je zabranjeno. Ugovorom može biti predviđena naknada razumnih troškova izazvanih nošenjem i rađanjem deteta (574 str.)”)

Uglavnom, uprkos naporima da se rađanje za drugog uredi zakonom, s vremena na vreme iskrnsnu slučajevi koji jasno govore da je potrebno uložiti dodatne napore, i to, čini se, pre svega u cilju zaštite surogat-majki i dece, a ne roditelja, kao u „starim” slučajevima. Jedan noviji primer, iz 2009. godine, je par koji je pronašao putem interneta donora jajne ćelije, sperme i surogat-majku; surogat-majka je rodila blizance, koji su predati nameravanim roditeljima, da bi ih samo mesec dana kasnije sud oduzeo, jer je nameravana majka imala težak psihijatrijski poremećaj i istoriju bolesti zavisnosti; surogat-majka se osećala odgovornom za dobrobit blizanaca i pokrenula je proces dobijanja starateljstva. U Kanadi je 2011. godine dvadesetogodišnja genetska surogat-majka ostavljena sa blizancima, pored kojih već ima dvoje svoje dece, jer se par iz UK, za koji je rađala, u međuvremenu rastao. Doduše, ta mlada majka je par našla i upoznala preko sajta Surogat Majke Online²¹ i nije preduzela ništa da zaštiti svoj položaj, potpuno verujući paru bez dece; rođeni blizanci su dati na usvajanje. Čitaocima je možda poznat slučaj mlade surogat-majke sa Tajlanda, iz 2014. godine, koju je par iz Australije ostavio sa dečakom koji ima Daunov sindrom, a odveo kući njegovu zdravu sestru bliznakinju.

Ovaj duži uvod nema za cilj da uplaši ili da usmerava protiv surogat-materinstva; jednostavno je potrebno znati dosadašnja iskustva i temeljno planirati uvođenje ove forme asistiranе reprodukcije. Treba se suočiti i sa nekim etičkim dilemama. Oni koji se protive surogat-materinstvu smatraju da je ono neprihvatljivo, jer se dete tretira kao roba koja se može kupiti i prodati, a plaćanje surogat-majci je ekvivalent trgovini

21 Surrogate Mothers Online, <http://www.surromomsonline.com/>

decom, prodaji bebe. Druga ozbiljna dilema je veliki potencijal za eksploataciju siromašnih žena koje rađaju za žene koje su u boljem socio-ekonomskom položaju od njih. Ovo je tužna istina u slučajevima kada je odluka o surogat-materinstvu pokrenuta isključivo novcem. Ova dva problema dolaze do punog izražaja u slučajevima surogat-materinstva u inostranstvu, gde je više nego realna mogućnost eksploatacije žena iz zemalja u razvoju (predlog zakona u našoj zemlji dozvoljava surogat-materinstvo samo za državljane Srbije, ove predložene odredbe su date u Prilogu). U Indiji je komercijalno rađanje za drugog legalizovano 2002 godine i mnogi parovi sa zapada tako dolaze do surogat-majki koje su iz siromašnih sredina i koje pristaju na ceo proces zbog njima značajnih finansijskih sredstava (a najveći deo tog novca, koji je jedna četvrtina iznosa koji bi roditelji platili u, npr. SAD, će zadržati klinika koja je regrutovala surogat-majku; ipak, iznos koji će majka dobiti odgovara onome što (siromašna) žena može da zaradi za 10 godina (Golombok, 2015))²².

Sada je jasno da pitanje surogat-materinstva sadrži mnogo više od pitanja prokreativne slobode; ne radi se samo o tome da li ženi koja želi da rodi za drugog treba to dozvoliti.

22 U Indiji postoje potencijalno vrlo značajni psihološki problemi povezani sa rađanjem za drugog. Iako je komercijalno surogat-materinstvo uzelo maha u toj zemlji, šire društveno prihvatanje ne ide u korak sa tim trendom. Osim toga što nije jasno da li sve surogat-majke zaista svojom slobodnom voljom pristaju na ceo proces, one često tokom trudnoće žive odvojeno od svojih porodica, u tzv. kućama za surogat-majke – surrogacy houses (koje autoru ovog teksta izgledaju kao spavaonice kasarni pune trudnih žena), a koje kritičari nazivaju fabrikama beba. Majke navode da je taj odvojeni život bolji i bezbedniji za njih, jer su ljudi u sredini iz koje dolaze neprijateljski nastrojeni prema njima i „nazivaju ih ružnim imenima“. Materinstvo je inače vezano za seksualni život, tako da je vrlo nejasan moralni status ovih žena u Indiji - dilema koju je slikovito predstavila jedna autorka u naslovu svog članka - *Not an „Angel“, not a „Whore“: Surrogates as „Dirty“ workers in India* (Pande, 2009). Pored ovoga, postoji i sledeće značajno shvatanje: u Indiji se (pravom) majkom smatra žena koja je rodila dete. (Intervjuisane surogat-majke i koriste izraz ‘moj sin’, ‘moja ćerka’.“Videla sam ga kad sam imala carski rez. Videla sam svog sina, ali su ga odmah odneli. Mora da sam ga videla na par sekundi, videla sam da je živ.“ <http://www.bbc.com/news/magazine-24275373> , Indijka koja je rodila bebu paru iz Japana) Pitanje je kakvu sliku o sebi će imati surogat-majka iz takve kulture koja je rodila dete za drugog (i kakvu sliku će sredina u kojoj živi imati o njoj). Prilikom uvođenja rađanja za drugog, neophodno je razmotriti ukupan kontekst fenomena u određenom društvu i pripremiti javnost za tako važnu novinu.

Problem je dosta kompleksniji²³.

Vratimo se osnovnoj temi ovog teksta – blagostanju dece i roditelja u novim formama porodice. Kao posledica razvoja tehnologija asistirane reprodukcije, u mnogim novim formama genetsko roditeljstvo je odvojeno od socijalnog roditeljstva. Deca začeta putem donirane jajne ćelije nemaju genetsku vezu sa majkom; deca začeta donacijom sperme sa ocem; a deca začeta putem donacije embriona nemaju genetsku vezu ni sa jednim roditeljem. Međutim, svu ovu decu rodila je majka roditeljskog para koji će ih odgajati. Kod surogat- materinstva, majka koja rađa dete i majka koja će odgajati dete nisu ista osoba. Još važnije, u situaciji genetskog surogat-materinstva, surogat-majka nije samo gestaciona, nego i biološka majka deteta.

Postoji niz specifičnosti situacije u kojoj se nalaze roditelji koji će dobiti dete uz pomoć surogat-majke. Pre svega, taj par provodi devet meseci trudnoće sa manjom ili većom nesigurnošću i anksioznošću da li će surogat-majka dati dete (ukoliko se sklopi ugovor, on obavezuje surogat-majku u ovom smislu; međutim, uvek postoji mogućnost da se majka predomisli i da se cela situacija iskomlikuje). Dalje, nameravana majka nije trudna, tako da se može postaviti pitanje uspostavljanja veze sa bebom. Nameravani roditelji moraju da uspostave i održavaju zadovoljavajući odnos sa surogat-majkom, odnosno da paze da se taj odnos ne prekine. Sve ovo proizvodi određeni nivo anksioznosti kod roditelja, a može biti i izvor napetosti u njihovoj vezi, naročito ako je jedan parnter bio više naklonjen surogat- materinstvu nego drugi. Odnos nameravane majke, koja ne može da rodi dete, sa surogat- majkom, koja može da ima dete i koja je često mlađa, može da rezultira osećanjem neadekvatnosti, depresije i niskog samopoštovanja. Na kraju, postoji dosta predrasuda ili jednostavno negativnih stavova prema surogat-materinstvu, te namerevani

23 Interesantno je da su feministički stavovi po pitanju surogat-materinstva podeljeni. Jedno stanovište prikazuje surogat-materinstvo kao najviši vid eksploatacije žena („materice za iznajmljivanje“ i kuće za surogate kao „reproduktivni bordeli“), dok drugo stanovište govori o tome da žena treba da ima potpunu autonomiju nad svojim reproduktivnim životom i da je slobodna da bude plaćena surogat-majka ako to želi.

roditelji mogu da osete, pored svega prethodno nabrojanog, i neodobranje porodice, prijatelja i sredine u kojoj žive. Kod drugih formi asistiranе reprodukcije koje su ovde opisane (VTO i donori) majka prolazi kroz trudnoću, tako da par ne mora (odmah) da bude otvoren u vezi sa začecem deteta; kod surogat-materinstva cela okolina zna da nameravana majka nije rodila bebu.

Svi ovi elementi mogu uticati negativno na psihološko blagostanje roditelja, a onda i na kvalitet roditeljstva. Sama činjenica da su morali da se okrenu surogat-materinstvu može biti viđena kao „manje dobar”, inferioran put ka roditeljstvu, što može voditi smanjenom roditeljskom samopouzdanju. Istraživanja, čiji će rezultati biti prikazani, su proverila i pretpostavku da se značajnije posledice mogu očekivati u situacijama kada je surogat-majka ujedno i biološka majka bebe: nameravana majka, koja nema ni genetsku ni gestacijsku vezu sa detetom, može da oseti veću nesigurnost u svojoj ulozi roditelja. Određenu ulogu u prilagođavanju na celokupnu situaciju i na kvalitet roditeljstva može imati i postojanje prethodnog odnosa sa surogat-majkom – bolji ishodi se očekuju kada je surogat-majka rođaka ili prijateljica, zbog trajanja i bliskosti odnosa. Međutim, ovo takođe može i odnose unutar porodice učiniti nejasnim – na primer, kada sestra, koja je bila surogat-majka, postane preterano umešana u podizanje i vaspitavanje deteta, čime ugrožava status nameravane majke. Na roditeljstvo može uticati i (ne)održavanje daljeg odnosa sa surogat-majkom. Sugerise se da bi, zbog deteta, bilo dobro održati neki kontakt sa surogat-majkom, jer će detetu pružiti bolje razumevanje njegovog porekla. Opet, to ne znači uključenost surogat-majke u odgajanje deteta, jer će onda, kao što je već rečeno, roditeljski autoritet para biti narušen. Ključno pitanje koje se postavlja je kako će se dete osećati zbog saznanja da ga je surogat-majka dala, ustupila, pogotovo u slučajevima kada je ona i biološka majka, pa još i za značajnu sumu novca.

ISTRAŽIVANJA PORODICA NASTALIH UZ POMOĆ SUROGAT-MAJKI

Uprkos dilemama koje je pokrenulo surogat-materinstvo, ima malo istraživanja koja su pokušala da utvrde efekte koje ono ima na surogat-majke, nameravane roditelje i, najvažnije, na decu. Doduše, kod istraživanja na ovako specifičnim populacijama, uvek je značajan poduhvat naći ispitanike koji su voljni da učestvuju. Postoji podgrupa dece surogat- majki u istraživanju različitih tipova porodica nastalih putem asistirane reprodukcije (Shelton et al., 2009). Grupa je relativno mala i sastojala se od 21 deteta, uzrasta 5-9 godina, decu koja su rođena putem gestacionog surogat-materinstva. Ona su poređena sa dosta većim grupama dece rođene putem donacije sperme, jajne ćelije i manje grupe dece rođene putem donacije embriona (27 dece). Upitnike su popunili očevi i majke, a dobijen je čitav niz procena, od problema u ponašanju, preko deficita pažnje, do anksioznosti, depresivnosti, problema sa vršnjacima i društvenom ponašanju. Deca koju su rodile surogat-majke nisu se razlikovala ni po jednoj meri od ostale dece rođene putem asistirane reprodukcije; a sve dobijene mere ne odstupaju od normi za opštu populaciju.

Podrobnije istraživanje porodica nastalih uz pomoć surogat-majki sprovedeno je u longitudinalnoj studiji porodica nastalih putem asistirane reprodukcije u UK. Obuhvaćene su 42 porodice, sa decom starom oko godinu dana, i istraživači procenjuju da je to oko 60 % porodica nastalih pomoću surogat-materinstva sa decom tog uzrasta (u UK u tom trenutku). Otprilike dve trećine porodica je imalo genetske surogat-majke, a jedna trećina gestacijsku. Oko 70 procenata surogat-majki je bilo nepoznato roditeljima do sklapanja ugovora, a za ostale parove decu su nosile rođake ili prijateljice. Porodice nastale uz pomoć surogat-majki su poređene sa uparenom grupom od 51 porodice gde je korišćena donirana jajna ćelija i sa odgovarajućom grupom porodica koje nisu imale problema sa začecem, a trudnoće su planirane. Porodice sa doniranom jajnom ćelijom su uključene kao grupa za poređenje zbog kontrole iskustva ste-

iliteta žene i uključenosti „treće strane” u začće deteta. Prvo ispitivanje je obavljeno oko detetovog prvog rođendana, a odnosilo se na tri aspekta porodičnog funkcionisanja: psihološka dobrobit roditelja i zadovoljstvo brakom; kvalitet roditeljstva; i temperament dece (Golombok, Murray, Jadva, MacCallum & Lycett 2004). Istraživači su koristili dubinski standardizovani intervju i upitnike. Potpuno suprotno očekivanjima koja su proizilazila iz rasprava o potencijalno negativnim posledicama surogat-materinstva na funkcionisanje porodice, majke i očevi iz ovih porodica su pokazivali veće psihološko blagostanje nego roditelji prirodno začete dece. I majke i očevi u porodicama nastalim uz pomoć surogat-majki izveštavali su o nižim nivoima roditeljskog stresa, a majke su imale i slabije izraženu depresiju. Kada su poređeni odnosi roditelj – dete, rezultati opet idu u korist porodica nastalih surogat-materinstvom – majke i očevi su pokazivali veću toplinu i senzitivnost, kao i veće uživanje u roditeljstvu, nego parovi koju su dobili dete prirodnim putem. Jedini izuzetak od pozitivnih razlika je visoka emocionalna investiranost u dete; kako istraživači kažu, to nije bio disfunkcionalni nivo, već malo veći stepen angažovanja u vezi sa detetom. (Setite se da je ovo inače nalaz koji se dobija kod roditelja koji su lečili sterilitet, odnosno koji su dobili dete putem asistiranе reprodukcije.) Po kvalitetu odnosa roditelj – dete, roditelji koji su koristili doniranu jajnu ćeliju bili su sličniji roditeljima čije dete je nosila surogat-majka. Međutim, majke koje su dobile doniranu jajnu ćeliju su, kao i majke iz grupe prirodno začelih beba, pokazivale više nivoje depresivnosti od majki iz grupe surogat-materinstva; istraživači smatraju da moguće objašnjenje leži u fizičkim posledicama trudnoće. Nisu nađene nikakve razlike u temperamentu dece.

Istom prilikom ispitane su i neke specifičnosti surogat-aranžmana. Važno pitanje je da li ima razlika u porodicama gde je surogat-majka bila i genetska majka deteta? Ispostavilo se da razlika u odnosu na ovaj faktor nema, ali se čini da je značajna priroda odnosa sa surogat-majkama – kada je surogat-majka bila rođaka ili prijateljica (nasuprot nekom ko je bio nepoznat roditeljima do sklapanja ugovora), majke su pokazivale pozitivnije roditeljsko ponašanje.

Vrlo slični rezultati su dobijeni kada su iste porodice ispitivane oko detetovog drugog i trećeg rođendana (Golombok, MacCallum, Murray, Lycett & Jadv, 2006; Golombok, Murray, Jadv, Lycett, MacCallum & Rust, 2006). Roditelji funkcionišu dobro i imaju nešto pozitivniji odnos sa decom u odnosu na druge grupe; porodice koje su koristile doniranu jajnu ćeliju su i dalje sličnije porodicama koje su dete dobile uz pomoć surogat-majke; a razlika među decom iz sve tri grupe nije bilo.

Sledeća faza u ispitivanju sprovedena je kada su deca imala sedam godina (Golombok, Readings, Blake, Casey, Marks & Jadv, 2011). Na ovom uzrastu, deca razvijaju jasnije razumevanje odsustva genetske ili gestacione veze sa roditeljima; u ranijim fazama istraživanja ona su bila suviše mala da bi bila potpuno svesna okolnosti svog začeća. Osim intervjua i upitnika, korišćene su i opservacione mere interakcije majka – dete, radi ispitivanja kvaliteta odnosa. U ispitivanju intervjuom, nisu nađene razlike u kvalitetu odnosa majka – dete između porodica nastalih putem surogat-materinstva, donacijom jajne ćelije i prirodnim začećem. Međutim, majke iz grupe surogat-materinstva pokazivale su manje pozitivnih interakcija prilikom opservacija nego majke iz grupe prirodnog začeća. Majke iz grupe koja je koristila doniranu jajnu ćeliju su, po procenama, bile bliže majkama iz grupe surogat- materinstva. Dakle, pozitivniji odnos koji je nađen na ranijim uzrastima dece sada ne postoji. Ipak, istraživači zaključuju da porodice nastale zahvaljujući surogat-majkama nemaju teškoća; u njima nije nađeno više negativnih odnosa roditelj – dete nego u porodicama nastalim prirodnim začećem. Primećene razlike su shvaćene kao suptilne nijanse u obrascima interakcije majka – dete.

Prilagođenost dece je merena na uzrastu od sedam godina i ponovo na uzrastu od deset godina; upitnike su popunjavale majke i učitelji dece. Na uzrastu od sedam godina, deca koju su nosile surogat-majke pokazivala su više problema u prilagođavanju nego deca začeta donacijom gamenta, po procenama majki, ne učitelja. Istraživači iznose da su ovi nalazi uporedivi sa nalazima o usvojenoj deci, pogotovu internacionalno usvojenoj – deca shvataju da su drugačija i potrebno im je vreme da se

prilagode i integrišu to saznanje u sliku o sebi. Kod dece koju su rodile surogat-majke, još jedan izazov za prilagođavanje može biti ostajanje u kontaktu sa surogat-majkom. Ovde autori ističu dve stvari: ti niži skorovi na skalama prilagođenosti su i dalje u okvirima normi; i takvi rezultati nisu dobijeni na uzrastu od deset godina; odnosno, problemi koje su deca imala su prevladani. Potrebna su dalja istraživanja ovog pitanja, naročito zbog toga što se uvek radi o relativno malim uzorcima.

Ima i istraživanja o odnosu sa surogat-majkama. Ukratko, rezultati govore da se vrlo retko događa da surogat-majka odbije da da bebu. Dok je surogat-majka trudna, više kontakta sa njom održava žena iz budućeg roditeljskog para. Većina roditelja ima dobre odnose sa surogat-majkom tokom trudnoće, a tamo gde to nije slučaj, obično se radilo o manjem konfliktu ili nedostatku komunikacije. Kada su deca imala deset godina, oko 60 % porodica je bilo u kontaktu sa surogat-majkom, i većina njih je taj odnos smatrala pozitivnim. Međutim, može se pretpostaviti da su se oni koji više nisu u kontaktu odlučili za prekid jer je bilo teškoća u odnosima surogat-majke i porodice. Treba primetiti da su deca, odnosno porodice, gde je surogat-majka bila i biološka majka, u manjem procentu odražavale kontakt sa njom. Moguće je da roditelji ovo udaljavanje sprovode namerno, da bi distancirali dete i surogat-majku.

Inače, roditelji čija su deca rođena kroz genetsko surogat-materinstvo, govore deci da ih je nosila druga žena, ali otprilike polovina izbegava da kaže da je korišćena i jajna ćelija surogat-majke. Dakle, mnoga deca nisu svesna da je žena koja ih je rodila i njihova biološka majka. Kao što se može pretpostaviti, roditelji ovo čine iz straha da ih dete ne odbaci, odnosno da ne čuju reči koje ostaju njihov veliki strah: 'Ti nisi moja majka!'

Kada objašnjavaju da ih je nosila i rodila druga žena, roditelji se dovijaju i objašnjavaju na način koji malo dete može da razume. Na primer, jedna porodica je koristila metaforu hleba u rerni i ispričala detetu da ga je surogat-majka nosila na toplom dok nije bio spreman da izađe

napolje. Sa sedam godina, deca ne shvataju u potpunosti šta je bio problem sa njihovim začetom (kao ni deca začeta pomoću donora), ali generalno imaju ideju šta surogat- materinstvo podrazumeva („Materica moje mame... čini mi se... uglavnom nije bila zdrava i zato me je ona nosila umesto moje mame.”). Deca opisuju svoju surogat-majku kao osobu koja je dobra i ljubazna (te termine verovatno koriste i roditelji). Najveći broj dece, u porodicama u kojima je održan kontakt sa surogat-majkom, žele da je viđaju češće. Istraživači su procenili da deca nisu imala negativan stav prema načinu na koji su došla u porodicu, odnosno prema surogat- materinstvu; stav većine dece je procenjen kao neutralan. Doduše, napominje se i da su najstarija ispitivana deca imala deset godina, njihov stav se može promeniti prilikom odrastanja.

Interesantno je kako su neka od ove dece shvatila svoj odnos sa decom surogat-majke. Naravno da izgrađivanje tih odnosa zavisi i od usmeravanja roditelja, ali jedan otac iznosi svoja vrlo pozitivna iskustva: „Još kada je bio vrlo mali, on je znao da su deca surogat-majke njegova polubraća. Jednostavno je znao, tako je oduvek osećao. Kada su u školi pravili porodično stablo, on je dodao crticu i stavio nju i njenu decu kao deo svog stabla. Još interesantnije – i devojčica surogat-majke je stavila njega kao polubrata.” (Golombok, 2015).

Opet, ne može se znati kako će reagovati starija deca, adolescenti, na surogat- materinstvo kao način na koji su došli na svet, i da li će plaćanje majci za njene usluge igrati ulogu u tome. Istraživači koji se bave ovim porodicama, iznose bojazan da će situacija biti naročito kompleksna za decu čija surogat-majka živi u drugoj zemlji i govori drugi jezik, pošto se sve veći broj porodica iz zapadnih zemalja odlučuje za surogat-majku iz Indije, Ukrajine i drugih zemalja (da i ne uplićemo pitanje izrabljivanja žena iz siromašnih država).

ISTRAŽIVANJA SUROGAT-MAJKI I NJIHOVIH PORODICA

Kao što je čitaocu verovatno već postalo jasno, većina važnih etičkih pitanja vezanih za surogat-materinstvo tiče se surogat-majki. Može se postaviti pitanje da li je surogat majka zaista u poziciji da da svoj puni pristanak ako nikad to tada nije nosila dete za drugog, te ne može znati kako je kada treba dati bebu koju je nosila devet meseci i koja je možda i biološki njena? Da li surogat-majke osećaju kajanje kada predaju bebu? Da li osećaju distress ili imaju dugotrajne psihološke probleme? Kakav je uticaj surogat-materinstva na porodicu surogat- majke, na njenog partnera i decu?

Postoji studija u kojoj su učestvovalе trideset četiri surogat-majke iz UK, od kojih je otprilike polovina bila gestacijska, a polovina i genetska majka deteta (Jadva, Murray, Lycett, MacCallum, Golombok, 2003). Godinu dana nakon rođenja deteta, ove žene su ispitane standardizovanim intervjuom i upitnikom za merenje postpartalne depresije. Nijedna od ispitanih žena nije izvestila o sumnjama u pogledu davanja bebe namernim roditeljima. Upitane da se prisete svojih osećanja i iskustava vezanih za taj period, (samo) jedna trećina žena je izjavila da se osećala uznemireno u nedeljama koje su sledile predavanje; od njih, samo jedna žena je opisala osećaj duboke depresije. Nakon godinu dana, samo dve žene (od 34) su govorile o psihološkim teškoćama povezanim sa surogat-materinstvom, a nijedna nije imala povišene skorove na upitniku postpartalne depresije. Važno je da u ovom istraživanju nisu nađene razlike u nivou depresije između gestacijskih i genetskih surogat-majki, što znači da žene nisu imale dugoročne psihološke probleme ni kada su predavale svoje biološko dete. Zaključeno je da teškoće koje mogu imati surogat-majke nisu teške i da prestaju vremenom; odnosno – nema značajnih posledica predavanja deteta. Primećene su velike varijacije u učestalosti kontakta između surogat-majke i bebe nakon predavanja. Jedna trećine surogat- majki je viđala bebu bar jednom mesečno, ali jedna četvrtina majki nije imala nikakav kontakt. Nijedna od surogat-majki nije osećala

da je surogat-dete (surrogacy child) njeno, što je, verovatno, pomoglo u predavanju deteta nameravanim roditeljima. Takođe je interesantno da su za oko dve trećine ovih žena podaci bili dostupni i od nameravanih roditelja, budući da su oni bili učesnici longitudinalne studije porodica nastalih putem asistiranе reprodukcije; izveštaji surogat-majki o pozitivnim odnosima sa roditeljima su se poklapali sa izveštajima roditelja o odnosu sa surogat-majkama.

Isti istraživački tip je ispitao i dugoročne posledice surogat-materinstva. Ispitanici su bile surogat-majke (34, 20 njih je učestvovalo i u prethodno pomenutoj studiji) i 36 njihove dece, uzrasta 12-25 godina. Oni su intervjuisani između 5 i 25 godina od kada je majka rodila dete za drugu porodicu. Istraživači su želeli da provere kakvi će odnosi biti između surogat-majke, njene dece i porodice koja je stvorena uz pomoć surogat-majke. U tri četvrtine slučajeva, surogat-majke su ostale u kontaktu sa decom koju su nosile za druge parove i viđale su ih jednom ili dvaput godišnje. Skoro polovina dece surogat-majki je u kontaktu sa surogat-detetom, koje mnogi označavaju kao sibliņa ili polusibliņa, nevezano za stvarni genetski odnos. Tu, zapravo, ima velikih razlika: neka deca surogat-majki nisu pripisivala nikavu važnost genetskom ili gestacionom odnosu sa surogat-detetom, dok su drugi čak stvorili i svoju terminologiju da opišu tu novu formu odnosa, kao što je „suro-sestra” (surrosister) i „sestra po stomaku” (tummy-sister). Iako je uzorak bio mali (i neka deca surogat-majki nisu ispitana, jer su već napustila roditeljski dom), istraživači iznose da se čini da surogat-materinstvo nema negativne efekte na decu žena koje su rodile za drugog. Najveći broj dece je imao pozitivan odnos prema tome i osećao se ponosno na svoju majku koja je učinila tako mnogo da pomogne drugoj porodici.

ZAKLJUČCI

Surogat-materinstvo, kao način nastanka nove porodice, nije bez teškoća. Iako se to retko događa, surogat-majka se može predomisliti i rešiti (pokušati) da zadrži dete. Nameravani roditelji se, takođe, mogu predomisliti i ostaviti sugorot-majku sa detetom. Međutim, svi ti slučajevi su retki i predupređeni zakonskim odredbama (neke majke i parovi sklapaju interne dogovore o surogat-materinstvu, što se nikako ne preporučuje). Rezultati još uvek malobrojnih studija pokazuju da porodice nastale na ovaj način funkcionišu dobro i da nedostatak gestacione povezanosti deteta sa porodicom ne ugrožava pozitivno funkcionisanje porodice ni detetovu prilagođenost. Takođe, postoje i dokazi da mogu nastati i da se mogu održati dobri odnosi između porodice surogat majke i porodice koja je formirana uz pomoć te majke. Jedino što još uvek nije poznato je kako će se deca rođena putem (različitih aranžmana) surogat-materinstva osećati povodom svog porekla kasnije u životu.

PRILOG 11:

Odlomci iz predloga Građanskog zakonika Republike Srbije (radni tekst), iz dela koji se odnosi na surogat-materinstvo http://www.propisi.com/assets/files/gradjanski_zakonik_RS-prednacr.pdf5 72-574 str.

(S obzirom da se radi o radnom tekstu, čitalac se upućuje da potraži trenutno aktuelne informacije o ovom pitanju.)

MATERINSTVO U SLUČAJU RAĐANJA ZA DRUGOG

U slučaju rađanja za drugog, u matične knjige se kao majka deteta upisuje žena koja na osnovu ugovora o rađanju za drugog ima nameru da se stara o detetu (nameravana majka), bez obzira da li su njene oplodne ćelije korišćene za oplodnju druge žene (surogat-majke). Ocem deteta

koje je na osnovu ugovora (o rađanju za drugog) rodila druga žena (surogat- majka) se smatra suprug ili vanbračni partner nameravane majke (nameravani otac), bez obzira da li su njegove oplodne ćelije korišćene za oplodnju surogat-majke. Pravna pretpostavka o materinstvu žene koja je rodila dete (surogat majke) i o očinstvu njenog supruga je bez dejstva. Materinstvo i očinstvo nameravanih roditelja (nameravane majke i nameravanog oca) ne može se osporavati, čak ni u slučaju kada su za oplodnju druge žene (surogat-majke) korišćene oplodne ćelije samo jednog od njih.

UGOVOR O RAĐANJU ZA DRUGOG

Ugovor o rađanju za drugog može biti zaključen između žene koja će nositi i roditi dete (surogat-majka) i supružnika ili vanbračnih partnera (nameravani roditelji), samo ako između nameravanih roditelja ne može doći do začeća prirodnim putem (polnim odnosom), kao ni uz pomoć drugih vidova biomedicinski potpomognutog začeća, ili ako začeće prirodnim putem ili korišćenjem drugih vidova začeća nije poželjno zbog ozbiljne opasnosti od prenošenja teške nasledne bolesti na dete.

Ukoliko je žena koja će nositi i roditi dete za drugog (surogat-majka) u braku, za punovažnost ugovora iz prethodnog stava potrebna je saglasnost njenog supružnika. Pre zaključenja ugovora o rađanju za drugog, nameravani roditelji i surogat-majka moraju pribaviti medicinske dokaze da začeće prirodnim putem ili korišćenjem medicinski asistiranе reprodukcije nije moguće ili nije poželjno zbog rizika od prenosa teške nasledne bolesti, da je surogat-majka zdravstveno podobna da nosi i rodi dete, kao i **dokaze da su se obratili savetovalištu radi psihološke pripreme za surogat-materinstvo.**

U slučaju rađanja za drugog (surogat-materinstva) nije dozvoljeno koristiti oplodne ćelije žene koja će nositi i roditi dete (surogat-majke).

KOJA LICA MOGU DA ZAKLJUČE UGOVOR

Ugovor o rađanju za drugog može biti zaključen između državljana Republike Srbije, kao i između lica koja imaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije najmanje tri (pet) godina.

Alternativa: Prethodni član menja se tako da glasi:

Ugovor o rađanju za drugog može biti zaključen samo između državljana Republike Srbije.

VIDOVI RAĐANJA ZA DRUGOG

Rađanje za drugog je dozvoljeno ako se za oplodnju surogat-majke koristi reproduktivni materijal bar jednog od nameravanih roditelja (delimična, genetska surogacija) ili reproduktivni materijal oba nameravana roditelja (potpuna, gestacijska surogacija).

PRAVA I OBAVEZE IZ UGOVORA O RAĐANJU ZA DRUGOG

Žena koja je nosila i rodila dete za drugog dužna je da dete po rođenju preda nameravanim roditeljima. Nameravani roditelji su dužni da preuzmu dete, bez obzira na pol i osobine rođenog deteta i oni zasnivaju roditeljski odnos sa detetom i stiču sva zakonska roditeljska prava i dužnosti, bez obzira da li njihov brak ili vanbračna zajednica još uvek postoji u vreme rođenja deteta. Ostala prava i obaveze u vezi sa rađanjem za drugog regulišu se ugovorom (npr. da je surogat-majka obavezna da vodi zdrav način života tokom trudnoće, da se podvrgava redovnoj lekarskoj kontroli, da sledi uputstva lekara, da se uzdržava od alkohola, upotrebe droga, pušenja; zatim, visina i način plaćanja ugovorenih troškova, međusobna prava i obaveze u slučaju nepoštovanja ugovora, i sl.).

Alternativa: Dodaje se stav 4, koji glasi: Sud može priznati ženi koja je rodila dete za drugog pravo na kontakte sa detetom, ako oceni da

je to u najboljem interesu deteta.

Ugovaranje nagrade za rađanje za drugog je zabranjeno. Ugovorom može biti predviđena naknada razumnih troškova izazvanih nošenjem i rađanjem deteta (gubitak zarade, troškovi medicinskih usluga, troškovi prevoza, smeštaja, ishrane surogat-majke, i sl).

PRILOG 12:

Skala stavova prema gestacionom surogat materinstvu, GSAS

Rahimi Kian, F., Zandi, A., Omani Samani, R., Maroufizadeh, S., & Mehran, A. (2016). Development and Validation of Attitude toward Gestational Surrogacy Scale in Iranian Infertile Couples. *International Journal Of Fertility & Sterility*, 10(1), 113-119. pmid: 27123208

Ova skala je razvijena na Royan Institutu u Teheranu, Iran, tokom 2014. godine. Autori objašnjavaju proces nastanka skale, od pregleda literature, preko rada savetodavnog veća od 20 članova i kvalitativnog pilot istraživanja neplodnih parova. U finalnu verziju skale (GSAS - *Gestational Surrogacy Attitudes Scale*) ušlo je 30 ajtema raspoređenih u pet subskala: prihvatanje surogat materinstva; surogat materinstvo i javno mnjenje; dete rođeno putem surogat materinstva; surogat majka; namere i budući pokušaji. S obzirom da je gestaciono surogat materinstvo opcija koju se pominje u Predlogu građanskog zakonika, trebalo bi ispitati i stavove kod nas, kako neplodnih parova, tako i opšte populacije. Kao je rečeno i za pitanje doniranja jajnih ćelija, treba poznavati stavove da bi se isplanirale adekvatne strategije za uvođenje ovih novih metoda asistiranu reprodukcije kod nas.

GSAS ima sledeće ajteme:

Surogat materinstvo²⁴ je dobar način da se nepolodnim parovima pomogne da dobiju dete sa svojim genetskim karakteristikama.

Surogat materinstvo smanjuje psihički stres kod nepolodnih parova.

Surogacija poboljšava kvalitet života nepolodnih parova.

Surogacija može da spreči razvod i da ojača porodičnu strukturu.

Ako ne postoji nijedan drugi način za prevazilaženje steriliteta, surogat materinstvo bi mogla biti poslednja opcija.

Radije bih bila bez dece nego da prihvatim surogaciju.

Usvajanje je bolje od surogacije.

Surogat materinstvo može biti praćeno etičkim i društvenim problemima.

Surogacija nije u skladu sa religijom.

Većina tradicionalnih društava uglavnom ima negativne stavove u vezi sa surogat materinstvom.

Surogacija mora biti sakrivena od drugih da bi se sprečilo da sredina odbaci dete.

Ne brine me otvorenost prema prijateljima i rođacima u vezi sa surogat materinstvom.

Da mas mediji promovišu društvenu svest o surogaciji, ne bi me brinula otvorenost u vezi sa tim prema detetu i okolini.

Deca rođena kroz surogaciju imaju veći rizik od urođenih defekata.

Deca rođena kroz surogaciju imaju veći rizik da razviju psihičke probleme nego druga deca.

Saznanje o surogaciji je neotuđivo pravo deteta.

Identitet surogat majke mora ostati sakriven od deteta.

Blizak odnos deteta i surogat majke će izazvati nesigurnost u roditeljskoj ulozi kod nameravanih roditelja.

Otkrivanje surogacije detetu je bolje nakon adolescencije.

24 U originalu u svim stavkama stoji termin surrogacy, u tekstu Predloga se zaista koristi reč surogacija, mada taj termin nije imao prilike da zaživi kod nas. Treba razmisliti koji termin bi bio najadekvatniji za upitnik namenjen opštoj populaciji (konkretno ovi ajtemi su namenjeni ispitivanju parova koji imaju problema sa fertilitetom).

Samo nameravani roditelji jesu pravi roditelji deteta rođenog putem surogat materinstva.

Uloga surogat majke je da bude „prenatalna dadilja“ (antenatal nanny).

Mislim da su namere surogat majke više da zaradi novac, nego altruističke.

Surogat majka može biti nemarna prema detetu tokom trudnoće.

Razvoj emocionalne veze može dovesti do toga da surogat majka izbegava da da dete.

Radije bih odabrala nepoznatu surogat.

Nema potrebe za održavanjem kontakta sa surogat majkom nakon porođaja.

Ako moj lekar predloži surogaciju, ja ću prihvatiti tu opciju.

Ako bih saznala da je neka od mojih rođaka ili prijateljica odlučila da bude surogat majka, ja bih je podržala u tome.

U slučaju da dobijem dete putem surogat materinstva, reći ću istinu svom detetu.

Nekon preuzimanja bebe, susreti sa surogat majkom nikad neće izazvati neprijatnost kod mene.

RODITELJSTVO U PORODICAMA HOMOSEKSUALNIH PAROVA

U najvećem delu 20. veka, homoseksualnost nije bila viđena samo kao psihički poremećaj, već je bila i ilegalna. Gej očevi i majke lezbejke su krili svoj seksualni identitet iz straha od zakonskih i društvenih posledica; homoseksualci su bili izrazito stigmatizovani i mnogi od njih su proveli život kao deo heteroseksualnog para. Otkrivanje je često značilo gubitak posla, otuđenje od porodice i prijatelja, neprijateljstvo, pa i nasilje od strane zajednice, nekada i zatvor. Za tadašnje homoseksualne roditelje, otkrivanje seksualnog identiteta je najčešće značilo da će izgubiti starateljstvo nad decom, čak i pravo na posećivanje.

Do pred kraj 20. veka, najveći broj homoseksualnih muškaraca i žena postao je roditelj tokom heteroseksualnih brakova. Razvod braka je najčešće označavao kraj svih kontakata sa decom, naročito za gej očeve. Majke lezbejke, koje su izašle iz heteroseksualnih brakova, uspevale su da zadrže decu tako što su krile svoj seksualni identitet i/ili selile porodice u tesno povezane zajednice ljudi sličnih sudbina. Čuvanje tajne je bilo ključno za ovakve porodice, ne samo zbog starateljstva nad decom, već i zbog zaštite porodice od maltretiranja.

U sedamdesetim i ranim osamdesetim godinama 20. veka, pokret za prava homoseksualaca, žena i mnogi drugi pokreti za jednaka prava marginalizovanih grupa uzeli su maha. Gej očevi i majke lezbejke su postali politički aktivniji i otpočela je duga borba za priznavanje prava i pravnu zaštitu homoseksualaca. Interesantno je da su homoseksualne osobe sa decom iz heteroseksualnog braka, u to vreme, ponekad bile u dosta osetljivom položaju i u svojoj zajednici, jer se smatralo da ih deca, kao neoborivi dokaz heteroseksualnih odnosa, čine manje autentičnim homoseksualcima. Uprkos ovome, za deo zajednice homoseksualni roditelji koji imaju decu su bili ideal („model minorities”). Ovo se smatra naročito tačnim u slučaju gej očeva, koji su pružali pozitivnu sliku, ne samo time što su često imali dobar profesionalni položaj, već zato što su

se pojavljivali u javnosti sa svojom decom, što je projektovalo sliku ljudi privrženih porodici.

U osamdesetim i devedesetim godinama 20. veka, napredak u asistiranju reprodukciji (donacija gameta i surogat materinstvo) omogućava homoseksualnim parovima da postanu roditelji. Takođe se radi na pitanju dozvole usvojenje dece. Kada je u pitanju roditeljstvo u okviru istopolnih porodica, kraj 20. veka se označava kao homoseksualni ‘baby-boom’.

Pre nego započnemo poglavlje o majkama lezbejkama, izložićemo još nekoliko činjenica i datuma značajnih za razumevanje (legalnih) početaka roditeljstva homoseksualnih parova. Prvi značajni datum je ukidanje homoseksualnosti kao poremećaja. Američka asocijacija psihijatara (APA) je 1973. napravila kompromis, nakon što su 5 854 psihijatra glasala da ne smatraju homoseksualnost poremećajem, a 3 810 da treba zadržati ovu kategoriju poremećaja. Iz DSM-a je tada sklonjena homoseksualnost, makar samo kao reč, i zamenjena „poremećajem seksualne orijentacije”. U 1978. godini, homoseksualnost je konačno „izašla” iz DSM-a. Svetska zdravstvena organizacija je uklonila homoseksualnost iz ICD 10 (1992), a i ovde je ponuđena nova kategorija – ego-distona seksualna orijentacija, što podrazumeva osobu koja ne sumnja u svoj seksualni identitet, ali bi želela da je on drugačiji, zbog pratećih problema. Danas se u terapiji homoseksualnih osoba radi na prihvatanju, a ne na menjanju, seksualne orijentacije.

Što se tiče legalizacije homoseksualnih brakova, to su prvo učinile evropske zemlje: Danska (1989); Norveška (1993); Švedska (1994); Island (1996)²⁵; Holandija (1997); Katalonija, Španija (1998); Belgija, Francuska i Aragon, Španija (1999); Nemačka i Navara, Španija (2000). U regiji Ontario, Kanada, istopolni brakovi su legalni od 2003, i to je prva legalizacija na američkom kontinentu; sledi Masačusets (SAD) 2004. (U 2015. u svim državama u SAD su dozvoljeni istopolni brakovi.)

25 Te iste godine, 1996, tadašnji predsednik SAD Bil Klinton je potpisao Akt odbrane braka (*Defence of Marriage Act*), koji je zapravo zabranio federalnoj vladi da prizna istopolne brakove.

Godine 2004, istopolni brakovi su postali legalni i u Ujedinjenom Kraljevstvu, Luksemburgu i Izraelu. Danas u Evropi istopolna zajednica nije legalna u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Bugarskoj, Mađarskoj, Slovačkoj, Poljskoj, Ukrajini, Armeniji, Latviji i Moldaviji (Zapravo nije legalna ni u Albaniji, ali je 2009.godine, vlada objavila da će predložiti takav zakon. To se, međutim, nije dogodilo. Čitalac se upućuje da potraži nove informacije o statusu istopolnih zajednica u regionu.)

I još samo nekoliko podataka o dozvoli usvojenja za homoseksualne parove. Danas, veliki broj evropskih zemalja dozvoljava ovu praksu: Belgija, Danska, Finska, Norveška, Portugal, Španija, Francuska, Irska, Luksemburg. Veliki broj istraživanja koja su do sada spominjana u vezi sa novim formama porodice, dolaze iz UK, a spominjaćemo ih i dalje; u toj državi je legalno i usvojenje, ali je interesantno primetiti da taj zakon nije „prolazio” istom brzinom na svim teritorijama – u Engleskoj i Velsu usvojenje je legalizovano 2005, u Škotskoj 2009, a u Severnoj Irskoj 2013. Istopolni parovi mogu da usvajaju decu i u Kanadi, SAD i Australiji.

PORODICE MAJKI LEZBEJKI

Majke lezbejke postale su vidljivije u društvu, tokom sedamdesetih godina prošlog veka. To su mahom bile žene sa decom rođenom u vezi sa muškim partnerom, koje su raskinule tu vezu i nastavile život same ili u vezi sa ženskim partnerom. Na kraju XX veka, u slučaju razvoda, gotovo uvek su deca dodeljivana majci u heteroseksualnim porodicama. Izuzetak su bile majke procenjene kao mentalno ili fizički nesposobne da se brinu za svoju decu. Sa majkama lezbejkama slučaj je obrnut. Deca su dodeljivana očevima, čak i u slučajevima kada su oni bili nepodobni (npr. osuđivani za teško nasilje u prethodnoj porodici). Obrazac borbe za starateljstvo izgledao je otprilike ovako (prema Golombok, 2015): stručni svedok na strani oca (najčešće psihoanalitičar) je dokazivao da će odrastanje u porodici lezbejki imati poražavajući efekat na psihološku

dobrobit deteta; stručni svedok na strani majke (najčešće dečiji psihijatar) je dokazivao da je za dete najvažniji kvalitet porodičnih odnosa. U odsustvu empirijskih dokaza šta se zapravo događa sa decom iz porodica sa majkama lezbejkama, starateljstvo je dodeljivano očevima, koji su se često na suđenjima pojavljivali sa novim partnerkama i time sugerisali da će dete odrastati u tradicionalnoj porodici, što je bio preferirani ishod. U kasnim sedamdesetim godinama 20. veka, pažnju su privukle i lezbejke koje su dobijale decu putem donora sperme, što je propraćeno neprijateljstvom u javnosti.

Postojala su tri osnovna argumenta za lišavanje majki lezbejki starateljstva nad decom, odnosno stav da lezbejka ne treba da odgaja decu. Prvo, smatralo se da su homoseksualne žene manje negujuće nego heteroseksualne i da će, kao rezultat toga, deca razviti psihičke probleme. Dalje, bilo je očekivano da će njihova deca biti odbačena od strane svojih vršnjaka, što bi opet rezultovalo psihičkim problemima. Treće, verovalo se da će deca imati atipični polni razvoj – dečaci će biti manje maskulini, a devojčice manje feminine, u odnosu na decu iz heteroseksualnih porodica. Ova tri argumenta vodila su ka zaključku, da će deca odrasla uz majke lezbejke i sama biti homoseksualna, što je viđeno kao kranje nepoželjan ishod.

Pošto istraživanja nije bilo, moglo se pokušati sa izvođenjem zaključaka iz vodećih psiholoških teorija tog vremena. Međutim, problem je bio što su te teorije vodile do drugačijih predviđanja.

Ukratko rečeno, psihoanalitička teorija nedvosmisleno ističe neophodnost dva heteroseksualna roditelja za razrešenje Edipovog konflikta, gde će se dečaci identifikovati sa očevima, a devojčice sa majkama, i prihvatiti mušku, odnosno žensku ulogu. Deca koju odgoje majke lezbejke, imaju atipičan razvoj polnog identiteta jer im nedostaje figura oca a majka je usvojila ne-tradicionalnu ulogu žene. Dečaci ne bi mogli da se identifikuju sa ulogom muškarca i bili bi manje maskulini po pitanju svog identiteta i ponašanja, a devojčice bi se identifikovale sa netradicionalnom ženskom ulogom i bile bi manje feminine. Ovakvi ishodi bi bila neuspešna razrešenja Edipovog kompleksa, odnosno nepovoljni ishodi u razvoju.

Teoretičari socijalnog učenja, takođe, vide roditelje kao važne za razvoj polnog identiteta deteta. Osnovna su dva momenta: dete će učiti ugledajući se na roditelja istog pola, a tokom procesa učenja roditelji potkrepljuju određena ponašanja koja su tipična za pol (koja će biti različita za dečake i devojčice). Smatralo se da će dečaci koji odrastaju sa majkama lezbejkama biti manje maskulini, jer nema oca kao modela istog pola i moguće je da majka neće potkrepljivati maskulino ponašanje. Slično, smatralo se da će devojčice biti manje feminine, jer se ugledaju na netradicionalni ženski model i majka će potkrepljivati ne-feminino ponašanje. Kada ova deca odrastu, verovalo se da će se upuštati u nekonvencionalna ponašanja vezana za pol, odnosno da će imati previše fleksibilna shvatanja o tome šta je prihvatljivo ponašanje za muškarca a šta za žene. Međutim, teoretičari socijalnog učenja su verovali da postoje i drugi modeli, osim roditelja koji su značajni za oblikovanje ponašanja uopšte, pa i ponašanja vezanog za pol. Dakle, za razliku od psihoanalitičkog shvatanja, roditelji imaju manje uticaja, tj. nisu jedini koji utiču na formiranje polnog identiteta.

Teoretičari kognitivnog razvoja idu korak dalje u ograničavanju značaja roditelja jer smatraju da dete integriše informacije o (poželjnom) ponašanju vezanom za pol iz šire društvene okoline. Dete aktivno konstruiše ideju o tome šta znači biti muškarac a šta žena, živeći u okolini koja određuje stvari kao „muške” i kao „ženske”. U tom procesu biće usvojene one karakteristike koje se dosledno izdvajaju uz određeni pol. Sa ovog stanovišta se ne očekuju razlike u razvoju seksualnog identiteta ili orijentacije dece iz heteroseksualnih porodica i porodica sa majkom/majkama lezbejkama.

Na kraju, iz biološke perspektive gledano, neće biti razlika među decom iz homo- i heteroseksualnih porodica, jer je ponašanje tipično za pol određeno još u prenatalnom periodu.

Uglavnom, sve su to bile pretpostavke, istraživanja nije bilo. Ona su počela sedamdesetih godina, a odvijaju se i danas. Prikazaćemo neke rezultate, podeljene u dve teme: porodice sa majkama lezbejkama nastale nakon razvoda i planirane porodice majki lezbejki.

PORODICE MAJKI LEZBEJKI NASTALE NAKON RAZVODA

Rane studije su bile usmerene na proučavanje porodica koje su nastale nakon razvoda majke od oca dece, sa ciljem da odgovore na pitanja o kvalitetu roditeljstva majki lezbejki i o razvoju dece. Ta istraživanja su imala sličan dizajn – deca i porodice majki lezbejki su poređene sa decom i porodicama koje je vodila samohrana heteroseksualna majka. Ideja je bila, da u obe grupe postoje deca koja su podizana bez oca, sa osnovnom razlikom u majčinoj seksualnoj orijentaciji. Na taj način, pronađene razlike ne bi mogle da budu pripisane prisustvu ili odsustvu oca. Takođe, važno je i da su obe grupe majki prošle kroz razvod, jer razvod može dovesti do razvoja psiholoških problema kod dece (tako da eventualne razlike ne mogu biti pripisane ni postojanju/odsustvu razvoda).

Jedno istraživanje, sa najvećim uzorkom majki lezbejki – njih 50 i 56 njihove dece, sprovedeno je u SAD (Green, Mandel, Hotvedt, Gray, & Smith, 1986). Ove majke i deca su upareni, po demografskim karakteristikama, sa 40 samohranih heteroseksualnih majki i 48 dece. Deca su imala, između 3 i 11 godina, i svi su živeli bez muškarca u domaćinstvu, minimum dve godine. Oko polovine majki lezbejki je živelo u zajednici sa ženskim partnerom. Majke su ispitane putem intervjua i upitnika o porodičnom životu, ličnosti i izgrađivanju polnog identiteta dece. Deca su, takođe, intervjuisana i uradila su testove za procenu inteligencije, razvoja polnog identiteta, odnosa sa vršnjacima i porodičnih odnosa. Iako su osećanja prema drugoj ženi, doprinela razvodu kod skoro polovine majki lezbejki, drugi razlozi za razvod bili bili su slični kao i kod grupe heteroseksualnih majki: nezadovoljstvo seksualnim životom, neverstvo i alkoholizam muža, kompulsivno kockanje supruga i fizičko zlostavljanje. Majke lezbejke i heteroseksualne majke su imale slične stavove prema razvodu, polnim ulogama, seksualnom obrazovanju i disciplinovanju dece. Jedina nađena razlika je sledeća: homoseksualne majke su procenjene kao samopouzdanije nego heteroseksualne. Ovo nije neočekivano, s obzirom da se radi o ženama koje su odabrale da otvoreno žive, za to

vreme, neprihvaćenim životnim stilom. Deca iz dve grupe porodica se nisu razlikovala po IQ skorovima, niti po popularnosti kod vršnjaka.

Polni razvoj se obično ispituje preko tri komponente: polni identitet, koji se odnosi na osećaj da je osoba muško, odnosno žensko; ponašanje tipično za pol, ponašanje koje je tipično muško ili tipično žensko u određenoj kulturi; i seksualna orijentacija, kao emocionalna i seksualna usmerenost na isti pol, suprotan pol ili oba pola. Deca, u istraživanju o kojem govorimo, su bila previše mala da bi bila ispitana o seksualnoj orijentaciji, ali su ispitane prve dve komponente. Polni identitet je ispitan projektivnim testom i nije bilo nikakvih razlika između dve grupe dece, niti je neko dete pokazivalo poremećaj polnog identiteta. I dečaci i devojčice su pokazivali tipične obrasce ponašanja vezane za pol. Iako je uočeno, da ćerke majki lezbejki ispoljavaju manje tradicionalno femininog ponašanja, istraživači su zaključili da ukupno nema značajnih razlika u odnosu na druge devojčice tog uzrasta.

U drugoj, često pominjanoj studiji (Kirkpatrick, Smith, Roy, 1981), upoređeno je 20 porodica sa majkama lezbejkama i 20 porodica sa samohranim heteroseksualnim majkama. Deca su imala između 5 i 12 godina. Ovo istraživanje je bilo više usmereno na decu. Majke su intervjuisane, a deca su ispitana intervjuom kroz igru o ranim sećanjima, snovima, planovima za budućnost i interesovanjima vezanim za pol, kao što su omiljene igračke i pol preferiranog druga za igru. Deca su, takođe, uradila i projektivne testove za procenu psiholoških poremećaja i polnog identiteta, kao i IQ test. Nisu pronađene nikakve značajne razlike u ispitivanim fenomenima, među decom homoseksualnih i heteroseksualnih majki. Što se tiče samih majki, dobijene su samo razlike u razlozima za razvod (istraživanje je takođe sprovedeno u SAD, mada u drugom delu zemlje). Skoro sve majke lezbejke su saopštile, da je odsustvo psihološke intimnosti bio osnovni razlog za razvod, a polovina ovih majki je imala vezu sa drugom ženom u vreme razvoda, za koju kažu da im je pružala intimnost koja je nedostajala u braku. Nasuprot tome, većina heteroseksualnih žena je navodila drugačije razloge kao presudne za razvod braka: suprugova upotreba droge ili alkohola, neverstvo i fizičko zlostavljanje.

U istraživanju koje je sprovedeno u UK, 27 porodica majki lezbejki i 37 dece je upoređeno sa 27 porodica samohranih majki i 38 dece (Golombok, Spencer & Rutter, 1983). Deca su imala, od 5 do 17 godina, ali je najveći broj imao oko 9-10 godina. Oko polovine majki lezbejki je, u vreme istraživanja, živelo sa ženskim partnerom. Ispitivanje njihovih partnerskih veza je pokazalo da su one harmonične, teškoće su primećene samo kod dva para. Majke su ispitivane standardizovanim intervjuom namenjenim proceni porodičnih odnosa i proceni socijalnog, emocionalnog i polnog razvoja njihove dece. Deo intervjuja, koji se odnosio na psihološke probleme dece, ako ih je bilo, je procenjivao dečiji psihijatar, kojem nije bilo rečeno iz kog tipa porodice dete dolazi. I deca su intervjuisana o porodici, odnosima sa vršnjacima i ponašanjem vezanim za pol. Majke i učitelji su popunili upitnike za procenu prilagođenosti dece. Nalazi pokazuju da je samo mali broj dece pokazivao ozbiljnije psihološke probleme (po procenama majki, učitelja i dečijeg psihijatra), ali u zastupljenosti problema nije bilo razlika među decom homo i heteroseksualnih majki. Što se tiče polnog identiteta, svi dečaci su bili zadovoljni što su dečaci, a devojčice što su devojčice i niko nije želeo da bude drugog pola. Nije bilo razlika ni u ponašanju vezanom za pol. Sinovi majki lezbejki nisu bili manje maskulini, i svojim interesovanjima i ponašanju, a devojčice nisu bile manje feminine nego sinovi i ćerke heteroseksualnih majki. I u ovom istraživanju, najveći broj dece je bio previše mali za procenu seksualne orijentacije.

Interesantno je istraživanje dečijeg ponašanja vezanog za pol, sprovedenog kroz posmatranje igre i preferencije igračkaka, kod dece starosti, od 6 do 9 godina (Hoeffler, 1981). Ispitivano je 20 dece majki lezbejki i 20 dece samohranih heteroseksualnih majki, uparenih po demografskim karakteristikama. U obe grupe bilo je po 10 devojčica i 10 dečaka. Posmatrano je da li su deca preferirala tipično maskuline igračke (kao voz, kamion, set alata), feminine (lutka, šoljice, perle) ili neutralne (kao školjke, kocke ili bojice). Majke su zamoljene da rangiraju igračke po tome koliko one preferiraju da se njihovo dete igra njima i koliko ih podstiču u tome. Rezultati su interesantni zbog sledećeg: majke se razlikuju u preferenciji igračkaka – majke lezbejke preferiraju „ravnopravnuju”

mešavinu femininih i maskulinih igrački za svoje dete i bilo je verovatnije da će ohrabrivati, ili bar neće ometati, igru deteta igračkama koje se stereotipno povezuju sa suprotnim polom. Uprkos tome, sama deca majki lezbejki su bila vrlo stereotipna u odabiru igračaka i aktivnosti. Dakle, preferencije majki su imale vrlo malo uticaja na decu; deca su, verovatno, iz šire društvene sredine naučila koje su igračke i aktivnosti za devojčice, a koje sa dečake.

Manje se zna o adolescentima iz porodica majki lezbejki nastalih nakon razvoda. Postoji ispitivanje 18 adolescenata majki lezbejki, uzrasta od 13 do 19 godina, koji su poređeni sa 18 adolescenata heteroseksualnih majki (Huggins, 1989). Deset od 16 majki lezbejki je živelo sa ženskim partnerom, a četiri od 16 heteroseksualnih majki sa muškim partnerom (kao i u ostalim istraživanjima sve majke (i deca) su prošle kroz razvod). Uzorak je bio previše mali za statističke analize, ali je zaključeno sledeće: nema razlika u samopoštovanju između dece-adolescenata razvedenih majki lezbejki i heteroseksualnih majki. Međutim, identifikovani su neki faktori koji bi mogli biti značajni za nisko samopoštovanje ćerki homoseksualnih majki. To su negativan stav prema majčinoj seksualnoj orijentaciji, otkrivanje majčine seksualne orijentacije u starijem uzrastu, neprihvatanje majčine seksualne orijentacije od strane oca i majka koja živi sama, bez partnerke. Što se tiče seksualne orijentacije adolescenata, samo jedna devojka (ćerka heteroseksualne majke) se izjasnila kao lezbejka.

Deca, iz ukratko opisane UK studije (koju su procenjivale majke, učitelji i, ako je bilo potrebno, dečiji psihijatri), su kontaktirana ponovo kada su imala, od 23 do 24 godine. Bilo je moguće ispitati 25 adolescenata (od 27), odnosno, mladih odraslih ljudi iz porodica majki lezbejki i 21 (od 27) ljudi iz porodica heteroseksualnih majki. Značajno je da nije bilo razlike u odnosu na tip porodice, u pogledu kvaliteta odnosa sa majkama, odnosno, očevima, mada su osobe iz porodica sa majkama lezbejkama imale pozitivniji odnos prema majčinoj partnerki, nego osobe iz heteroseksualnih porodica prema majčinom partneru. Istraživači smatraju, da se on vidi kao manje poželjna zamena za oca, dok se majčina partnerka vidi kao još jedan roditelj. Važan nalaz je da su osobe iz porodica majki

lezbejki saopštavale o višim nivoima zadirkivanja i maltretiranja tokom adolescencije – ta viktimizacija bila je vezana za seksualnu orijentaciju njihovih majki, ali i njih samih. Istraživači objašnjavaju, da je moguće da su deca majki lezbejki bila senzitivnija i da je verovatnije da se sećaju zadirkivanja a da su deca heteroseksualnih majki zaboravila, odnosno, da ne pridaju važnosti zadirkivanju. Međutim, čak i da procena nije realna, to jesu sećanje sa kojim te osobe žive. Između dve ispitivane grupe, nisu nađene razlike u izraženosti anksioznosti niti depresivnosti. I ono što je bilo važno pitanje od samog početka, u vezi sa decom homoseksualnih majki, šta je sa seksualnom orijentacijom ove dece, sada mladih odraslih osoba Nije bilo razlika između dve grupe po proceni privlačnosti osoba istog pola, ali je za osobe iz porodica majki lezbejki bilo verovatnije da će imati istopolne veze. Što se tiče same seksualne orijentacije, (samo) dve žene iz porodica majki lezbejki su se izjasnile kao lezbejke.

PLANIRANE PORODICE MAJKI LEZBEJKI

Napredak i sve veća dostupnost tehnologija asistiranе reprodukcije kroz osamdesete i devedesete godine 20. veka, doveli su do toga da je inseminacija uz pomoć donora postala pristupačan put u roditeljstvo za homoseksualne žene. Planirane porodice majki lezbejki, osim inseminacije, nastaju i kroz usvojenje, seksualnim odnosom sa muškarcem koji neće biti otac deteta i kroz „zajedničko roditeljstvo” (co-parenting), gde žena ima dete sa čovekom koji nije njen partner, ali igra ulogu u odgajanju deteta.

Iz psihološke perspektive, planirane porodice majki lezbejki su naročito važne, jer omogućavaju ispitivanje uloge (odsustva) oca u detetovom razvoju. Istraživanja koja su rađena sa razvedenim homoseksualnim majkama su kritikovana (po pitanju zaključaka o nenarušenoj dobrobiti dece) jer je činjenica da su ta deca odrasla uz oca u ranim godinama života. S obzirom da rana iskustva zaista utiču na kasniji razvoj, nije bilo opravdano generalizovati nalaze iz istraživanja na razvedenim majkama na decu majki lezbejki koja od rođenja žive u porodicama bez oca.

Postoji dosta studija o planiranim porodicama majki lezbejki i njihove male

dece. U SAD je sprovedeno istraživanje (Chan, Raboy & Patterson, 1998) na uzorku od 55 porodica majki lezbejki i 25 heteroseksualnih porodica; neke porodice predstavljaju parovi, a neke samohrani roditelji. Zajedničko im je što su svi dobili decu pomoću inseminacije; prosečni uzrast dece bio je 7 godina. Nisu nađene nikakve razlike u pogledu roditeljskog funkcionisanja i zadovoljstva roditeljstvom, kao ni u nivou depresivnosti i samopoštovanja, između lezbejskih i heteroseksualnih porodica. Nije bilo razlika ni u pogledu psihološke prilagođenosti dece koju su procenjivali roditelji i učitelji.

Pomenućemo još jedno istraživanje sprovedeno u SAD koje je dalo interesantne rezultate vezane za roditelje (Flaks, Fisher, Masterpascua & Joseph, 1995). Istraživači su uporedili 15 lezbejskih parova, sa decom od 3 do 9 godina, sa 15 heteroseksualnih parova sa decom istog uzrasta, ujednačenih po značajnim demografskim karakteristikama. Roditelji su ispitani intervjuom koji procenjuje „roditeljsku svesnost”, koja se može shvatiti kao veština roditeljstva (*parenting awerness skills*; odnosi se na senzitivnost i efikasnost kojom roditelj reaguje u tipičnim situacijama vezanim za odgajanje deteta) i upitnikom koji meri kvalitet veze sa partnerom. Deca su ispitana testom inteligencije, a biološka majka i učitelji su popunili upitnik o psihološkoj prilagođenosti dece. Lezbejski i heteroseksualni parovi se nisu razlikovali u pogledu kvaliteta veze. Važno je i to da se skorovi lezbejskih parova nisu razlikovali od normi za heteroseksualne parove u braku. Porodice lezbejki su pokazivale veću roditeljsku svesnost od heteroseksualnih parova, ali je ovo pitanje pola, a ne seksualne orijentacije, jer i lezbejke i heteroseksualne žene pokazuju veću svesnost u pogledu primenjivanih veština roditeljstva nego heteroseksualni očevi. Nisu nađene razlike među decom ni u pogledu kognitivnog funkcionisanja, ni u pogledu prilagođenosti.

Ima još dosta studija, od kojih su neke sprovedene i u Evropi, koje generalno daju isti sliku o planiranim porodicama majki lezbejki sa malom decom – one se ni po čemu ne izdvajaju od heteroseksualnih porodica. Kao i u okviru prethodnih tema, i ovde sledi važno pitanje: da li se nešto menja kada deca uđu u adolescenciju? Postoje dve longitudinalne studije koje mogu da pomognu u odgovoru.

Jedno longitudinalni istraživanje sprovedeno je u Evropi, u UK; uzorak je činilo 30 porodica majki lezbejki, 42 porodice samohranih heteroseksualnih majki i 41 dvoroditeljska heteroseksualna porodica; prvo ispitivanje je urađeno kada su deca imala 6 godina (Golombok, Tasker & Murray, 1977). Jedan od značajnijih nalaza je da majke u porodicama koje vodi žena, bez obzira na seksualnu orijentaciju, pokazuju više topline prema deci, češće su u interakciji sa njima, ali imaju i ozbiljnije rasprave, u odnosu na majke u heteroseksualnim porodicama. Nije bilo razlika po ovom pitanju između majki lezbejki i samohranih heteroseksualnih majki. Istraživači su zaključili da, bez obzira na seksualnu orijentaciju i broj partnera u porodici, majke u porodicama koje vode žene imaju topliji, ali i konfliktini odnos sa decom. Deca u porodicama koje vode žene nisu pokazivala emocionalne probleme ili probleme u ponašanju, ali su percipirala sebe kao manje fizički i kognitivno kompetentnu, u odnosu na vršnjake. I kada su imala 12 godina, deca u porodicama koje vode žene su bila u češćim interakcijama sa svojim majkama, ali su imala i ozbiljnije rasprave sa njima, u odnosu na heteroseksualne porodice, odnosno porodice u kojima je prisutan otac (MacCallum & Golombok, 2004). I na ovom uzrastu deca majki lezbejki nisu se razlikovala po svom socio-emocionalnom razvoju od dece samohranih heteroseksualnih majki ili dece iz heteroseksualnih porodica. Što se tiče polnog razvoja, dečaci u porodicama u kojima nema oca pokazivali su više femininog ponašanja, bili su senzitivniji i brižniji; ali nije procenjeno da pokazuju manje maskulinog ponašanja. Kada su adolescenti napunili 18 godina, porodice koje vode žene su bile slične heteroseksualnim porodicama po merama kvaliteta roditeljstva i prilagođenosti adolescenata, a svi ti skorovi su bili visoki (Golombok & Badger, 2010). Kada su i primećene neke razlike, one nisu bile velike i ukazivale su na bolje porodične odnose i veće blagostanje onih koji su odrastali u porodicama koje vode žene. Iako su homoseksualne majke i samohrane heteroseksualne majke nastavile da pokazuju slične obrasce roditeljstva, majke lezbejke su imale značajnije konflikte sa svojim osamnaestogodišnjacima i po tome su bile sličnije heteroseksualnim porodicama.

I longitudinalna studija porodica majki lezbejki, sprovedena u

SAD, pokazuje slične rezultate. Porodice su regrutovane u periodu inseminacije ili trudnoće, a deca su praćena do sedamnaeste godine. Studija nije imala kontrolnu grupu, ali su korišćeni standardizovani testovi, i deca majki lezbejki su uvek manje problema nego opšta populacija i izraženije mere pozitivnog funkcionisanja (ispitivanja u periodu kada su deca imala 2, 5, 10 i 17 godina). U poslednjem merenju, dodata je uparena kontrolna grupa adolescenata i utvrđeno je da se deca majki lezbejki ne razlikuju po socio-emocionalnoj prilagođenosti ni po kvalitetu života od adolescenata odraslih u heteroseksualnim porodicama. Na uzrastu od 17 godina, ispitana je i seksualna orijentacija ovih adolescenata (bilo ih je 78, 39 devojaka i 39 mladića; Gartrell, Bos & Goldberg, 2011). Istraživači su ponudili čak sedam kategorija radi što tačnijeg opisa seksualne orijentacije (koji su uključivali mogućnost da osoba ponekad (retko) ima seksualne odnose koji su izvan njene primarne seksualne orijentacije). Na poduzorku mladića, rezultati pokazuju 2,7% biseksualnih i 5,4% isključivo ili pretežno homoseksualnih; na poduzorku devojaka nije bilo isključivo ni pretežno homoseksualnih, ali je bilo 18,9% biseksualnih. Istraživači su ove rezultate uporedili sa rezultatima Nacionalne studije porodica i zaključili da se učestalost uključenosti u ispotpolne veze sinova majki lezbejki ne razlikuje od učestalosti u opštoj populaciji. Međutim, ćerke majki lezbejki pokazuju veću učestalost homoseksualnih kontakata nego devojke njihovog uzrasta iz opšte populacije.

DECA MAJKI LEZBEJKI U ŠKOLI – ZADIRKIVANJE

Ovaj kratki prikaz istraživanja porodica majki lezbejki ipak nije potpun bez jasnijeg pominjanja zadirivanja i maltretiranja koje ova deca iskuse u školi. To nije propust u funkcionisanju majki kao roditelja, ali jeste problem sa kojim će se susretati veliki broj dece. Kako dosadašnje studije pokazuju, te grube šale neće dovesti do problema ili poremećaja u ponašanju, ali će povređivati decu i ona će se toga sećati i kao odrasle osobe.

Jedna od tema, koja se pominje u kvalitativnim istraživanjima, jeste neadekvatnost reagovanja učitelja. Deca smatraju da učitelji blaže

reaguju na zadirkivanje vezano za homoseksualnost, nego što bi trebalo (npr. blaže nego na rasističke komentare/maltretiranje, što je deci neadekvatno, jer te ispade smatraju podjednako teškim). Druga tema predstavlja suptilnije pitanje i radi se o pogrдноj upotrebi reči gay (za ovo postoji paralela i u našem jeziku). Dalje, deca smatraju da se u školi ne govori dovoljno o drugačijim porodicama; ako je reč o porodici primer će uvek biti heteroseksualni par sa decom, tako da deca osećaju da je njihova porodica nevidljiva, neadekvatna, da moraju mnogo da objašnjavaju svojim vršnjacima „kako to može da imaš dve mame ili dvojicu očeva”. Zato oko polovine, ili nešto manje, školske dece ne govori drugovima o svojoj porodici. Važno je da majka i njena partnerka pružaju konstruktivnu pomoć i pomažu detetu da premosti jaz između kuće i škole. U odrasloj dobi, osobe kojima je više smetalo zadirkivanje u školskim danima, saopštavajući da im je smetalo ako su majke bile previše otvorene u vezi sa svojom seksualnom orijentacijom i time ih sprečavale da kontrolišu kome će reći za to, a kome ne. Uglavnom, nakon odrastanja i napuštanja doma, za većinu mladih odraslih osoba doživljena stigmatizacija postaje manje važna i počinju da budu ponosni na svoje porodično poreklo.

ZAKLJUČCI

Što se tiče prilagođenosti dece, ni jedna studija (od kojih su ovde prikazane samo neke) ne pokazuje da su deca majki lezbejki u većem riziku od nastajanja emocionalnih problema ili problema u ponašanju nego njihovi vršnjaci odgajani u heteroseksualnim porodicama. I majke lezbejke, u porodicama nastalim nakon razvoda i majke u planiranim homoseksualnim porodicama, imaju dobro prilagođenu decu. Same majke funkcionišu vrlo dobro kao roditelji i, ako su u vezi sa partnerom, i ta veza funkcionise dobro.

U školi i u širem socijalnom okruženju, deca iz porodica sa majkama lezbejkama će se verovatno susresti sa izazovima prevladavanja zadirkivanja, maltretiranja ili odbacivanja. Iako majkama nije moguće

da potpuno zaštite decu od homofobičnih stavova i ponašanja, pozitivna atmosfera u kući i konstruktivna pomoć će olakšati deci prevladavanje.

Što se tiče polnog razvoja, rezultati istraživanja govore da deca majki lezbejki nemaju poremećaj polnog identiteta, niti atipičan razvoj uloga vezanih za pol; u ovom pogledu ove osobe se ne razlikuju od osoba koje su odgajene u heteroseksualnim zajednicama. Što se tiče seksualne orijentacije, procenat osoba koje se izjašnjavaju kao homoseksualne je isti kao i u opštoj populaciji. Međutim, ćerke majki lezbejki su češće uključene u ispotpolne odnose nego druge devojke njihovih godina.

Uglavnom, psihološka istraživanja pobijaju rana uverenja i strahove da će odrastanje u porodici majki lezbejki imati negativne posledice po dete, ali ostaje činjenica da treba raditi na osveščivanju različitosti porodičnih formi u široj sredini.

PORODICE GEJ OČEVA

Istraživanja razvoja i dobrobiti dece koju odgajaju istopolni roditelji su, u velikoj meri, fokusirana na majke lezbejke, znatno manje ima istraživanja o porodicama gej očeva. Kao što je malopre rečeno, deca koju odgajaju istopolni roditelji – majke lezbejke, se ne razlikuju od dece u tradicionalnim porodicama. Međutim, ovi nalazi ne mogu biti generalizovani na porodice gej očeva, jer postoji jedna važna razlika: decu odgajaju muškarci, a ne žene.

Iako se često pretpostavlja da su gej muškarci nezainteresovani da budu roditelji, sve veći broj njih odgaja decu, a mladi homoseksualni muškarci u današnje vreme očekuju da će odgajati decu kada budu stariji (D'Augelli, Rendina & Sinclar, 2008). Procenjuje se da u SAD

oko 20% gej muškaraca, koji imaju do 50 godina (a žive bilo sami bilo sa supružnikom/partnerom) odgajaju decu mlađu od osamnaest godina (Gates, 2013).

Da li se može tvrditi da su majke bolji roditelji od očeva? Istraživanja roditeljskog ponašanja očeva (fathering) u heteroseksualnim porodicama pokazuju da očevi utiču na decu na slične načine kao i majke. Na primer, kada je u pitanju afektivna vezanost, analiza 14 studija je pokazala, da je proporcija dece koja su sigurno vezana za oca, skoro identična proporciji dece koja su klasifikovana kao sigurno vezana za majke (van IJzendoorn & De Wolff, 1997). Što su očevi uključeni u negu i odgajanje dece, to je verovatnije da će deca formirati sugurnu vezanost u odnosu na njih. Odnosno, toplina, responsivnost i senzitivnost su aspekti roditeljskog ponašanja koji su najvažniji za blagostanje deteta - to važi i za očeve i za majke, koji su podjednako sposobni za takva ponašanja. Kao što kaže Lamb (2012), većina roditeljskih veština se uči kroz praksu („on the job”) i kada muškarci provedu više vremena radeći taj „posao“, oni postaju vešti kao i majke. Iako očevi imaju (u tradicionalnim porodicama) nešto drugačiju interakciju sa decom, naročito u vezi sa življom igrom, nema dokaza da to ima odlučujući uticaj na prilagođenost deteta (Lamb, 2012).

Homoseksualni muškarci mogu postati očevi na nekoliko načina. Iako je veliki broj gej muškaraca postao otac kroz heteroseksualne veze, tek u novije vreme, deca zaista i odrastaju u porodicama gej očeva. Relativno mali broj, prethodno oženjenih gej očeva, podiže svoju decu nakon razvoda. Najveći broj porodica homoseksualnih muškaraca nastao je kroz usvajanje (Gates, 2013). Pored toga, neki gej muškarci ulaze u zajedničko roditeljstvo (co-parenting) sa lezbejkom ili heteroseksualnom ženom. To obično znači da će dete biti odgajano u odvojenim domaćinstvima, sa različitim stepenom uključenosti gej očeva – od povremenih poseta do ravnopravnog roditeljstva, gde dete provodi podjednake količine vremena u oba roditeljska doma. Na kraju, sve veći broj gej muškaraca dobija decu kroz surogat materinstvo. U SAD se, od 2006. godine, ne pravi

diskriminacija zahteva za asistiranu reprodukciju u odnosu na seksualnu orijentaciju, a i u UK, gej parovi koji dobiju dete putem surogat materinstva, mogu postati legalni roditelji deteta. Gej očevi se obično odlučuju za gestaciono surogat materinstvo (genetičko zaista, opravdano ili ne, izaziva više nedoumica).

Postoje i istraživanja motivacije homoseksualnih muškaraca za odgajanje dece. U SAD je ispitano 35 gej parova koji su započeli proces usvojenja svog prvog deteta (Goldberg, Downing & Moyer, 2012). Većina objašnjenja želje da se ima dete je ista kao i kod heteroseksualnih parova: vrednovanje porodičnih odnosa, uživanje u deci i osećaj da je podizanje dece prirodni deo života.

Gej parovi se često odlučuju za usvojenje kao put u roditeljstvo. Za razliku od heteroseksualnih roditelja, koji često pre usvojenja imaju iza sebe godine neuspešnog lečenja steriliteta, usvajanje je često prva i preferirana opcija gej roditelja. Postoje različiti razlozi za odabir usvojenja. Neki muškarci navode da su, nakon razgovora, došli do toga da je usvojenje jedina opcija za njih, jer nisu želeli da stvore još jedno dete, pored toliko dece kojoj su potrebni roditelji. Neki navode, misleći na surogat materinstvo, da jednostavno osećaju da je plaćanje za dete potpuno pogrešno. Usvajanje, nasuprot koroditeljstvu i surogat-materinstvu, za neke gej parove ima još jednu značajnu prednost: ne moraju da dele roditeljstvo ni sa kim. Oni iznose velike dileme vezane za uključenje (kao i za opravdanost isključenja) te osobe koja je donela dete na svet i smatraju da im usvojenje pruža mogućnost da, bez tih dilema, budu (jedini) roditelji detetu. Još jedan dodatni razlog za usvojenje je što u tom slučaju nijedan muškarac neće biti genetički roditelj deteta, tj. neće morati da dođu u situaciju da biraju ko će to biti. Takođe, usvojenje je, u većini varijanti, besplatno, dok surogat- materinstvo može koštati dosta i zapravo je mnogima nedostupno.

Ipak, ima studija koje pokazuju da su u nekim zemljama gej očevima biološke veze sa decom vrlo značajne. U studiji gej koroditelja

u Belgiji (Herbrandt, 2008), ispitanici su izjavljivali da je želja za gentskom vezom sa detetom osnovni razlog za odabir koroditeljstva. Ovi očevi žele da njihovu decu odgajaju oba biološka roditelja, iako u različitim domaćinstvima. U slučajevima kada biološki roditelj ima partnera, deca samo biološku majku i oca zovu mamom i tatom.

Ima i istraživanja koja rasvetljavaju percipirane prednosti surogat-materinstva. U jednom istraživanju proučavani su gej muškarci u Španiji (Smietana, 2011), koji su postali roditelji kroz gestaciono surogat-materinstvo u SAD. Oni su su smatrali, da je to bio jedini put da postanu pravi roditelji svoje dece. Želeli su da stvore, kako su sami opisivali, normalnu porodicu, u okviru koje će moći da podižu svoju decu. (Pored genetske veze sa jednim roditeljem, surogat-materinstvo ima i prednost odgajanja deteta od njegovog rođenja.)

S obzirom, da su usvojenje i surogat-materinstvo najčešći načini ostvarenja roditeljstva za gej parove, iznećemo rezultate nekih istraživanja tako nastalih porodica.

PORODICE GEJ OČEVA NASTALE USVOJENJEM

Prva istraživanja funkcionisanja porodica gej očeva nastalih usvojenjem, počela su da se pojavljuju tokom 2005. godine. Pojavila se serija radova baziranih na uzorku gej i lezbejskih roditelja sa usvojenom decom ranog školskog uzrasta (Erich, Leung & Kindle, 2005; Erich, Leung, Kindle & Carter, 2005; Leung, Erich & Kanenberg, 2005) i na uzorku gej i lezbejskih roditelja sa usvojenim adolescentima (Erich, Hall, Kanenberg & Case, 2009; Erich, Kanenberg, Case, Allen & Bogdanos, 2008). Ovi radovi su opisivali pozitivno porodično funkcionisanje i dobru prilagođenost dece u lezbejskim i gej porodicama. Ispitivanja usvojitelja, koji pripadaju homoseksualnim porodicama, utvrdila su visok nivo socijalne podrške i zadovoljavajuće roditeljske veštine (Ryan, 2007; Ryan & Cash, 2004). Rađena su i istraživanja na velikim uzorcima dece

predškolskog i školskog uzrasta koju su usvojili gej, lezbejski ili heteroseksualni roditelji, koja su pokazala da psihološki problemi dece nisu u vezi sa seksualnom orijentacijom roditelja (Averett, Nalavany & Ryan, 2009). Iako su ova istraživanja pružila prve uvide u funkcionisanje gej i lezbejskih porodica usvojitelja, roditelji u ovim studijama su dobrovoljci, regrutovani kroz gej i lezbejske grupe za podršku i internet sajtove, deca su bila različitog uzrasta, a podaci su dobijani samo kroz samoopise; čak i podaci nisu prezentovani odvojeno za porodice gej očeva i majki lezbejki. Zbog toga su vrlo ograničeni zaključci koji se mogu uzvući iz ovih studija.

Prvo kontrolisano istraživanje roditeljskog ponašanja i razvoja dece na uzorku koji je uključivao i gej očeve, sprovedeno je u SAD (Farr, Forssell & Patterson, 2010a, b). U studiji je učestvovalo 36 porodica gej parova, 27 porodica lezbejskih parova i 50 heteroseksualnih porodica; oni su regrutovani preko pet privatnih američkih agencija za usvojenje, iz različitih regiona u kojima je dozvoljeno usvojenje ispotpolnim parovima. Porodice su ujednačavane po značajnim deomografskim karakteristikama, mada se navodi, da su gej očevi češće imali usvojene sinove, dok su majke lezbejke češće imale usvojene ćerke, i homoseksualni roditelji su, češće nego heteroseksualni, usvajali dete druge rase. Deca su bila uzrasta između 1 i 6 godina; prosek godina je bio 3. Svi su bili usvojeni odmah nakon rođenja ili u prvim nedeljama života, nijedno dete nije imalo institucionalni ili hraniteljski smeštaj koji je prethodio usvojenju. Roditelji su popunjavali upitnike namenjene merenju zadovoljstva vezom, stresa povezanog sa roditeljstvom i efikasnosti disciplinskih postupaka; nisu nađene razlike među tipovima porodica ni po jednoj od ove tri mere. Prilagođenost dece je merena standardizovanim upitnikom koji su popunjavali roditelji i negovatelj ili vaspitač deteta. Nisu nađene nikakve razlike između dece gej očeva i dece iz drugih porodica, ni u odnosu na procene samih roditelja, ni u odnosu na procene negovatelja ili vaspitača. Vrlo je značajan i sledeći nalaz: porodice koje su saopštavale o većem zadovoljstvu partnerskom vezom, nižem roditeljskom stresu i korišćenju efikasnijih disciplinskih postupaka, imale su decu sa višim

nivoma prilagođenosti, nevezano za seksualnu orijentaciju roditelja. U istraživanju putem interneta, koje je ubuhvatilo 230 gej očeva usvojene dece (Tornello, Farr & Patterson, 2011), ispitivani su faktori povezani sa višim nivoima roditeljskog stresa kod gej očeva. Do većeg stresa dovode niži nivoi socijalne podrške, usvojenje starije dece, odnosno, dece koja su imala smeštaj/e pre usvojenja – ti faktori su isti oni koji dovode i do većeg stresa kod heteroseksualnih usvojitelja. Dodatni izvor stresa za gej očeve bio je manje pozitivni lični identitet kao homoseksualne osobe: očevi osetljiviji na stigmatizaciju, izveštavali su o višim nivoima roditeljskog stresa.

Porodice gej očeva nastale usvojenjem, ispitivane su i u UK (Golombok, Mellish, Jennings, Casey, Tasker & Lamb, 2014). Međutim, za razliku od USA, gde su međunarodna usvojenja i usvojenja dece drugih rasa uobičajena, više od 95 % dece usvojene u UK su deca iz sistema socijalne zaštite, a usvojenje dece druge rase se ne ohrabruje. Istraživači su ispitali 41 porodicu gej očeva, 40 porodica majki lezbejki i 49 heteroseksualnih porodica, od kojih su sve nastale usvojenjem, a regrutovane su putem agencija za usvojenje, koje podržavaju istopolne parove. Deca su bila uzrasta od 3 do 9 godina i sva su bila u porodici usvojitelja, bar godinu dana. Kao i u opisanoj USA studiji, i ovde su sa gej očevi imali pretežno sinove, a majke lezbejke pretežno ćerke. Dalja razlika je ta što su deca koju su usvojili gej očevi bila starija u vreme usvojenja i što su, u vreme istraživanja, provela kraći period kod njih, u odnosu na decu usvojenu u druga dva tipa porodica. Većina usvojene dece potiče iz problematičnih porodica koje su izgubile starateljstvo nad njima: oko jedne trećine bioloških majki ima problema sa mentalnim zdravljem, više od jedne trećine je bilo izloženo nasilju u porodici, a isti broj je imao problema sa alkoholom. Više od jedne trećine očeva usvojene dece je osuđivano. Što se same dece tiče, dve trećine njih su doživeli zanemarivanje, više od jedne trećine emocionalno zlostavljanje, a oko 15 procenata i fizičko. Nije bilo razlike između tipova porodica u procenima dece koja su doživela ove teškoće.

Svaki roditelj je popunio upitnik namenjen merenju anksioznosti, depresije i stresa povezanog sa roditeljstvom. Pored toga, roditelji su ispitani standardizovanim intervjuom za procenu kvaliteta roditeljstva, koji daje mere topline, senzitivnosti, uživanja u igri, količine interakcije, kvaliteta interakcije, učestalosti konflikta, težine konflikta i načina disciplinovanja deteta. Prilagođenost dece je procenjivana upitnikom koji su popunjavali roditelji i učitelji. Svi roditelji i deca su prošli i kroz opservacionu procenu interakcije. Tamo gde su nađene razlike između porodica gej očeva i majki lezbejki ili heteroseksualnih parova, one su ukazivale na pozitivnije funkcionisanje porodica homoseksualnih muškaraca. Oni su pokazivali niže nivoe depresivnosti i stresa povezanog sa roditeljstvom nego heteroseksualni roditelji. Što se tiče kvaliteta roditeljstva, gej očevi su pokazali više nivoe topline, više nivoe interakcije, manje agresivnosti u disciplinovanju (mere iz intervju) i veću responsivnost (opservaciona mera) nego heteroseksualni roditelji. Kada je u pitanju prilagođenost dece, po procenama roditelja, veće probleme imala su deca u heteroseksualnim, nego deca u homoseksualnim porodicama. (Ne treba zaboraviti da mnogi homoseksualni parovi, a naročito muškarci, vide roditeljstvo kao značajan i teško dostižan cilj, mnogi od njih su verovali da nikada i neće uspeti da postanu roditelji; opravdano je pretpostaviti da oni formiranje svoje porodice doživljavaju nešto drugačije nego majke lezbejke i heteroseksualni parovi, i da to doprinosi nađenim pozitivnim razlikama. Takođe, homoseksualni parovi prolaze i vrlo rigorozan proces odobravanja usvojenja.) U svim tipovima porodica, usvojena deca su pokazivala više poremećaja nego neusvojena deca, ali taj rezultat je bio očekivan, naročito na ovom uzorku dece. Nezavisno od tipa porodice, viši roditeljski stres je bio prediktor problema u ponašanju deteta; slab prediktor tih problema bila je i agresivnost u disciplinovanju.

Često se pretpostavlja da je za gej očeve verovatnije da će imati podjednak udeo u odgajanju deteta, s obzirom da su manje prijemčivi za pritisak da se konformiraju polnim ulogama. Istraživanja pokazuju da gej očevi, kao i majke lezbejke, zaista ravnopravno dele zadatke u vezi sa negom deteta (u poređenju sa heteroseksualnim porodicama, gde veći deo

obavlja majka), ali je interesatno da su sva tri tipa porodica zadovoljna podelom brige oko deteta.

Važno pitanje za gej očeve je kada i kako da objasne formiranje svoje porodice. Kao i u porodicama iz prethodnih poglavlja, uvek se preporučuje otvorenost prema detetu i davanje (tačnih) objašnjenja koja su u skladu sa uzrastom deteta. Očevi se trude da koriste reč „usvojenje” i da stvore pozitivne asocijacije na nju. Objašnjavaju da biološka majka deteta voli dete, ali da nije mogla da se brine o njemu, a oni su jako želeli devojčicu/dečaka i mnogo su srećni su je/ga dobili. Taj deo objašnjenja sa kojim i roditelji i dete moraju da izađu na kraj je isti kao i kod heteroseksualnih parova. Dodatni izazov predstavlja objašnjenje zašto dete ima dvojicu očeva. Većina očeva pristupa ovom pitanju u kontekstu postojanja različitih formi porodice. „Mi jednostavno kažemo da je to normalno. I dajemo primere gde deca žive u različitim porodicama, na primer jedna moja nećaka živi sa našom/njenom bakom. Četiri naša rođaka imaju 'dvojno nasleđe' (*dual heritage*) i oni su muslimani, a mi nismo. Različitost je svuda oko nas, ne možeš da pobegneš od toga, a i zašto bi? Prihvati je, jer ona čini porodični život bogatijim. I uvek govorimo da ne postoji ništa što dvojica očeva ne mogu da urade a dve mame ili mama i tata mogu. Samo će možda biti urađeno malo drugačije.” (Golombok, 2015, str.183). Manji broj očeva govori o tome da se njihova deca susreću sa homofobičnim komentarima vršnjaka u školi, tipa: - Ti si drugačiji, jer imaš dva oca! - Glupo je i pogrešno da imaš dva oca!... I sami očevi dobijaju pitanja od druge dece, najčešće na odmoru, o tome gde je detetova majka, kako to da je nema i kako možeš da imaš dva oca. Mnogi se trude da pripreme svoje dete na negativne reakcije vršnjaka iz šireg socijalnog kruga, odnosno da nauče dete da se ne povlači pred negativnim prozivanjem njegove porodice („Tvoji očevi su gej!”, „Tačno, svestan sam toga, da li imaš još nešto da mi kažeš?”).

Kvalitativna studija dece adolescenata, uzrasta od 13 do 20 godina, koju su usvojile porodice gej očeva i majki lezbejki sprovedena je u SAD sa ciljem ispitivanja da li, kako i kome ovi adolescenti govore o

svojoj porodici (Gianino, Goldberg & Lewis, 2009). Ovim mladim ljudima je bilo teže da kažu da imaju homoseksualne roditelje nego da su usvojeni. Rana adolescencija je bila period kada su se najviše plašili da govore o svojim roditeljima i kada je bilo najmanje verovatno da će reći drugima da su njihovi roditelji homoseksualni. Kažu da nisu želeli da budu viđeni kao različiti i da su strepeli od zadirkivanja ili maltretiranja. U srednjoj i kasnoj adolescenciji, većina je govorila o svojim roditeljima onim prijateljima u koje su imali poverenja. Jedan od najvećih strahova adolescenata je da će vršnjaci pomisliti da su i oni sami homoseksualni i da će ih zato odbaciti. Svima je bilo važno da imaju kontrolu nad saopštavanjem informacija o svojoj porodici, tj. da oni sami mogu da odluče kome i kada će reći o svojim roditeljima.

PORODICE GEJ OČEVA NASTALE PUTEM SUROGAT MATERINSTVA

Ova nova forma porodice kombinuje više novih puteva do roditeljstva i najviše se razlikuje od tradicionalne porodice. Roditelji su homoseksualni (i muškarci), koristi se donirana jajna ćelija, a dete nosi surogat majka. Dete će, najverovatnije, imati dva oca: genetskog i socijalnog; i dve majke: genetsku i gestacionu, ali će biti bez majke u porodičnoj kući. Uprkos tome, ove porodice izazivaju relativno malo negativnih komenatara u javnosti, što je velika razlika, u odnosu na rođenje prve VTO bebe Luiz Braun, koje je izazvalo toliko bure i neprijateljstva, a radilo se o rođenju deteta venčanih heteroseksualnih roditelja, začetog korišćenjem gameta oba roditelja. Očigledno je da se društvene okolnosti menjaju, mada je deo odgovora verovatno i u popularnosti gej parova koji sa javnošću dele vesti o svom roditeljstvu²⁶.

26 Možete pogledati <https://gayswithkids.com/famous-gay-dads-and-their-kids/> , videćete i sve raznolikosti gej roditeljstva: porodice nastale putem surogat-materinstva, porodice sa usvojenom decom, gej očeve u ko-parenting aranžmanima, gej očeve sa decom iz prethodnih brakova.

Kroz prethodno izlaganje se moglo videti da rezultati istraživanja govore o pozitivnom razvoju usvojene dece u porodicama gej očeva. Verovatno je da ne treba očekivati iznenađenja iz tog pravca, jer se i sada, takođe, radi o porodicama gej očeva. Međutim, nova okolnost je surogat-materinstvo. Ukoliko se setimo tog poglavlja, deca iz porodica nastalih na ovaj način, takođe, imaju normalan razvoj, ali ostaje pitanje kako će reagovati kada odrastu i saznaju za specifičan aranžman koji su roditelji imali sa surogat-majkom (ima različitih načina dolaženja do surogat-majke, koji uključuju i angažovanje žena iz siromašnih zemalja). Ova deca će, zapravo, imati dva izazova, koji nisu vezani za roditeljstvo gej očeva, ali nisu ni odvojivi od njega: prevladavanje reakcija okoline na porodicu i uključivanje rođenja putem surogat-materinstva u lični identitet.

Često postavljano pitanje je kako će gej očevi koji će dobiti dete kroz surogat- materinstvo da odluče ko će biti otac. U ispitivanju 37 gej parova u Kanadi koji su se pripremali da postanu roditelji na ovaj način tri četvrtine parova je odlučilo da koristi spermu oba partnera i donirane jajne ćelije, tako da će u surogat-majku biti prenesen po jedan embrion svakog od njih (Grover, Shmorgun, Moskovstev, Baratz & Librach, 2013). Dakle, većina budućih očeva želela je da ima podjednake šanse, sa ostavljanjem konačnog rešenja slučaju. Ispitivanje 15 gej parova na klinici u SAD (Greenfeld & Seli, 2011), pokazalo je da se 80 % (12 parova) odlučilo za spermiju jednog partnera, ali iz različitih razloga. Šest parova se složilo da stariji partner bude donor; dva para su odredila za donora muškarca koji pre toga nije imao dece; dva para su odabrala partnera koji je imao veću želju da bude biološki roditelj; a dva para su odabrala partnera sa „boljim genima“. Preostala tri para su se odlučila za po jedan embrion nastao od sperme svakog partnera.

U pogledu karakteristika donora jajne ćelije, najčešće se tražilo da donor bude visok, atraktivan i obrazovan, i da ima neke fizičke sličnosti sa negenetskim ocem (npr. boja kose, očiju) (Greenfeld & Seli, 2011). U pomenutom istraživanju gej parova u Kanadi (Grover, Shmorgun, Moskovstev, Baratz & Librach, 2013) gej parovi su preferirali anonimnog do-

nora, koji će biti dostupan za kontakt kada dete bude napunilo 18 godina.

Iako broj gej parova koji dobija decu putem surogat-materinstva raste, još uvek nema mnogo istraživanja funkcionisanja ovih porodica i razvoja dece. U jednoj studiji, 40 parova koji su postali očevi kroz gestaciono surogat-materinstvo, u SAD, je ispitano u vezi sa iskustvima roditeljstva (Bergman, Rubio, Green, & Padrón, 2010). Očevi su bili iznad prosečnog materijalnog statusa, mada su mnogi iskusili pad prihoda posle dolaska dece jer su odustali od posla ili radili skraćeno radno vreme. Njihova deca su imala od 2 meseca do 8 godina. Očevi su saopštavali da je roditeljstvo za njih vrlo pozitivno iskustvo. Bili su ponosni jer su roditelji i cenili su sebe više zbog toga. Jedan od najznačajnijih nalaza je da ih je dobijanje deteta učinilo bliskijim sa decom prethodnog braka, ukoliko su ih imali, kao i sa roditeljima partnera, od kojih su se mnogi radovali što će postati baba i deda. Takođe treba primetiti da su mnogi roditelji izgubili prijateljstva sa gej prijateljima koji nisu roditelji. Ali izgradili su nova prijateljstva sa drugim roditeljskim parovima, kako homo-, tako i heteroseksualnim.

Preliminarna istraživanja ovih porodica ukazuju, kao i u slučajevima gej očeva koji su usvojili decu, da su gej očevi putem surogat-materinstva jako srećni zbog svog roditeljstva, jer su odrastali u generaciji gej muškaraca za koje brak i porodica nisu bili mogući, tako da im je formiranje porodice izuzetno značajan trenutak u životu. Čini se da mnoge porodice održe kontakt sa surogat-majkom, odnosno da je verovatnije da će održati kontakt sa njom, a ne sa ženom koja je donor jajne ćelije. Naravno, ima i onih koji smatraju da je važnije da dete ima kontakt sa donorom jajne ćelije, zbog genetske povezanosti. Gej očevi ne mogu da sakriju poreklo svoje dece i generalno govore otvoreno sa njima o prirodi njihovog začeća i porodičnoj strukturi. Kao što je već rečeno, treba sačekati rezultate istraživanja ove dece u adolescentnom periodu.

ZAKLJUČCI

Više podataka ima o porodicama gej očeva nastalih putem usvojenja deteta. Istraživanja pokazuju, da nema razlika u roditeljstvu ili prilagođenosti dece između ovih porodica i porodica heteroseksualnih ili lezbejskih usvojitelja; odnosno, tamo gde su nađene razlike, one idu u korist gej očeva i njihove usvojene dece. Nema dovoljno podataka o deci iz ovih porodica u adolescentnom uzrastu (i u odraslom dobu), kao što nema dovoljno podataka ni o porodicama gej očeva nastalih putem surrogat-materinstva. Čini se, kao i kod porodica majki lezbejki, da će negativni stavovi prema homoseksualnim parovima, sa kojima se dete može susresti u svojoj sredini, predstavljati izazov kroz odrastanje.

PRILOG 13:

Različite porodice. Ista ljubav. O idejama za uključivanje različitih porodica u školski sistem i za rešavanje problema homofobije u školama.

Čitaoci se upućuju da i sami tragaju za priručnicima i programima koji se odnose na ovo važno pitanje, koje ide u smeru donesenih Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije (2013); ideju o smeru tražanja mogu dati publikacije Stonewall organizacije, čija je misija podrška LGBT osobama, pre svega u UK <http://www.stonewall.org.uk/>. Na sajtu možete naći kratak vodič Uključivanje različitih porodica https://www.stonewall.org.uk/sites/default/files/including_different_families_lo.pdf i vodič za rad u osnovnim školama na prihvatanju razlika https://www.stonewall.org.uk/sites/default/files/pri_best_practice_web.pdf. (Ukoliko vas ovo pitanje zanima, obratite pažnju na različite načine na koje se može pristupiti razgovoru o (različitim) porodicama sa osnovnoškolskom decom; to ne mora da bude samo rad na prihvatanju homoseksualnih parova sa decom; veliki broj dece danas odrasta u različitim formama

porodice koje odstupaju od tradicionalne.) Podrobnije razmatranje ovog problema izlazi iz okvira osnovne namene teksta pred vama. Sa druge strane, moguće je da ćete se u svom budućem radu susresti sa potrebom da edukujete decu o različitim formama porodice, te vam ove smernice mogu biti vredne.

PRILOG 14:

Podsećanje na Zakon o zabrani diskriminacije. Još 2009. godine je donesen zakon koji zabranjuje svaki čin diskriminacije, „na otvoren ili prikriven način, a koji se zasniva na rasi, boji kože, precima, državljanstvu, nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu, jeziku, verskim ili političkim ubeđenjima, polu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovnom stanju, rođenju, genetskim osobenostima, zdravstvenom stanju, invaliditetu, bračnom i porodičnom statusu, osuđivanosti, starosnom dobu, izgledu, članstvu u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugim stvarnim, odnosno pretpostavljenim ličnim svojstvima (u daljem tekstu: lična svojstva).“ (iz Člana 2 Zakona o zabrani diskriminacije). Ovim zakonom je ustanovljen i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti (koji može da izdaje upozorenja, ali ništa dalje od toga). Tekst zakona možete naći na <http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/podica/ostali/Zakon%20o%20zabrani%20diskriminacije.pdf> ili http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html , o radu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti možete čitati ovde <http://ravnopravnost.gov.rs/> , a na sajtu Kancelarije za ljudska i manjinska prava Republike Srbije možete se upoznati i sa aktuelnim strategijama prevencije i zaštite od diskriminacije <http://www.ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19990> .

SAMOHRANE MAJKE PO IZBORU

Samohrane majke sa decom nisu novi tip porodice. Čak i kada su razvodi bili prava retkost, bilo je žena koje su, na ovaj ili onaj način, ostajale bez muža, i odlučivale da nastave da podižu decu same, bez muškarca u kući. Međutim, samohrane majke po izboru nisu isto što i samohrane majke koje odgajaju decu nakon rastave, smrti muža ili neplanirane trudnoće. One žele da budu roditelji i njihov je izbor da odgajaju decu same, a otac nije bio prisutan niti planiran.

Tehnologije asistirane reprodukcije su inicijalno razvijene, da bi se omogućilo prevazilaženje steriliteta heteroseksulanih parova. Danas se ove tehnologije u velikom broju zemalja koriste iz nemedicinskih razloga, odnosno, zbog odsustva partnera suprotnog pola, a ne zbog prisustva neplodnosti. Inseminacija spermom donora, na klinici, je sve popularniji način ostvarenja materinstva za samohrane majke po izboru, iako to nije jedini način. Žene se, u zavisnosti od životnih okolnosti i uverenja, mogu odlučiti za seksualni odnos sa muškarcem koji se neće ponašati kao otac deteta, za usvajanje deteta, za inseminaciju kod kuće spermom donora kojeg poznaju ili koji je anonimn (u velikom broju zemalja je moguće kupiti komplet za inseminaciju kod kuće, *self-insemination kit*). Inseminacija spermom donora je bolja opcija od usvajanja, za one žene koje žele da imaju iskustvo trudnoće i biološko dete; takođe je bolja opcija i od planiranog seksualnog odnosa, jer mnoge žene ne žele da imaju seks samo zato da bi ostale trudne, niti da obmanjuju muškarca po tom pitanju (Graham, 2014; Hertz, 2006; Jadv, Badger, Morrisette, & Golombok, 2009). Žene koje biraju inseminaciju spermom donora, preferiraju anonimnog ili donora kojeg će dete moći da kontaktira kad odraste, a ne poznatog donora; ovo objašnjavaju izbegavanjem potencijalnih problema oko uključivanja donora u porodicu ili vaspitanje deteta. Takođe je preferirana inseminacija na klinici, u zemljama gde je to moguće, a ne inseminacija kod kuće. Klinike nude veću zaštitu, u smislu da donor ne

može tražiti roditeljska prava nad detetom i u smislu postojanja selekcije donora sperme. Međutim, ima i žena koje same traže donora, preko ličnih kontakata ili na sajtovima kao što su Pride Angel i Family by Design²⁷, čak i preko Facebook-a. Samohrane majke po izboru mogu biti i homoseksualne, ali je fokus ovog teksta na heteroseksualnim ženama.

Istraživanja su pokazala da su samohrane majke po izboru generalno (ali ne uvek) visokoobrazovane žene, finansijski obezbeđene kroz uspeh u profesiji, koje postaju majke u kasnim tridesetim ili ranim četrdesetim (Graham, 2012, 2014; Jadva, Badger, Morrisette, & Golombok, 2009). Nasuprot nekim popularnim prikazima ovog životnog izbora, kao hirovitog i sebičnog, ove žene saopštavaju da su dugo i detaljno razmišljale o samostalnom podizanju deteta, da su se konsultovale sa prijateljima i porodicom i da su osigurale da će imati materijalna sredstva i socijalnu podršku za sprovođenje svoje odluke. Većina je izrazila i zabrinutost zbog odsustva oca u životu deteta i mnoge majke su tražile i pripremale rođake i prijatelje na ulogu muškog modela za dete (Jadva, Freeman, Kramer & Golombok, 2009; Murray & Golombok, 2005a).

Osnovni razlog zbog kojeg se ove žene odlučuju da budu samohrane majke zapravo ne uključuje toliko slobodan izbor, koliko osećaj da im ističe vreme za rađanje a one nemaju partnera (Graham, 2012; Jadva, Freeman, Kramer & Golombok, 2009; Murray & Golombok, 2005a). Mnoge samohrane majke govore o tome da bi radije imale dete u tradicionalnom porodičnom okruženju, ali da nisu više mogle da čekaju, jer godine prolaze i njihov fertilitet opada. S obzirom na to da su želele da budu majke, one, zapravo, u ovoj životnoj situaciji i nisu imale izbora. Kako slikovito kaže naslov jednog od navedenih članaka, „Majka zato što hoću, sama zbog životnih okolnosti” (Mom by choice, single by life circumstance; Jadva, Freeman, Kramer & Golombok, 2009).

27 Odvojite malo vremena i pogledajte oba sajta, <http://www.prideangel.com/> i <http://www.familybydesign.com/>, videćete koje se sve opcije nude ljudima koji žele da postanu roditelji, da stvore porodicu ili da pomognu nekom drugom u tome.

Sprovedena je kvalitativna studija o ženama koje se pripremaju i upuštaju u samohrano materinstvo po izboru, korišćenjem sperme donora (Graham, 2014). Pokazalo se da je odluka o upuštanju u ovaj proces zasnovana na dubokoj želji da se bude majka i da je dobrobit deteta osnovna vodilja majke u odlukama da li da nastavi proces, koji put da odabere, na koji način da se odluči za donora. Mnoge žene, ali ne sve, se nadaju da će imati značajan odnos sa muškarcem u budućnosti, ne samo zbog sebe već i da bi dete imalo oca. Nasuprot senzacionalističkim optužbama nekih medija da samohrane majke po izboru žele dete na način na koji se želi novi modni detalj, ova studija je pokazala da su to žene koje ne donose olako odluku o rođanju deteta, da žele najbolje detetu i da bi mnoge od njih volele da odgajaju dete sa muškarcem. Međutim, majkama je važno i da dete zna je da željeno, tako da ne žele da kriju kako i zašto su ostale trudne.

Poslednjih decenija se primetno povećao broj jednoroditeljskih porodica. Porodice samohranih majki nisu homogena grupa, jer, osim namernog izbora, takva porodica može biti rezultat razvoda ili neplanirane trudnoće. Određene zabrinutosti koje su ispoljene za dobrobit dece u porodicama samohranih majki po izboru, zasnovane su na teškoćama koje mogu imati deca iz ova druga dva tipa porodica samohranih majki. Međutim, ne radi se o istim okolnostima odgajanja deteta. Deca čiji su se roditelji upravo razveli mogu da razviju neke emocionalne probleme i probleme u ponašanju, ali do kraja druge godine nakon razvoda većina problema nestaje (izuzetak su neki dečaci, koji i dalje mogu pokazivati probleme u ponašanju). Tačno je da su ovo deca koja odrastaju sa jednim roditeljem, najverovatnije samohranom majkom, ali nakon stresnog perioda nesloge i razvoda. Osim toga, neki istraživači tvrde da problemi koje deca imaju nisu rezultat odsustva jednog roditelja, pa čak ni razvoda, već konflikta i hostilnosti koji su postojali među roditeljima pre i nakon razvoda (ako roditelji nastave konflikte nakon rastave dete će verovatno imati više problema i suprotno). Ove okolnosti neće biti iste za dete samohrane majke po izboru. Dalje, ono što može pogoditi razvedene majke sa decom i majke nakon neplaniranih trudnoća jesu finansijske

teškoće, kao i manjak socijalne i emocionalne podrške. Kao rezultat toga, majke mogu biti povišeno anksiozne, depresivne, usamljene ili nesigurne, što će se reflektovati i na odnos sa detetom, na roditeljstvo. Ovo su upravo okolnosti koje se, kroz planiranje materinstva, samohrane majke po izboru trude da izbegnu.

Ono što jesu specifične okolnosti podizanja deteta u porodicama samohranih majki po izboru je odrastanje bez oca i, verovatno značajnije, nepoznavanje očevog identiteta. Čak i ako je korišćen donor koji je otvoren za kontakt, deca neće moći da otkriju njegov identitet dok ne budu odrasla. Ova okolnost izdvaja decu samohranih majki po izboru od druge dece samohranih majki, koja imaju odsutnog oca, ali oca čiji se identitet zna.

Još uvek ima malo istraživanja razvoja i dobrobiti dece koju podižu samohrane majke po izboru. Dve kontrolisane studije koje su izvedene fokusirane su na porodice nastale putem donor-inseminacije na klinikama (što isključuje porodice samohranih majki po izboru nastale seksualnim odnosom, usvojenjem ili inseminacijom u kućnim uslovima (*self-insemination*)) (Golombok, 2015). U jednoj studiji, koja je sprovedena u UK, izvršeno je poređenje 27 porodica samohranih heteroseksualnih majki i 50 venčanih heteroseksualnih parova, koji su imali decu uzrasta 6 do 12 meseci, a sva deca su začeta inseminacijom (Murray & Golombok, 2005a). Sa majkama je vođen standardizovani intervju iz kojeg su dobijene mere o kvalitetu roditeljstva: toplini, emocionalnoj preokupiranosti bebom, interakciji, senzitivnosti, uživanju u materinstvu i o socijalnoj podršci. Majke su popunile i upitnike namenjene proceni anksioznosti, depresivnosti, vezanosti za dete i stresu povezanim sa roditeljstvom. Nisu nađene razlike između dva ispitivana tipa porodice u odnosu na majčino psihološko blagostanje, adaptaciju na materinstvo, ispoljenu toplinu, emocionalnu uključenost i stres povezan sa roditeljstvom. Međutim, samohrane majke su pokazivale niže nivoe interakcije i senzitivnosti u odnosu na svoje bebe nego udate majke; istraživači smatraju da je moguće objašnjenje prisustvo partnera udatih majki koje im

omogućava da provedu više vremena sa bebama. Te nađene razlike nisu ukazivale na probleme u roditeljstvu samohranih majki po izboru – radilo se o razlici između „umerene” i „dobre” interakcije majka dete; i razlici između „prosečnog” i „iznadprosečnog” senzitivnog reagovanja kod samohranih majki po izboru i udatih majki. Istraživači su zaključili da, u prvoj godini detetovog života, porodice ‘solo majki’ generalno funkcionišu dobro.

Ove porodice su ispitane ponovo u vreme detetovog drugog rođendana. Do druge godine deca imaju uspostavljen obrazac vezanosti za roditelje i razumeju da su deo porodice. U ovom uzrastu deca pokazuju i veći otpor i češće se ljute; u engleskom govornom području ovaj uzrast se označava kao „the terrible twos” i često je povezivan sa teškoćama u roditeljstvu. Sa majkama je sproveden standardizovani intervju koji se odnosi na emocionalnu vezu roditelja i deteta, a daje mere kao što su uživanje, ljutnja, prezaštićivanje i razočarenje detetom. Majke su popunile i upitnike koji procenjuju anksioznost, depresivnost, stres povezan sa roditeljstvom i upitnike koji se odnose na socio-emocionalne probleme i kompetencije njihove dece. Zaključeno je da porodice nastavljaju da funkcionišu dobro i tokom druge godine života deteta (Murray & Golombok, 2005b). Samohrane majke po izboru nisu saopštavale o većim nivoima roditeljskog stresa, anksioznosti ili depresivnosti u odnosu na udate majke. Majke iz oba ispitivana tipa porodice su funkcionisale dobro; razlike koje su nađene ovoga puta idu „u korist” samohranih majki po izboru – one su izveštavale o većem uživanju u roditeljstvu, manje su se ljutile na svoju decu i procenjivale su ih kao manje napornu, u odnosu na udate majke. Što se tiče dece, nađeno je da deca samohranih majki imaju nešto manje emocionalnih problema i problema u ponašanju nego deca iz porodica sa dva roditelja.

Ovi rezultati govore o dobrom funkcionisanju dece i samohranih majki po izboru, ali uz dva važna ograničenja. Prvo, radi se samo o deci začetoj putem donora na klinici, tako da se, bez dodatnih istraživanja, ovi rezultati ne mogu uopštiti i na druge tipove porodica samohranih majki

po izboru. Drugo, na uzrastu od dve godine deca su još uvek mala da bi shvatila da imaju netradicionalnu porodičnu strukturu, kao i socijalni značaj odsustva oca.

Postoji i studija sedmogodišnje dece koja su začeta inseminacijom, pomoću donora, a poređenje je izvršeno između solo majki (heteroseksulanih i lezbejki) i dvoroditeljskih porodica (heteroseksulanih i lezbejskih) (Chan, Raboy & Patterson, 1998). Roditelji su popunili upitnike za procenu depresivnosti, samopoštovanja i stresa povezanog sa roditeljstvom; a roditelji i učitelji upitnike za procenu detetovih socijalnih kompetencija i prilagođenosti. Nisu nađene razlike u problemima u ponašanju, emocionalnim problemima, kompetenciji niti prilagođenosti dece iz porodica solo majki i dece iz dvoroditeljskih porodica. Važno je i da su deca funkcionisala dobro u odnosu na norme za primenjene testove (a ne samo da nije bilo razlika među grupama). Zaključeno je da odrastanje sa ‘solo majkom’ po izboru nije povezano sa postojanjem problema kod dece. Problemi u ponašanju koje ispoljavaju deca bili su povezani sa većim roditeljskim stresom, nevezano za tip porodice.

Za sada nedostaju studije o razvoju dece samohranih majki po izboru, nakon sedme godine. Ovo je važno, jer, kao što je već pomenuto, deca oko sedme godine imaju bolje razumevanje odnosa u porodici. Takođe je važno pitanje i kako ova deca funkcionišu u adolescenciji. Postoji kvalitativna studija 35 stabilnih porodica samohranih majki i njihovo 38 dece, uzrasta 8 do 17 godina, koja može da pruži uvide u odnose majka – dete u porodicama gde majka kontinuirano sama odgaja dete gotovo od početka, mada nisu sve majke u uzorku samohrane po izboru (Nixon, Greene & Hogan, 2012). Deca su intervjuisana o različitim aspektima odnosa sa majkama (komunikacija, konflikt, poveravanje i obaveze), kao i tome kako je odrastati u jednoroditeljskoj porodici. Majke su intervjuisane o svom iskustvu ‘solo’ odgajanja deteta i o istim aspektima odnosa o kojima su pitana deca: komunikacija, konflikt, poveravanje i obaveze. Deca su opisivala blizak emocionalni odnos sa majkom, koji karakteriše otvorena komunikacija, zajedničke aktivnosti i poverenje. Većina majki

je opisala odnos sa svojom decom kao intenzivan i poseban, ali nisu uvek videle sve aspekte odnosa kao pozitivne, naročito u situacijama kada su granice između uloga roditelja i deteta postajale nejasne. Ovi nalazi sugerišu da majke i deca pokazuju više međuzavisnosti u jednoroditeljskim porodicama, ali istraživanju ipak nedostaje poređenje sa kontrolnom grupom.

Samohrane majke će biti otvorenije prema svojoj deci u vezi sa korišćenjem donora, nego što je to slučaj u heteroseksualnim porodicama nastalim na isti način (Murray & Golombok, 2005a, b). Ovo ne iznenađuje, s obzirom da 'solo majke' moraju da objasne odsustvo oca svojoj deci. Takođe je verovatno da će govoriti sa decom o začeću pomoću donora na ranijem uzrastu. Istraživanje koje je sprovedeno na adolescentima i odraslima koji traže svoje donora i sibringe preko Donor Sibling Registry sajta, pokazalo je da je velika većina dece samohranih majki po izboru saznala za način svog začeća do sedme godine (87%), u odnosu na 25 procenata dece iz heteroseksualnih porodica (Freeman, Jadvá, Kramer & Golombok, 2009). U vezi sa ranijim otkrivanjem načina začeća, stoji rezultat da oko 75 % dece iz jednoroditeljskih porodica, kaže da je „oduvek znala” da su začeti pomoću donora, naspram 24 % dece iz dvoroditeljskih heteroseksualnih porodica.

Za sada nema istraživanja koja bi razjasnila u kojoj meri deca samohranih majki po izboru žele da saznaju identitet donora, da dobiju dodatne informacije o njemu ili čak da uspostave neki odnos. Ono što se za sada može reći je, da adolescenti i odrasli koji su imali 'solo majke' češće traže svoje donora i sibringe (odnosno osobe koje su imale istog donora). Ovo sugeriše da su deci iz porodica samohranih majki po izboru informacije o donoru značajnije nego deci iz dvoroditeljskih porodica. To se zaista i vidi u istraživanju razloga za traženje donora i sibringa: deca 'solo majki' češće navode da je razlog nalaženje novih članova porodice (Freeman, Jadvá, Kramer & Golombok, 2009). U drugom istraživanju (Scheib & Ruby, 2008) nađeno je da su 'solo majke' bile zainteresovane za kontakte sa drugim porodicama nastalim pomoću istog donora, a

želele su da to urade zbog stvaranja jačeg osećaja da pripadaju porodici kod svoje dece. Na pomenutom Donor Sibling Registry sajtu, samohrane majke po izboru čine najveću grupu roditelja i kao najčešći razlog traganja za donorom navode doprinos detetovom osećanju identiteta. Sama deca (odnosno adolescenti i odrasli) izjavljuju da ih u traganju motiviše radoznalost, a ne želja da oforme odnos sa donorom koji bi bio sličan odnosu sa ocem.

ZAKLJUČCI

Samohrane majke po izboru su nova forma porodice u vezi sa kojom postoji relativno mali broj pouzdanih istraživanja. Teško je izvući konačne zaključke jer se istraživanja odnose na majke sa malom decom začetom pomoću donora. Ipak, na tom uzrastu i uz taj način začeća, nisu nađene teškoće u funkcionisanju dece, niti majki. Ako se isključe rizici kao što su niži materijalni prihodi i nedostatak socijalne podrške, najznačajniji potencijalni rizik za decu 'solo majki' je nepoznavanje identiteta oca, ali na rezultate u vezi sa tim ćemo morati da sačekamo.

PRILOG 15:

TRAGANJE ZA SIBLINZIMA I DONOROM

Kada je bilo reči o heteroseksualnim porodicama nastalim pomoću donora, rečeno je da ćemo prilog o traganju ostaviti za kasnije, jer se ovo pitanje provlači kroz više novih formi porodice. Sada ćemo kratko predstaviti istraživanje provedeno na korisnicima Donor Sibling Registry sajta (<https://www.donorsiblingregistry.com>) o iskustvima osoba koje tragaju za donorom ili sublinzima (Jadva, V., Freeman, T., Kramer, W. & Golombok, S., (2010). Experiences of offsprings searching for and contacting their siblings and donor. Reproductive BioMedicine Online,

20(4), 523-532; u celini dostupan na [http://www.rbmojournal.com/article/S1472-6483\(10\)00002-7/pdf](http://www.rbmojournal.com/article/S1472-6483(10)00002-7/pdf)).

Istraživači su želeli da ispituju motivaciju i iskustva ljudi koji tragaju za svojim genetskim vezama – za sibliuzima i donorom. Ispitanici su korisnici DSR sajta koji su začeti pomoću anonimnih donora sperme. (Klinike u SAD, gde je osnovan DSR sajt, dodeljuju jedinstveni identifikacioni broj svakom donoru, tako da je moguće naći druge osobe koje imaju istog donora.) Registrovani korisnici sajta su kontaktirani, a roditelji čija deca imaju od 13 do 17 godina su davali i saglasnost za učešće dece u istraživanju; istraživanje je dobilo etičko odobrenje od Etičkog komiteta za psihološka istraživanja Univerziteta Kembridž. U konačnom uzorku bilo je 165 potomaka donora sperme uzrasta od 13 do 61 godine (medijana iznosi 17 godina, a aritmetička sredina 22 godine, sa standardnom devijacijom 10). Preko polovine uzorka činila su deca iz heteroseksualnih porodica, sledeća po brojnosti su deca samohranih majki i, na kraju, deca majki lezbejki (oko 13-14% ispitanika).

Petnaest procenata ispitanika je tragalo za svojim donor-sibliuzima, 13 % je tražilo donora, a 64 % i sibliuge i donora. Četrnaest ispitanika (8%) registrovanih na sajtu je izjavilo da ne traga ni za kim. Na pitanje zašto ne tragaju, najčešći odgovori su bili u smislu „bez razloga” i „zato što nemam potrebu”, ali su neka deca izjavila da zapravo nemaju dovoljno podataka za potragu. Traženi su i sledeći podaci:

KOME JE OSOBA REKLA DA TRAGA ZA SVOJIM DONOR-SIBLIZIMA I/ILI DONOROM?

Ponuđene alternative bile su: nikom; majci; ocu; koroditelju; babi i dedi po majci; babi i dedi po ocu; sibliuzima; supružniku/partneru; deci; drugim članovima porodice; prijateljima; rekao bih bilo kome; nekoj drugoj osobi koja nije član porodice.

Rezultati su pokazali da su majka, koroditelj i prijatelji najčešće znali za potragu, tim redosledom (ali ne i otac).

UTICAJ TRAGANJA ZA SIBLINZIMA I UTICAJ TRAGANJA ZA DONOROM NA ODNOS SA RODITELJIMA.

Ispitanici su birali između pozitivnog, neutralnog/mešovitog (neutral/mixed) i negativnog uticaja. U svim slučajevima, najfrekventnije je opredeljivanje za neutralni uticaj (mada se može videti da više procena o pozitivnom uticaju ima u odnosu na majku, nego u odnosu na oca).

RAZLOZI TRAGANJA ZA DONOR-SIBLINZIMA

Ispitanici su se prvo označavali sve svoje razloge (koje prepoznaju na listi), a onda su označavali jedan kao osnovni razlog.

Radoznalost (npr. sličnosti u izgledu i osobinama ličnosti).

Da upoznam i razumem deo mene koji nedostaje.

Moji silblinzi i/ili roditelji su pokrenuli potragu.

Da bolje shvatim zašto sam ono što jesam.

Medicinski razlozi.

Da pronađem novog člana porodice.

Želja da uspostavim odnos sa njima.

Da bolje razumem istoriju mojih predaka i porodičnu istoriju.

Želja za jačim osećajem identiteta.

Bolje razumevanje mojih naslednih osnova (genetic make-up).

Nesrećan sam jer ne znam ko su moji silblinzi.

Želim da podelim iskustvo o začeću pomoću donora.

Želim da saznam više o životima i porodicama mojih donor-siblinga.

Da bih se osećao kompletno kao osoba.

Drugo.

Prva dva razloga su najčešće navođena kao osnovni. (Postoje neke razlike između ljudi koji su saznali za začeće pomoću donora pre i

posle 18. godine, pogledajte članak!)

Razlozi traganja za donorom

Radoznalost u vezi sa karakteristikama donora.

Želja da upoznam donora.

Medicinski razlozi.

Da bolje shvatim zašto sam ono što jesam.

Da upoznam i razumem deo mene koji nedostaje.

Da bolje razumem istoriju mojih predaka i porodičnu istoriju.

Nesrećan sam jer ne znam ko je moj biološki otac.

Bolje razumevanje mojih naslednih osnova (genetic make-up).

Želim da znam više o životu i porodici svog donora.

Želja za jačim osećajem identiteta.

Da bih se osećao kompletno kao osoba.

Želja da zahvalim donoru.

Da pronađem novog člana porodice.

Zanima me zašto je donirao.

Želja da uspostavim odnos.

Drugo.

Prvi razlog je najčešće (mada ne ubedljivo najčešće) navođen kao osnovni. Može se reći da su se ispitanici najčešće opredeljivali za prva 3-4 razloga.

OKIDAČI ZA INICIRANJE POTRAGE

Potragu za siblizima i potragu za donorom iniciraju uglavnom iste promene životnih okolnosti. Ispitanici su najčešće navodili da su počeli potragu zato što su postali tinejdžeri, odnosno, odrasli i zato što planiraju da zasnuju svoju porodicu i imaju decu.

PRONALAZENJE I KONTAKTI SA SIBLINZIMA I DONOROM

U ovom uzorku 42% ispitanika je našlo svoje sibilinge; od tog broja 95% je u kontaktu sa njima (oko polovina ispitanika kontaktira bar jednom mesečno, ostali ređe). Interesantno je da je prosečan broj nađenih sibilinga 4, a najveći broj je 13; 29% ispitanika je našlo 5 i više sibilinga. (Mogu se pročitati i podaci da je, izvan ovog istraživanja, najveći broj donor-sibilinga nađenih u SAD 55 (pedeset i pet). To pokreće pitanje koliko puta zapravo jedan donor može biti korišćen. Takvi zakoni i postoje, ali su različiti u različitim zemljama.)

Samo 11% ispitanika koju su tražili donora su ga zaista i našli, a 8 procenata je u kontaktu sa njim. (Nedostaju podaci o tome kako su uspeali da pronađu donora.) Oko 50% ispitanika je u kontaktu sa donorom jednom mesečno, a 40% ima kontakt jednom u 1-3 meseca, ostali ređe.

ISKUSTVO KONTAKTA SA SIBLINZIMA I DONOROM

Ispitanici su davali svoje slobodne opise ovih iskustava, od kojih je većina (ali ne i sva) pozitivna. Primeri opisa postoje u članku (sve potrebne informacije nalaze se na početku ovog priloga) i čitaocu se najtoplije preporučuje da ih pročita u originalu.

SAMOHRANI OČEVI PO IZBORU

Porodice samohranih očeva su i najmanje zastupljeni i najmanje ispitivani tip porodice. Prema podacima iz SAD (Pew Reserach Center, 2013) porodice u kojima živi otac sa maloletnom decom su u porastu: 1960. ovakve porodice su činile samo jedan procenat, a 2013. čine osam procenata svih porodica. Procenjuje se da su samohrani očevi 1970. činili 10% jednoroditeljskih porodica; u 2011. oni predstavljaju 15 procenata jednoroditeljskih porodica (U.S. Census Bureau, 2012).²⁸ Isti izvor navodi da je oko 45 procenata tih očeva bilo razvedeno, 31 procenat nikad nije bio u braku, 19 procenata je raskinulo kohabitaciju; i 5 procenata čine udovci. Iako se ovi podaci odnose na SAD, treba uočiti dve tendencije. Sve je veći broj očeva koji nakon razvoda dobijaju starateljstvo nad decom. Krajem XX veka je to još uvek bilo neuobičajeno, ali danas postaje sve češće. Podizanje dece se više ne posmatra kao ekskluzivno pravo (veština) koju imaju majke i strože se procenjuje kapacitet majke da brine o deci. Drugi vrlo važan podatak predstavlja činjenica da trećina samohranih očeva nikada nije bila u braku – oni su odabrali da podižu decu sami. Ovaj relativno novi fenomen istraživači engleskog govornog područja nazivaju *single fathers by choice* (Golombok, 2015), a mi bismo ga mogli prevesti kao *samohrani očevi po izboru*. To su hetero i homoseksualni muškarci koji su odabrali da sami obavljaju roditeljsku ulogu. Verovatno da, kao što je to bio slučaj sa samohranim majkama po izboru, odabir ove opcije najčešće nije cilj koji je osoba sebi postavila rano u životu, već je reč o odabiru formiranom kroz splet životnih okolnosti. Najčešći put do roditeljstva za „namerno same” očeve je usvajanje, mada ima sve više slučajeva da ovi muškarci dobijaju decu uz pomoć surogat majki i doniranih jajnih ćelija (Golombok, 2015). Iako rezultati istraživanja nedostaju, porodice samohranih očeva po izboru jesu vidljive javnosti zahvaljujući poznatim očevima koji su se odlučili na ovaj korak.

28 Podaci iz popisa u Srbiji 2011 godine (Osnovni podaci popisa) pokazuju da 3,6% svih porodica čini „otac sa decom”.

U avgustu 2008. poznati pevač Riki Martin je postao otac dva dečaka, Matea i Valentina, koje je rodila surogat majka. Tokom 2010. poznati fudbaler Kristijano Ronaldo, dobio je sina Kristijana Juniora kojeg odgaja sam. Bez obzira na to da li je reč o planiranom ili naknadno ugovorenom surogat aranžmanu, Ronaldo deluje vrlo odlučno u svojoj nameri da dete odgaja sam. Ako je verovati medijima, on će tokom 2017. postati otac i po drugi put, uz pomoć surogat majke. Riki Martin je namerno samohrani otac homoseksualne, a Kristijano Ronaldo heteroseksualne orijentacije i reklo bi se da su reakcije medija bile podjednako pozitivne u oba slučaja. Mogu se pronaći mnogi novinski članci i o „običnim ljudima” koji su odlučili da postanu samohrani očevi kroz usvajanje ili uz pomoć surogat majke, a postoje i agencije koje posebno ističu svoje usluge namenjene ovim muškarcima²⁹.

Istraživanja samohranih očeva koja postoje ne odvajaju očeve koji žive sa decom nakon razvoda, raskida kohabitacije i smrti majke od onih koji su svesno i namerno odlučili da osnuju jednoroditeljsku porodicu. Huk i Čalasanani (Hook & Chalasani, 2008) iznose rezultate ispitivanja nacionalno reprezentativnog uzorka očeva bez partnera u vezi sa vremenom provedenim u nezi deteta (N=431; očevi su živeli sa decom uzrasta od 0 do 14 godina). U istraživanju se pošlo od komponenti uključenosti oca koje su dali Lamb, Plek, Čarnov i Levin (1985; prema Hook & Chalasani, 2008), a neki od dobijenih rezultata su posebno značajni za temu kojom se sada bavimo. Uključenost oca u odgajanje deca, prema pomenutim autorima, ima tri komponente: angažovanost, dostupnost i odgovornost. Angažovanost podrazumeva sve forme direktnog kontakta između očeva i dece, bilo da je reč o nezi ili igri. Angažovanost je u izraženoj korelaciji sa toplinom, bliskošću i nadgledanjem deteta, što ukazuje da je ova komponenta dobar indikator pozitivnog roditeljstva, odnosno očinstva. Doduše, neki autori ukazuju na kvalitativno različite aktivnosti koje spadaju u angažovanost, te razlikuju *rutinsku* (zadovoljavanje osnovnih potreba) i

²⁹ Na sajtu agencije koja se bavi posredovanjem između surogat majki, donora jajnih ćelija i korisnika, možete pročitati članak iz časopisa *Men's Health* (2012) „You Dont Need a Woman to Have a Child”, koji spominju i istraživači objašnjavajući fenomen samohranih očeva po izboru <http://www.surrogatefundmanagement.com/2012/10/you-dont-need-a-women-to-have-a-child/>.

razvojnu brigu za dete (podučavanje i igra) (Sayer, Bianchi & Robinson, 2004). Dostupnost se odnosi na očevu pristupačnost, na spremnost da se „odazove” na potrebe deteta. Odgovornost podrazumeva obezbeđivanje resursa za odgajanje dece. Huk i Čalasani su usmereni na ispitivanje vremena koje samohrani očevi provode sa svojom decom preko indikatora angažovanosti i dostupnosti. Ako se uzme u obzir pozicija samohranog oca kao primarnog negovatelja, može se očekivati da će vreme koje ovi očevi provode sa decom biti slično vremenu koje sa decom provode samohrane majke (u odnosu na količinu i kvalitet interakcija). Ima autora koji smatraju da pozicija primarnog negovatelja dovodi do vrlo sličnih zahteva u interakciji i u odnosu na samohrane očeve i odnosu na samohrane majke (Risman, 1986, 1998; prema Hook & Chalasani, 2008), odnosno „status samohranog roditelja premošćuje kategoriju pola kroz očekivanja i zahteve koje prema samohranim očevima ispoljavaju ne samo njihova deca, već i prijatelji, porodica, obrazovni sistem... Zahtevi situacije i jasno izražene potrebe male dece da budu zbrinuta pokrenuće kod muškaraca ponašanja koja se obično nazivaju 'majčinskim'.” (Risman, 1998, str.48; prema Hook & Chalasani, 2008). Dakle, očekivanja koja postoje u odnosu na primarnog negovatelja su ista bez obzira na pol. Međutim, iako su zahtevi isti, i sam Rajsman se slaže da pol ostaje značajn faktor u načinu ispunjavanja roditeljske uloge. Iz perspektive igranja uloge pola (*doing gender*, West & Zimmerman, 1987), nezavisno od pozicije u kojoj se osoba nalazi, pol proizvodi različite pritiske u interakciji i osoba je odgovorna za kretanje unutar očekivanja vezanih za pol tokom interakcije. Dakle, iako su pozicije samohranog oca i samohrane majke identične, ipak se očekuju razlike u ponašanju između njih, upravo zbog toga što je pozicija samohranog oca u neskladu sa normama vezanim za pol. Rečima autorki Huk i Čalasani, postoje kontradiktorne sile koje istovremeno guraju samohrane očeve ka i od „majčinstva” (2008: 979).

U pomenutom istraživanju samohrani očevi su poređeni sa samohranim majkama i očevima iz potpunih porodica. Za našu temu je značajan nalaz da samohrani očevi provode manje vremena u brizi oko

dece (komponenta angažovanosti) nego samohrane majke, ali više nego očevi iz potpunih porodica. Međutim, takav rezultat objašnjava više faktora. Pre svega, samohrani očevi su mnogo češće nego samohrane majke zaposleni puno radno vreme. Dalje, deca o kojoj brinu samohrani očevi često nisu sa njima svih dana u nedelji, već posećuju svoje majke vikendom. Istraživači zaključuju da samohrani očevi nisu u istoj poziciji kao samohrane majke ili oženjeni očevi. Njihova pozicija je jedinstvena po tome što se suočavaju sa pritiscima dveju uloga koje je teško ukladiti: primarni negovatelj i primarni hranitelj porodice. Uloga primarnog hranitelja je naznačajnija u objašnjenju zašto oni provode manje vremena sa svojom decom – oni jednostavno više/duže rade. Iako ekonomski pritisak postoji i kod samohranih majki, istraživanja (u SAD) pokazuju da su one u manjoj meri zaposlene puno radno vreme nego samohrani očevi. Ipak, i jedni i drugi jesu izloženi konfliktu između radne i porodične uloge. Možemo pretpostaviti da je ovo usklađivanje uloga važan izazov i za samohrane očeve po izboru. Druga specifična situacija – održavanje odnosa sa majkom deteta koja živi u drugom domaćinstvu, može se povezati sa nekim samohranim očevima po izboru, ali u drugoj formi. To nije žena sa kojom su prošli kroz vezu i raskid, već surogat majka sa kojom je postignut dogovor. Naravno, tu su i oni samohrani očevi koji se odlučuju na usvajanje, ali je važno da su dosadašnja istraživanja pokazala da ni usvajanje ni surogat materinstvo nije okolnost koja vodi u loše funkcionisanje roditelja i dece.

Malo je studija koje se bave kvalitetom roditeljstva samohranih očeva ili efektima koje samohrano očinstvo ima na prilagođenost dece. U postojećim studijama, poređenja koja se mogu napraviti između porodica samohranih očeva i samohranih majki značajno su otežana zbog različitog puta u samohrano roditeljstvo muškaraca i žena (Bilbartz & Stacey, 2010). Verovatniji način formiranja domaćinstva samohranih očeva je promena starateljstva nad decom zbog postojanja teškoća u odnosu dece i majke ili dece i majčinog novog partnera. Dalje, deca u ovim situacijama su najverovatnije dečaci, koji su stariji i imaju probleme u ponašanju. I pored ovih otežavajućih okolnosti, malobrojne postojeće

studije pokazuju da su samohrani očevi predani i kompetentni roditelji. Ipak, tamo gde su nađene razlike, rezultati govore da samohrane majke pokazuju tendencije ka pozitivnijem roditeljstvu, u terminima bliskosti, uključenosti, komunikacije, supervizije i kontrole, kao i da njihova deca pokazuju pozitivnije ishode u pogledu ponašanja i postignuća (Bilbartz & Stacey, 2010). Ovakvi rezultati najverovatnije proizilaze iz različitog načina formiranja porodica samohranih majki i očeva, ali u kojoj meri – nije dovoljno jasno. Međutim, pomenute nepovoljne okolnosti (kao što su promena starateljstva i starija deca koja već ispoljavaju neke probleme) nisu prisutne kod porodica samohranih očeva po izboru.

ZAKLJUČAK

Na osnovu dosadašnjih istraživanja novih formi porodice, na kraju bi se moglo zaključiti da će buduća istraživanja samohranih očeva po izboru najverovatnije pokazati da i oni i njihova deca funkcionišu sasvim zadovoljavajuće. Gotovo je sigurno da će biti uočeni specifični izazovi, kao što je ispunjavanje uloga primarnog negovatelja i hranitelja, a i neki zajednički izazovi novih formi, kao što je održavanje odnosa sa surogat majkom ili objašnjavanje uloge donora. Međutim, može se pretpostaviti da ovi izazovi neće biti povezani sa problemima ili poremećajima očeva i dece. Opet, ovo je samo pretpostavka koju će godine pred nama potkrepiti ili dovesti u sumnju.

DA LI JE POL (I BROJ) RODITELJA VAŽAN?

Zainteresovanom čitaocu se sigurno i pre ovog naslova nametalo pitanje o tome šta je važno za uspešno roditeljstvo. Pre nego što predstavimo neke studije koje se bave pitanjem pola roditelja, vратиćemo se za trenutak na sam početak teksta o novim formama porodice, na faktore koji, u tradicionalnim porodicama, utiču na detetov razvoj.

Psihološko blagostanje roditelja je od velike važnosti za ispunjavanje roditeljske uloge. Međutim, pol ne doprinosi osećaju subjektivnog blagostanja. Postoje razlike između muškaraca i žena u načinu doživljavanja i izražavanju pozitivnih i negativnih emocija, ali se ne može reći da psihičko stanje i osećaj blagostanja osobe zavisi od pola. Sledeći faktor je kvalitet braka, gde se najviše diskutuje o uticaju bračnih konflikata na razvoj dece. Nema rezultata istraživanja koji govore da su homoseksualni partneri nezadovoljniji svojim vezama, niti da imaju više sukoba sa partnerom. Kod jednoroditeljskih porodica zadovoljstvo brakom ne postoji kao varijabla, a zadovoljstvo sopstvenim statusom samohranog roditelja bi bio deo psihološkog blagostanja. S obzirom na to da nas u ovom tekstu zanimaju namerno samohrani roditelji, očekivano je da će oni biti relativno zadovoljni svojim životnim izborom (u svakom slučaju, očekivano bi bilo da budu zadovoljni onoliko koliko i heteroseksualni parovi svojim izborom da imaju dete – neki manje, a neki više). Za ispunjavanje roditeljske uloge je izuzetno značajan i odnos roditelja-dete. Teorija afektivne vezanosti ubedljivo ističe koliko je važno da se dete oseća sigurno u odnosu na roditelje. Bolbi u svojim prvim radovima govori o značaju toplog, bliskog i neprekinutog odnosa sa majkom ili sa stalnom zamenom majke. Danas se ne smatra da majka mora biti figura primarne vezanosti. Osoba koja je najviše angažovana oko nege i odgajanja deteta – u heteroseksualnim dvoroditeljskim porodicama to najčešće jeste majka – postaće primarna figura vezanosti. Međutim, nema ni-

kakvih prepreka da primarna figura vezanosti bude otac. Takođe, dete će se vezati za više od jedne osobe, uz uočljiv redosled preferencija. Što se tiče stilova roditeljstva, tačno je da većina istraživanja govori da se majke procenjuju kao roditelj koji pokazuje više topline i kontrole prema deci, ali opet treba uzeti u obzir da su to rezultati dobijeni ispitivanjem tradicionalnih porodica. Osoba koja je primarni negovatelj i primarna figura vezanosti imaće i izraženije dimenzije roditeljskog ponašanja – i to ne mora da bude žena. Nema osnova ni za pretpostavku da karakteristike deteta deluju različito na očeve i na majke; npr. nepovoljne karakteristike će više opteretiti primarnog negovatelja (ili roditelja koji je vulnerabilniji na stres), ali to, kao što je već više puta rečeno, mogu biti i otac i majka. Ipak, postoji jedan faktor na koji nije lako uticati, a u okviru kojeg pol roditelja jeste važan. To je detetov širi socijalni svet. Iako životni stilovi odraslih i forme porodice od kraja prošlog veka počinju značajno da odstupaju od tradicionalnih izbora – tradicionalno se još uvek prikazuje kao norma. U sadržajima masovnih medija novi stilovi su vrlo prisutni, ali u obrazovnom sistemu nisu. Deci koja odrastaju u okviru novih formi porodice može se činiti da su „nevidljiva” i da njihova porodica nije priznata kao prava porodica. Istu ideju će dobiti i njihovi vršnjaci i tada pol roditelja postaje važan. Ovaj problem je najviše diskutovan u tekstu o roditeljstvu u homoseksualnim porodicama, ali je prisutan u svim novim formama. Reči deteta koja odrasta u porodici majki lezbejki jasno ilustruju suštinu: „Filmovi koje su nam prikazivali u školi, o životu i svemu, uvek je to bila konvencionalna porodica sa mamom, tatom, decom i psom. Nije bilo dve mame ili dvojica tata. Uvek majka i otac.” (Golombok, 2015, str.58).

U 1999. godini poznati časopis *American Psychologist* objavio je članak „Dekonstrukcija suštine oca” („Deconstructing the Essential Father”, Silverstein & Auerbach, 1999). Autori koji su se kasnije bavili pitanjem odnosa roditeljske uloge, pola roditelja i potpunosti porodice, navode da je ovaj članak izašao u trenutku kada su i naučna i ne-naučna

javnost bile naklonjene stavu da je prisustvo oca (i muškarca) u porodici neophodno. Ono što su autori izneli u radu izazvalo je bes javnosti (Bilbartz & Stacey, 2010). O čemu su pisali Luiz Silverstajn i Karl Auerbah? Svoje kolege koje zagovaraju nezamenljivost oca nazivaju neokonzervativnim naučnicima³⁰, što je zapravo politički termin. U članku se najpre konstatuje da je tokom poslednje dve decenije XX veka došlo do prave eksplozije istraživanja očeva. To je rezultiralo konsenzusom da su očevi izuzetno značajni i za normalne i za patološke ishode u razvoju dece. Prepoznato je da novorođenčad i mala deca mogu biti vezana za očeve kao i za majke. Dalje, čak i ako otac nije fizički prisutan, on može da ima značajnu ulogu u detetovom psihičkom životu i razvoju. Postoje i mnoga važna pitanja na koja nije dat jedinstven odgovor, kao što je povećanje uključenosti očeva u odgajanje, razlike u identitetu oca unutar subkultura, uticaj koji razvod ima na oca. Međutim, postoji grupa naučnika iz oblasti društvenih nauka (Silverstein & Auerbach, 1999: 397) koja propagira pojednostavljeno shvatanje uloge oca u porodici. Po mišljenju Silverstajnovce i Auerbaha, ovi neokonzervativni naučnici su zamenili rane Bolbijeve tvrdnje o presudnoj ulozi majke tvrdnjama o presudnoj važnosti očeva. Takvi autori objašnjavaju da se koreni širokog spektra društvenih problema (kakvi su siromaštvo, nasilje, maloletničke trudnoće, loš školski uspeh) mogu naći u odsustvu oca u životima dece. „Biler i Kimpton (1997: 147) čak koriste termin *uskraćenost oca (paternal deprivation)* na način koji je ekvivalentan Bolbijevoj (1951) upotrebi koncepta *uskraćenosti majke (maternal deprivation)*. Prema našem mišljenju ovakve esencijalističke ideje predstavljaju dramatično pojednostavljenje kompleksnih relacija između prisustva oca i društvenih problema.” (Silverstein & Auerbach, 1999: 397). Ideje su nazvane esencijalističkim zato što se podrazumeva da biološki drugačije funkcije u reprodukciji muškaraca i žena automatski proizvode suštinske razlike u roditeljskom ponašanju. Esencijalistička perspektiva definiše

30 Neokonzervativizam (često skraćeno *neocoon*) je politički pokret nastao u SAD tokom šezdesetih godina 20. veka među konzervativno orijentisanim demokratama – odatle i termin novokonzervativan, pošto su se prethodno predstavljali kao liberalni. Pristalice su takozvane Velike Vlade (Big Government), tj. države koja ima veliki uticaj i moć u odnosu na svoje građane, a, između ostalog, podržavaju tradicionalnu porodičnu strukturu i konzervativne društvene vrednosti.

materinstvo i očinstvo (*mothering and fathering*) kao potpuno različite socijalne uloge, gde jedna ne može zameniti drugu.

Brak je sagledan kao socijalna institucija unutar koje postoje najbolji uslovi i najveća verovatnoća za odgovorno očinstvo i razvoj pozitivne prilagođenosti dece. Uloga očeva je prikazana kao jedinstvena i ključna za razvoj deteta, naročito za dečake kojima je potreban muškarac kao model da bi razvili maskulin polni identitet. Međutim, Silverstajnova i Auerbah tvrde da su ih rezultati sopstvenih istraživanja doveli do konceptualizacije očinstva koja se značajno razlikuje od neokonzervativističke perspektive. Oni su tokom šest godina proučavali očinske identitete (*fathering identities*) muškaraca koji su aktivno uključeni u odgajanje svoje dece. Njihov uzorak nije brojčano veliki – radi se o dve stotine muškaraca, ali je istraživanje bilo kvalitativno i uključivalo je očeve iz 10 različitih subkultura u SAD, među kojima su gej očevi i razvedeni očevi. Verovatno najcitiranija rečenica članka glasi da su, nasuprot neokonzervativističkoj perspektivi, istraživanja gej očeva ubedila autore da „ni otac ni majka nisu neophodni”, nisu jedinstveni su svojoj ulozi (*neither a mother nor a father is essential*; Silverstein & Auerbach, 1999, str.397). Slično tome, ispitivanja razvedenih, nikad ženjenih i očeva u drugom braku, pokazala su da širok spektar porodičnih struktura može podržati pozitivne ishode u razvoju deteta. Zaključeno je da je detetu potrebna bar jedna odgovorna odrasla osoba koja o njemu brine, sa kojom dete ima pozitivnu emocionalnu vezu i konstantan odnos. Zbog emocionalnih, ekonomskih i drugih praktičnih pritisaka koji su uključeni u odgajanje deteta, porodična struktura koja sadrži više od jednog odgovornog negujućeg odraslog ima veću verovatnoću da doprinese pozitivnim razvojnim ishodima. „Ni pol (tih) odraslih osoba, ni biološka veza sa detetom nisu se pojavili kao značajni prediktori pozitivnog razvoja. Jedan, nijedan ili oboje tih odraslih mogu da budu otac (ili majka).” (Silverstein & Auerbach, 1999: 398). Varijable koje jesu značajne za pozitivnu prilagođenost deteta su emocionalna veza i predvidljivost/stabilnost odgajateljskog odnosa. Autori iznose da se slažu sa neokonzervativistima u tome da je preporučljivo da su odgovorni očevi (i majke) aktivno uključeni u odgajanje dece; dele

i brigu u vezi sa činjenicom da mnogi muškarci u američkom društvu nemaju osećaj emocionalne povezanosti ni odgovornosti prema svojoj deci. Međutim, podvlače da podaci istraživanja ne podržavaju zaključak da su očevi neophodni za blagostanje deteta, kao ni da je heteroseksualni brak kontekst koji povećava verovatnoću za javljanje odgovornog očinstva. Podsticanje odgovornog očinstva treba sprovoditi na način koji ne diskriminiše majke niti nove forme porodice.

Silverstajnova i Auerbah u svom radu jasno iznose i nešto o čemu se retko piše u psihološkim naučnim člancima. Polaze od toga da mnogi naučnici u oblasti društvenih nauka veruju da je moguće oštro razgraničiti naučne činjenice i društveno-političke vrednosti. Izjavljuju da je, iz njihove perspektive, nauka uvek rukovođena vrednostima, i pri odabiru istraživačkih problema i pri interpretaciji podataka. Ako neko veruje da je heteroseksualna nuklearna porodica optimalna za razvoj deteta, on će verovatno konstrusati istraživanje koje traga za negativnim posledicama povezanim sa odrastanjem u porodici gej očeva ili majki lezbejki. Važi i suprotno, ako neko pretpostavlja da homoseksualni roditelji mogu da pruže pozitivan porodični kontekst – pokrenuće istraživanje koje ispituje pozitivne karakteristike dece iz ovih porodica. Esencijalistički teorijski okvir koji ova dva autora kritikuju proizveo je niz posledica u socijalnoj politici, kao što su poreske olakšice za parove u braku ili venčane parove sa troje i više dece. Naučni stavovi nisu društveno neutralni. Sada sledi nešto zaista neobično, što autor ovih redova nije imao priliku da pročita ni u jednom drugom psihološkom članku: „Mi prizanjemo da naše tumačenje naučne literature podržava naš politički cilj.” (Silverstein & Auerbach, 1999: 99). Taj cilj je stvaranje inicijativa za podršku muškarcima u njihovoj ulozi oca, bez diskriminacije žena i istopolnih parova. „Mi smo takođe zainteresovani sa ohrabriranje politike koja podržava legitimitet različitih porodičnih struktura, a ne politike koja privileguje dvoroditeljsku porodicu - heteroseksualne partnere vezane brakom.” (Silverstein & Auerbach, 1999: 399).

Jedanaest godina kasnije, u svom preglednom radu o povezanosti

pola roditelja sa roditeljskim veštinama i ishodima u razvoju dece, Timoti Bilbarc i Džudit Stejsi (Bilbartz & Stacey, 2010) iznose iste zaključke do kojih su došli Silverstajnova i Auerbah. I dalje nema studija koje dokazuju da su, u poređenju sa svim ostalim formama porodice, porodice bioloških roditelja u braku najbolje za decu. Istraživanja nisu identifikovala ni polno specifične roditeljske sposobnosti, sa izuzetkom laktacije. Oni zaključuju da svaki tip porodice proizvodi (različite) prednosti i rizike za decu. Heteroseksualni parovi u braku pružaju socijalni legitimitet i privilegije koje iz toga proizilaze, ali često uz nižu uključenost oca u odgajanje dece. Majke lezbejke pružaju deci mnogo nege, komunikacije i intimnosti, ali ih visoki standardi jednakosti koji u tim porodicama postoje, dovode u veći rizik od raskida veze. O gej očevima ima najmanje istraživanja, ali čini se da njihov težak put do roditeljstva otvara više kapaciteta nego ograničenja za odgajanje dece.

Autori zaključuju da istraživanja ne podržavaju neophodnost nijedne od pet varijabli koje se rutinski navode kao neophodne za pozitivan razvoj dece; te varijable su broj roditelja, pol, seksualni identitet i biogenetska veza sa detetom. Ne može se tvrditi da su detetu neophodni i otac i majka, niti da je pol roditelja važan za psihološko blagostanje dece (Bilbartz & Stacey, 2010: 17). Da bi se pokazalo da je neka forma porodice idealna, bilo bi neophodno držanje pod kontrolom jako velikog broja često neodvojivih porodičnih i socio-demografskih varijabli. „Mi predviđamo da bi čak i 'idealni' istraživački dizajn otkrio da se idealno roditeljstvo javlja u mnogo različitih konstelacija.” (Bilbartz & Stacey, 2010: 17).

UMESTO ZAKLJUČKA

Ukoliko je potrebno reći – ni ovaj tekst nije neutralan. Napisan je kao doprinos afirmaciji novih životnih stilova i novih formi porodice, ali i kao doprinos podršci svim „drugačijim” životnim aranžmanima, onim

namerno odabranim i onim koji se jednostavno dogode tokom života. Ipak, pre kraja, verovatno nije loše još jednom istaći nekoliko ideja. Ljudi imaju pravo, koje podržava zakon, da budu roditelji. Takođe imaju pravo i da žive životnim stilom koji im odgovara, a da pri tom ne budu diskriminirani zbog 'ličnih svojstava', kako kaže zakon o sprečavanju diskriminacije. Međutim, kada se razgovara o temama koje su opisane na prethodnim stranama, ljudi se odmah pitaju – Dobro, a da li to može kod nas? Jedan diplomatski odgovor bi bio: ono što do sada imamo – očigledno može. Ljudi žive sami, bez dece, u odvojenim domaćinstvima sa partnerom, odlaze na VTO i nabavljaju ćelije donora – kako parovi, tako i žene koje žive same. Ono što nemamo očigledno, iz različitih razloga, ne može ili je vrlo retko. Trenutno nema mogućnosti za donaciju gameta u zemlji, za surogat materinstvo, kao ni dovoljno razumevanja za homoseksualne zajednice. Ukoliko takvi životni izbori ne štete nikom, a istraživanja govore upravo o tome, trebalo bi pokazati više razumevanja za različite potrebe ljudi i različite stilove života. Ako značajne promene prvi uvede zakon, a ne spontane akcije (npr. predlog o uvođenju surrogat materinstva), biće potrebne pažljivo pripremljene strategije za podržavanje takvih promena.

Bez obzira na to da li se (i u kojoj meri) slažete sa napred rečenim, trebalo bi da vam je ova knjiga ponudila dovoljno materijala da nastavite traganje u oblasti ili pravcu koji vas zanima.

LITERATURA

Abma, J. C., & Martinez, G. M. (2006). Childlessness among older women in the United States: Trends and profiles. *Journal of Marriage and Family*, 68, 1045-1056. doi:10.1111/j.1741-3737.2006.00312

Ainsworth, M.D.S. & Bell, S.M. (1970). Attachment, Exploration, and Separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a Strange Situation. *Child Development* 41, 49-67.

Akcioni plan za primenu strategije prevencije i zaštite od diskriminacije za period od 2014. do 2018. (2013). Kancelarija za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.ljudskaprava.gov.rs/images/pdf/propisi_i_strategije/Akcioni_plan_-_srpski.pdf (4.3.2016).

Amato, P. (2014). The demography of contemporary fatherhood. U Lamb. M. i Ahnert L. (ur.), *Men as fathers: Interdisciplinary perspectives on fatherhood in the context of the family*. Zurich: The Jacobs Foundation. http://jacobsfoundation.org/wp-content/uploads/2015/09/Jacobs-Foundation_Conference_2014_web_FINAL.pdf

Arnett, J.J. (2010). Emerging adulthood: A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469>

Arnett, J.J. (2015). *Emerging adulthood: The winding road from late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.

Averett, P, Nalavany, B, & Ryan, S. (2009). An evaluation of gay/lesbian and heterosexual adoption. *Adoption Quarterly*, 12(3-4), 231-236.

Baltes, P.B., Lindenberger, U., & Staudinger, U.M. (2006). Life-span theory in developmental psychology. U Damon D. & Lerner M. (eds.), *Handbook of child psychology: Theoretical models of human development* (6th ed., Vol. 1). New York. Wiley. (http://lib.mpib-berlin.mpg.de/ft/pb/PB_Life_2006.pdf)

Baumrind, D. (1971). Current paterhns of parental authority. *Developmental Psychology Monograph*, 4(1), 1-103.

Baumrind, D. (1989). Rearing competent children. U Damon W. (ur), *Child Development today and tomorrow* (349-378str.). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Baumrind, D. (1991). Parenting styles and adolescent development. U Lerner, R.M., Petersen, A.C., & Brookers-Gunn, J. (eds.), *Encyclopedia od Adolescence* (Vol.II, 746-758str.). New York: Garland.

Becker, G, Butler, A, & Nachtigall, R.D. (2005). Resemblance talk: A challenge for parents whose children were conceived with donor gametes in the US. *Social Science and Medicine*, 61(6), 1300-1309.

Belsky, J. & Cassidy, J. (1994). Attachment: Theory and Evidence. U Rutter M. & Hay D. (eds.), *Development through life: A handbook for clinicians* (373-402str.). Oxford: Blackwell.

Berger, R. & Paul, M. (2008). Family secrets and family functioning: The case of donor assistance. *Family Process*, 47(4), 553-566.

Bergman, K, Rubio, R.J, Green, R.-J. & Padrón, E. (2010). Gay men who becoma father via surrogacy: The transition to parenthood. *Journal of GLBT Family Studies*, 6 (2), 111-141.

Berk, L. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko, Naklada Slap.

Bilbartz, T. J. & Stacey, J. (2010). How Does the Gender of Parents Matter? *Journal of Marriage and Family*, 72, 3 – 22. doi:10.1111/j.1741-3737.2009.00678.x

Blake, L, Casey, P, Jadva, V, & Golombok, S. (2013). „I was quite amazed“: Donor conception and parent-child relationships from the child’s perspective. *Children and Society*.

Blake, L, Casey, P, Readings, J, Jadva, V. & Golombok, S. (2010). „Daddy run out of tadpoles“: How parents tell their children that they are do-

nor conceived, and what their 7-year-olds understand. *Human Reproduction*, 25(10), 2527-2534.

Blyth, E. (2002). How it feels to be a child of donor insemination. *British Medical Journal*, 234, 797.

Blyth, E. (2012). Genes r us? Making sense of genetic and non-genetic relationships following anonymous donor insemination. *Reproductive BioMedicine Online*, 24(7), 719-726.

Bonduelle, M, Ponjaert, I, Van Steirteghem, A, Derde, M.P, Devroey, P. & Liebaers, I. (2003). Developmental outcome at 2 years of age for children born after ICSI compared with children born after IVF. *Human reproduction*, 18 (2), 1-9.

Booth-LaForce, C.& Roisman, G.I. (2014). The Adult Attachment Interview: Psychometrics, stability and change from infancy, and developmental origins. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 79(3), 1-185.

Borell, K., & Karlsson, S. (2003). *Reconceptualizing intimacy and ageing: Living Apart Together*. In S. Arber, K. Davidson, & J. Ginn (Eds.), *Gender and ageing: Changing roles and relationships* (str. 47-62). Maidenhead, England: Open University Press.

Bornstein, M. H. (ur) (2002). *Handbook of Parenting* (5 vols.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss*. New York: Basic Books.

Bradley, R.H.& Corwyn, R.F. (2002). Socioeconomic status and child development. *Annual Review of Psychology*, 53, 371-399.

Brodzinsky, D.M. (2006). Family structural openness and communication openness as predictors in the adjustment of adopted children. *Adoption Quarterly*, 9 (4), 1-18.

Bronfenbrenner, U. (1970). *Two worlds of childhood*. New York: Russell Sage.

Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32, 513-530.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Brooks-Gunn, J, Britto, P.R. & Brady, C. (1999). Struggling to make ends meet: Poverty and child development. U Lamb, M.E. (ed.), *Parenting and child development in „nontraditional“ families* (279-304 str.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Burger, J. M. (1995). Individual differences in preference for solitude. *Journal of Research in Personality*, 29, 85-108.

Carroll, L. (2000). Families of two: *Interviews with happily married couples without children by choice*. Xlibris Corporation, USA.

Casey, P, Jadv, V, Blake, L, & Golombok, S. (2013). Families created by donor insemination: Father-child relationships at age 7. *Journal of Marriage and Family*, 75(4), 858-870.

Chan, R.W, Raboy, B. & Patterson, C.J. (1998). Psychosocial adjustment among children conceived via donor insemination by lesbian and heterosexual mothers. *Child Development*, 69(2), 443-457.

Collins, W.A, Maccoby, E.E, Steinberg, L, Hetherington, E.M. & Bornstein, M.H. (2000). Contemporary research on parenting: The case for nature and nurture. *American Psychologist*, 55(2), 218-232.

Colpin, H, & Bossaert, G. (2008). Adolescents conceived by IVF: Parenting and psychosocial adjustment. *Human Reproduction*, 23(12), 2724-2730.

Colpin, H, Demyttenaere, K, & Vandemeulebroecke, L. (1995). New reproductive technology and the family: The parent-child relationship following in vitro fertilization.

Colpin, H. & Soenen, S. (2002). Parenting and psychosocial development of IVF children: A follow-up study. *Human Reproduction*,

17(4), 1116-2223.

Côté, J. (2000). *Arresed Adulthood: The changing nature of maturity and identity*. New York University Press.

Covington, S.N., & Burns, L.H. (eds.). (2006). *Infertility counseling: A comprehensive handbook for clinicians*. Cambridge University Press.

Cummings, E.M., & Davies, P.T. (2010). *Marital conflict and children: An emotional security perspective*. New York and London: The Guilford Press.

D'Augelli, A.R., Rendina, H.J., & Sinclar, K.O. (2008). Gay and lesbian youth want long-term couple relationships and raising children. *Journal of LGBT Issues in Counseling, 1*(4), 77-98.

Daniels, K., Gillet, V.M., & Grace, V. (2009). Parental information sharing with donor insemination conceived offspring: A follow-up study. *Human Reproduction, 24*(5), 1099-1105.

Daniels, K.R., & Taylor, K. (1993). Secrecy and openness in donor insemination. *Politics and Life Sciences, 12*(2), 155-170.

Daniels K.R., & Thorn, P. (2001). Sharing information with donor insemination offspring: A child-conception versus a family building approach. *Human Reproduction, 16*(9), 1792-1796.

Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style in context: an integrative model. *Psychological Bulletin, 113*, 484-496.

Demey, D., Berrington, A., Evandrou, M., & Falkingham, J. (2013). Pathways into living alone in mid-life: Diversity and policy implications. *Advances in Life Course Research, 18*, 161-174.

DePaulo, B.M. (1992). Nonverbal behavior and self-presentation. *Psychological Bulletin, 111*(2), 203-243.

Downey, G., & Coyne, J.C. (1990). Children of depressed parent: An integrative review. *Psychological Bulletin, 108*(1), 50-76.

Dye, J. L. (2008). *Fertility of American Women: 2006*. Washington, DC: U.S. Census Bureau.

Elder, G.H.Jr., Conger, R.D., Foster, E.M., & Ardelit, M. (1992). Families under preasure. *Journal of Family Issues*, 13, 5-37.

Erich, S, Hall, S.K, Kanenberg, H. & Case, K. (2009). Early and late stage adolescence: Adopted adolescent's attachment to their heterosexual and lesbian/gay parents. *Adoption Quarterly*, 12, 152-170.

Erich, S, Kanenberg, H, Case, K, Allen & Bogdanos, T. (2008). An empirical analysis of factors affecting adolescent attachment in adoptive families with homosexual ant straight parents. *Children and Youth Service Review*, 31(3), 398-404.

Erich, S, Leung, P. & Kindle, P. (2005). A comparative analysis of adoptive family functioning with gay, lesbian, and heterosexual parents and their children. *Journal of GLBT Studies*, 1(4), 43-61.

Erich, S, Leung, P, Kindle, P. & Carter, S. (2005). Gay and lesbian adoptive families: An explorational study of family functioning, adoptive child's behavior, and familial support networks. *Journal of Family Social Work*, 9(1), 17-32.

Erikson, M., Sroufe, L.A. & Egeland, B. (1985). The relationship between quality of attachment and behavior problems in preschool in a high-risk sample. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 50 (1-2), 147-166str.

Far, R, Forssell, S.L. & Patterson, C. (2010a). Gay, lesbian, and heterosexual adoptive parents: Couple and relationships issues. *Journal of GLBT Family Studies*, 6(2), 199-213.

Far, R, Forssell, S.L. & Patterson, C. (2010b). Parenting and child development in adoptive families: Does parental sexual orientation matter? *Applied Developmental Science*, 14(3), 1226-1240.

Flaks, D.K, Fisher, I, Masterpasqua, F. & Joseph, G. (1995). Lesbians choosing motherhood: A comparative study of lesbian and

heterosexual parents and their children. *British Journal of Developmental Psychology*, 31, 105-114.

Fokkema, T., & Liefbroer, A. C. (2008). Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? *Demographic Research*, 19, 1351–1418.

Fonagy, P, Steele, H. & Steele, M.(1991). Maternal representations of attachment during pregnancy predict the organisation of infant-mother attachment at one year of age. *Child Development*, 62(5), 891-905.

Freeman, T, Jadv, V, Kramer, W, & Golombok, S. (2009). Gamete donation: Parents' experiences of searching for their child's donor siblings and donor. *Human Reproduction*, 24(3), 505-516.

Funk, L.M., & Kobayashi, K.M. (2016). From Motivations to Accounts: An Interpretive Analysis of “Living Apart Together” Relationships in Mid- to Later-Life Couples. *Journal of Family Issues*, 37(8), 1101–1122. doi: 10.1177/0192513X14529432

Garnezy, N.(1991). Resilience and vulnerability to adverse developmental outcomes associated with poverty. *American Behavioral Scientist*, 34(4), 416-430.

Gartrell, N.K, Bos, H.M. & Goldberg, N.G. (2011). Adolescents of the U.S. National Longitudinal Lesbian Family Study: Sexual orientation, sexual behavior, and sexual risk exposure. *Archives of Sexual Behavior*, 40(6), 1199-1209.

Gates, G.J. (2013). *LGBT parenting in United States*. Los Angeles, CA: The Williams Institute.

George, C, Kaplan, N,& Main, M. (1985). *Attachment interview for adults*. University of California, Berkeley.

Gianino, M, Goldberg, A.E,& Lewis, T. (2009). Family outings: Disclosure practices among adopted youth with gay and lesbian parents. *Adoption Quarterly*, 12(3-4), 205-228.

Gibson, F, Ungerer, J, McMahon, C, Leslie, G.I. & Saunders, D.M. (2000). The mother-child relationship following in vitro fertilization (IVF): Infant attachment, responsiveness, and maternal sensitivity. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41(8), 1015-1023.

Gibson, F.L, Ungerer, J.A, Tennant, C.C, Saunders, D.M. (2000). Parental adjustment and attitudes to parenting after in vitro fertilization. *Fertility and Sterility*, 81(3), 505-511.

Glazebrook, C, Sheard, C, Cox, S, Oates, M. & Ndukwe, G. (2004). Parenting stress in first time mothers of twins and triplets conceived after in vitro fertilization. *Fertility and Sterility*, 73(3), 565-574.

Goldberg, A.E, Downing, J.B, & Moyer, A.M. (2012). Why parenthood, and why now? Gay man motivation to pursuing parenthood. *Family Relations*, 61(1), 157-174.

Goldberg, J.S., & Carlson, M.J. (2014). Parents' relationship quality and children's behavior in stable married and cohabiting families. *Journal of Marriage and Family*, 76(4), 762-777.

Goldfarb, J, Kinzer, J.D, Boyle, M, & Kurit, D. (1996). Attitudes of in vitro fertilization and intrauterine insemination couples toward multiple gestational pregnancy and multifetal pregnancy reduction. *Fertility and Sterility*, 65(4), 815-820.

Golombok, S. (2015). *Modern Families: Parents and Children in New Family Forms*. Cambridge University Press.

Golombok, S. & Badger, S. (2010). Children raised in mother-headed families from infancy: A follow-up of children of lesbian and heterosexual mothers at early adulthood. *Human Reproduction*, 25(1), 150-157.

Golombok, S, Blake, L, Casey, P, Roman, G, & Jadv, V. (2013). Children born through reproductive donation: A longitudinal study of child adjustment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54, 653-660.

Golombok, S, Brewaeys, A, Cook, R, Giavazzi, M.T, Guerra, D,

Mantovani, A, Van Hall, E, Crosignani, P.G, & Dexeus, S. (1996). The European Study of Assisted Reproduction Families. *Human Reproduction*, 11(10), 2324-2331.

Golombok, S, Brewaeys, A, Giavazzi, M.T, Guerra, D, MacCallum, F. & Rust, J. (2002). The European Study of Assisted Reproduction Families: The transition to adolescence. *Human Reproduction*, 17, 3, 830-840.

Golombok, S, MacCallum, F, & Goodman, E. (2001). The „test-tube“ generation: Parent-child relationships and the psychological well-being of in vitro fertilization children at adolescence. *Child Development*, 72(2), 599-608.

Golombok, S, MacCallum, F, Goodman, E. & Rutter, M. (2002). Families with children conceived by donor insemination: A follow-up at age twelve. *Child Development*, 73(3), 952-986.

Golombok, S, MacCallum, F, Murray, C, Lycett, E, & Jadva, V. (2006). Surrogacy families: parental functioning, parent-child relationships and children's psychological development at age 2. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(2), 213-222.

Golombok, S, Mellish, L, Jennings, S, Casey, P, Tasker, F, & Lamb, M.E. (2014). Adoptive gay father families: Parent-child relationships and children's psychological adjustment. *Child Development*, 85(2), 456-468.

Golombok, S, Murray, C, Jadva, V, Lycett, E, MacCallum, F, & Rust, J. (2006). Non-genetic and non-gestational parenthood: Consequences for parent-child relationships and the psychological well-being of mothers, fathers and children at age 3. *Human Reproduction*, 21(7), 1918-1924.

Golombok, S, Murray, C, Jadva, V, MacCallum, F. & Lycett, E., (2004). Families created through surrogacy arrangements: Parent-child relationships in the 1st year of life. *Developmental Psychology*, 40(3), 400-411.

Golombok, S, Olivennes, F, Ramogida, C, Rust J, & Freeman, T. (2007). Parenting and psychological development of a representative sample of triplets conceived by assisted reproduction. *Human Reproduction*, 22(11), 2896-2902.

Golombok, S, Owen, L, Blake, L, Murray, C, & Jadva, V. (2009). Parent-child relationships and the psychological well-being of 18-year-old adolescents conceived by in vitro fertilization. *Human Fertility*, 12(2), 63-72.

Golombok, S, Readings, J, Blake, L, Casey, P, Marks, A, Jadva, V. (2011). Families created through surrogacy: Mother-child relationships and children's psychological adjustment at age 7. *Developmental Psychology*, 47(6), 1579-1588.

Golombok, S, Readings, J, Blake, L, Casey, P, Mellish, L, Marks, A, & Jadva, V. (2011). Children conceived by gamete donation: The impact of openness about donor conception on psychological adjustment and parent-child relationships at the age 7. *Journal of Family Psychology*, 25(2), 230-239.

Golombok, S, Spencer, A, & Rutter, M. (1983). Children in lesbian and single-parent households: Psychosexual and psychiatric appraisal. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 24(4), 551-572.

Golombok, S, Tasker, F, & Murray, C. (1997). Children raised in fatherless families from infancy: Family relationships and the socioemotional development of children of lesbian and single heterosexual mothers. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(7), 783-791.

Gottlieb, C, Lalos, O, & Lindblad, F. (2000). Disclosure of donor insemination to the child: The impact of Swedish legislation on couple's attitudes. *Human Reproduction*, 15, 2052-2056.

Građanski zakonik Republike Srbije, radni tekst. (2015). Preuzeto sa http://www.propisi.com/assets/files/gradjanski_zakonik_RS-prednacrt.pdf (6.3.2016)

Graham, S. (2012). Choosing single motherhood? Single women

negotiating the nuclear family ideal. U Cutlas, D. & Chan, S. (ur.), *Families: Beyond the nuclear ideal*. London, Bloomsbury.

Graham, S. (2014). Stories of an absent „father“: Single women negotiating relatedness from donor profiles. U Freeman, T, Graham, S, Ebethaj, F. & Richards M. (ur.), *Relatedness in Assisted Reproduction: Families, origins and identities* (212-231 str.). Cambridge University Press.

Green, R, Mandel, J.B, Hotvedt, M.E, Gray, J, & Smith, L. (1986). Lesbian mothers and their children: A comparison with solo parent heterosexual mothers and their children. *Archives of Sexual Behavior*, 15(2), 167-184.

Greenfeld, D. A. & Seli, E. (2011). Gay men choosing parenthood through assisted reproduction: Medical and psychosocial considerations. *Fertility and Sterility*, 95(1), 225-229.

Grotevant, H.D, Perry, Y.V.& McRoy, R.G. (2005). Openness in adoption: Outcomes for adolescents within their adoptive kinship networks. U Brodzinsky D.M. i Palacios J. (ed.), *Psychological issues in adoption. Research and practice*. Westport, CT: Praeger.

Grover, S.A, Shmorgun, Z, Moskovstev, S.I, Baratz A, & Li-brach, C.L. (2013). Assisted reproduction in a cohort of same-sex male couples and single men. *Reproductive BioMedicine Online*, 27(2), 217-221.

Grych, J.H,& Fincham, F.F.(ur.)(2001). *Child Development and interparental conflict*. New York: Cambridge University Press.

Hahn, C.S,& DiPietro, J.A. (2001). In vitro fertilization and the family: Quality of parenting, family functioning, and child psychosocial adjustment. *British Journal of Developmental Psychology*, 37, 37-48.

Hammerberg, K, Asbury, J, & Baker, H.V.G. (2001). Woman's experience of IVF: a follow up study. *Human Reproduction*, 16(2), 374-383.

Haskey, J., & Lewis, J. (2006). Living-Apart-Together in Britain:

Context and meaning. *International Journal of Law in Context*, 2, 37-48. doi:10.1017/ S1744552306001030

Hendry, L.B., & Kloep, M. (2010). How universal is emerging adulthood? *Journal of Youth Studies*, 13(2), 169-179.

Hendry, L.B., & Kloep, M. (2012). *Adolescence and Adulthood: Transitions and Transformations*. New York: Palgrave Macmillan.

Hertz, R. (2006). *Single by chance, mothers by choice. How women are choosing parenthood without marriage and creating new American family*. New York: Oxford University Press.

Hoefler, B. (1981). Children's acquisition of sex-role behavior in lesbian-mother families. *American Journal of Orthopsychiatry*, 51(3), 536-544.

Hook, J.L. & Chalasani, C. (2008) Gendered Expectations? Reconsidering Single Fathers' Child-Care Time. *Journal of Marriage and Family*, 70, 978-990.

Hughes, J. (2015). The decentring of couple relationships? An examination of young adults living alone. *Journal of Sociology*, 51(3) 707-721. doi: 10.1177/1440783314527656

Huggins, S.L. (1989). A comparative study of self-esteem of adolescent children of divorced lesbian mothers and divorced heterosexual mothers. *Journal of Homosexuality*, 18(1-2), 123-135.

Ignjatović, S. (2009). Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, 1, 7-22.

Jadva, V, Badger, S, Morrisette, M. & Golombok, S. (2009). „Mom by choice, single by life circumstance...“ Findings from a large scale survey of the experiences of single mothers by choice. *Human Fertility*, 12(4), 175-184.

Jadva, V, Freeman, T, Kramer, W. & Golombok, S. (2009). The experiences of adolescents and adults conceived by sperm donation:

Comparison by age of disclosure and family type. *Human Reproduction*, 24(8), 1909-1919.

Jadva, V, Freeman, T, Kramer, W. & Golombok, S., (2010). Experiences of offsprings searching for and contacting their siblings and donor. *Reproductive BioMedicine Online*, 20(4), 523-532.

Jadva, V, Murray, C, Lycett, E, MacCallum, F, Golombok, S. (2003). Surrogacy: The experiences of surrogate mothers. *Human Reproduction*, 18(10), 2196-2204.

Jamieson, L., Wasoff, F., & Simpson, R. (2009). Solo-living, demographic and family change: The need to know more about men. *Sociological Research* 14(2).

Juffer, F,& van Ijzendoorn, M.H. (2007). Adoptees do not lack self-esteem: A meta-analysis of studies on self-esteem of transracial, international, and domestic adoptees. *Psychological Bulletin*, 133(6), 1067-1083.

Karlsson, S., & Borell, K. (2002). Intimacy and autonomy, gender and ageing: Living Apart Together. *Ageing International*, 27, 11-26. doi:10.1007/s12126-002-1012-2

Kirkpatrick, M, Smith, C, & Roy, R. (1981). Lesbian mothers and their children: A comparative survey. *American Journal of Orthopsychiatry*, 51(3), 545-551.

Klinenberg, E. (2012). *Going Solo – The Extraordinary Rise and Surprising Appeal of Living Alone*. The Penguin Group (USA) Inc.

Klock, S,& Maier, D. (1991). Psychological factors related to donor insemination. *Fertility and Sterility*, 56, 489-495.

Lacković-Grgin, K. (2006). Psihologija životnog vijeka: Kratki osvrt na njezinu povijest i probleme. U Lacković-Grgin, K. i Čubela-Adorić V. (ur.) *Odabrane teme iz psihologije odraslih*. Naklada Slap, Jastrebarsko.

Lamb, M.E. (2012). Mothers, fathers, families and circumstances: Factors affecting children's adjustment. *Applied Developmental Science*, 16(2), 98-111.

Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: An interpretation. In K. O. Mason A.-M. Jensen (Eds.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17–62). Oxford: Clarendon Press.

Levin, I. (2004). Living Apart Together: *New Family Form*. *Current Sociology*, 52(2), 223-240. doi: 10.1177/0011392104041809

Leung, P, Erich, S,& Kanenberg, H. (2005). A comparison of family functioning in gay/lesbian, heterosexual and special needs adoption. *Children and Youth Service Review*, 27(9), 1031-1044.

Levinson, D.J. (1978). *The seasons of a man's life*. New York: Knopf.

Levinson, D.J. (1996). *The seasons of a woman's life*. New York: Knopf.

Long, C.R. & Averill, J.R. (2003). Solitude: An Exploration of Benefits of Being Alone. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 33(1), 21-44.

Lloyd, G, & Lacey, R. (2012). Understanding 21st century relationships: A comprendum of key data. Preuzeto sa http://www.oneplusone.org.uk/wp-content/uploads/2012/11/Chapter-1_FINAL.pdf(5.3.2016).

Luthar, S.S. (2006). Resilience in development: A synthesis of research across five decades. *Development and Psychopathology*, 3, 739-795.

Lutjen, P, Trounson, A, Leeton, J, Findlay, J, Wood, C, &Renou, P. (1984). The establishment and maintenance of pregnancy using in vitro fertilization and embryo donation in a patient with primary ovarian failure. *Nature*, 307, 174-175.

Lytton, H,& Gallagher, L. (2002). Parenting twins and the genet-

ics of parenting. U Bornstein M.H. (ed.), *Handbook of parenting* (Vol.1, 227-253str.). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

MacDougall, K, Becker, G., Scheib, J.E, &Nachtigall, R.D. (2007). Strategies for disclosure: How parents approach telling their children that they were conceived with donor gametes. *Fertility and Sterility*, 87(3), 524-533.

MacCallum, F,& Golombok, S. (2004). Children raised in fatherless families from infancy: A follow-up of children of lesbian and single heterosexual mothers in early adolescence. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(8), 1407-1419.

MacCallum, F, Golombok, S,& Brindsen, P. (2007). Parenting and child development in families with child conceived through embryo donation. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 278-287.

MacCallum, F,& Keeley, S. (2008). Embryo donation families: A follow in middle childhood. *Journal of Family Psychology*, 22(6), 799-808.

Main, M, Goldwyn, R,& Hesse, E. (2003). *The adult attachment interview: Scoring and classification system*. University of California, Berkeley.

Masten, A.S. && Coatsworth, J.D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. *American Psychologist*, 53(2), 205-220.

Matejević, M. i Todorović, J. (2012). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*. Filozofski fakultet Niš.

Mayes, L. C. & Truman, S.D. (2002). Substance abuse and parenting. U Bornstein M.H. (ur), *Handbook of parenting, vol. IV: Social conditions and applied parenting* (329-361 str.). Mahwah, NJ:Lawrence Erlbaum. <https://judzrun-children.googlecode.com/files/Handbook%20of%20Parenting%20nd%20vol%204,%20Social%20Conditions%20and%20Applied.pdf>

McGee, G, Brakman, S,& Gurmankin, A. (2001). Gamete dona-

tion and anonymity: Disclosure to children conceived with donor gametes should not be optional. *Human Reproduction*, 16(10), 2033-2036.

McLoyd, V.C. (1999). Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist*, 53(3), 185-204.

McMahon, C, & Gibson, F.L. (2002). A special path to parenthood: Parent-child relationships in families giving birth to singleton infants through IVF. *Reproductive BioMedicine Online*, 5(2), 179-186.

McMahon, C.A, Ungerer, J.A, Beaurepaire, J, Tennant, C, Saunders, D. (1995). Psychological outcomes of parents and children after in vitro fertilization: A review. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 13(1), 1-16.

McMahon, C, Ungerer, J.A., Tennant, C. & Sounders, D. (1997). Psychosocial adjustment and the quality of the mother-child relationship at four months postpartum after conception by in vitro fertilization. *Fertility and Sterility*, 68(3), 492-500.

Murray, C. & Golombok, S. (2005a). Going it alone: Solo mothers and their infants conceived by donor insemination. *The American Journal of Orthopsychiatry*, 75(2), 242-253.

Murray, C. & Golombok, S. (2005b). Solo mothers and their donor insemination infants: Follow-up at age of 2 years. *Human Reproduction*, 6, 1655-1660.

Murdoch, A. (1997). Triplets and embryo transfer policy. *Human Reproduction*, 12, 88-92.

Nesselrode, J. (2006). Paul B. Baltes (1939-2006). *American Psychologist*, 62(7), 696.

Nixon, E, Greene, S, & Hogan, D.M. (2012). Negotiating relationships in single-mother households: Perspective of children and mothers. *Family Relations*, 61(1), 142-156.

Nuffield Council on Bioethics(2013). DONOR CONCEPTION:

ETHICAL ASPECTS OF INFORMATION SHARING. Preuzeto sa <http://nuffieldbioethics.org/annualreport2013/index.php> (5.4.2016).

Olivennes, F, Golombok, S, Ramongida, C, & Rust, J. (2005). Behavioral and cognitive development as well as family functioning of twins conceived by asisted reproduction: Findings from large population study. *Fertility and Sterility*, 84(3), 725-733.

Ombelet, W. & Robays, J.V. (2010). History of human artificial insemination. *Obstetrics and Gynecology, Monograph*, 1-5.

Opsenica Kostić, J., Todorović J., i Janković I. (2017). *Izazovi savremene porodice*. Univerzitet u Nišu.

Opsenica Kostić J, & Stefanović Stanojević T, (2010) Perceptions of Parental Behavior With Regard to Parents' Gender and Respondents' Age and Gender, *Psihologija* 43(3), 359–371.

Opsenica Kostić J. (2012a) Percipirano ponašanje očeva i majki: povezanost sa samopoštovanjem i perfekcionizmom adolescenata, U Stefanović Stanojević T, Todorović J, Dimitrijević B. (ur.) *Psihički razvoj, mentalno zdravlje i rad*, Filozofski fakultet Niš.

Opsenica Kostić J, (2012b) Adolescenti i njihovi roditelji u svetlu PART teorije, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena aprila 2012. na Filozofskom fakultetu u Nišu.

Opsenica Kostić J, Panić T. (2012) Percipirano roditeljsko ponašanje i neke karakteristike roditelja i dece, U Stefanović Stanojević T. (ur.) *Porodica, adolescenti, tranzicija*. Centar za naučno-istraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu.

Opsenica Kostić, J, Panić T, Pedović I. (2016). Rezilijentni adolescenti u svetlu PART teorije: vaspitni stil, osobine ličnosti i strategije prevladavanja. *Pedagoška stvarnost*, LXII, 1, 184-199.

Opsenica Kostić J., Stojšić, J. (2016). Neki životni uslovi i samopoštovanje starih uključenih u program pomoć u kući. U Mitrović Lj. (ur.) *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Socijalni i zdravstveni problemi stanovništva jugoistočne Srbije – sa posebnim osvrtom na položaj os-*

tarelih. 201-210. Srpska akademija nauka i umetnosti – ogranak u Nišu, Univerzitet u Nišu, Filozofski Fakultet, Centar za naučnoistraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu.

Osborne, R. S. (2003). Percentage of Childless Women 40 to 44 Years Old Increases Since 1976, Census Bureau Reports. Washington, DC: U.S. Census Bureau Press Release.

Osnovni podaci Popisa 2011, Retrived 15 January 2017 from <http://popis2011.stat.rs/>

Orvachel, H., Walsh-Altis, G, & Ye, W. (1988). Psychopathology in children of parents with recurrent depression. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 16, 17-28.

Owen, L, & Golombok, S. (2009). Families created by assisted reproduction: Parent-child relationships in late adolescence. *Journal of Adolescence*, 32(4), 835-848.

Palacios, J. & Brodzinsky, D.M. (2010). Adoption research. Trends, topics, outcomes. *International Journal of Behavioral Development*, 34(3), 270-284.

Pande, A. (2009). Not an „Angel“, not a „Whore“: Surrogates as „Dirty“ workers in India. *Indian Journal of Gender Studies*, 16(2), 141-173.

Panić T, Opsenica Kostić J. (2012) Opšte blagostanje i samopoštovanje adolescenata i socioekonomski status roditelja. U Stefanović Stanojević T. (ur.) *Porodica, adolescenti, tranzicija*. Centar za naučno-istraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu.

Panić T, Opsenica Kostić J. (2014), Child well-being from the perspective of parents. *Research in Pedagogy*, 4(1) 119-127

Papaligoura, Z. & Trevarthen, C. (2001). Mother-infant communication can be enhanced by in-vitro fertilisation. *Infant Mental Health Journal*, 22(6), 591-610.

Park, K. (2002). Stigma management among the voluntarily child-

less. *Sociological Perspectives*, 45(1), 21-45.

Park, K. (2005). Choosing childlessness: Weber's typology of action and motives of the voluntarily childless. *Sociological Inquiry*, 75, 372-402. doi:10.1111/j.1475-682X.2005.00127

Parker, K (2012). Who are the Bumerang Kids? Pew Research Center, Social & Demographic Trends. Preuzeto sa <http://www.pewsocialtrends.org/2012/03/15/who-are-the-boomerang-kids/> (5.4.2017).

Pew Research Center. (2013). Pew Social and demographic Trends: The Rise of single fathers. Washington DC: Pew Research Center. Preuzeto sa <http://www.pewsocialtrends.org/2013/07/02/the-rise-of-single-fathers/> (14.10.2016).

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 u Republici Srbiji (2013). *Knjiga 12: Porodice*. Preuzeto sa <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga12.pdf> (5.3.2016).

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011 u Republici Srbiji. *Osnovni podaci popisa*. Preuzeto sa <http://popis2011.stat.rs/> (10.11.2016).

Porodični zakon Republike Srbije. Preuzeto sa <http://www.min-rzs.gov.rs/files/doc/porodica/Porodicni%20zakon.pdf> (14.11.2016).

Prioux, F. (2002). Recent demographic developments in France. *Population (English Edition 2002)*, 57, 689-728.

Rahimi Kian, F., Zandi, A., Omani Samani, R., Maroufizadeh, S., & Mehran, A. (2016). Development and Validation of Attitude toward Gestational Surrogacy Scale in Iranian Infertile Couples. *International Journal Of Fertility & Sterility*, 10(1), 113-119. pmid: 27123208

Ratcliffe, G. C., Norton, A. M., & Durtschi, J. A. (2016). Early romantic relationships linked with improved child behavior 8 years later. *Journal of Family Issues*, 37(5), 717-735.

Readings, J, Blake, L, Casey, P, Jadv, V, & Golombok, S. (2011). Secrecy, disclosure and everything in-between: Decisions of parents of

children conceived by donor insemination, egg donation and surrogacy. *Reproductive BioMedicine Online*, 22(5), 485-495.

Reifman, A., Colwell, M.J., & Arnett (2007). Emerging Adulthood: Theory, Assessment and Application. *Journal of Youth Development*, 2(10), 39-51. http://www.nae4ha.com/assets/documents/JYD_070201_final.pdf

Reynolds, J, Houlston, C, Coleman, L, & Harold, G. (2014). Parental conflict: Outcomes and interventions for children and families. Bristol: Policy Press.

Rutter, M, & Redshaw, J. (1991). Annotation: Growing up as a twin: Twin-singleton differences in psychological development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32(6), 885-895.

Rutter, M, Thorpe, K, Greenwood, R, Northstone, K, & Golding, J. (2003). Twins as a natural experiment to study causes of mild language delay: I. Design; twin-singleton differences in language, and obstetric risks. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44(3), 326-341.

Rutter, M. (2012). Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopathology*, 24, 335-344.

Ryan, S. (2007). Parent-child interaction styles between gay and lesbian parents and their adopted children. *Journal of GLBT Family Studies*, 3, 105-132.

Ryan, S, & Cash, S. (2004). Adoptive families headed by gay or lesbian parents: A threat ... or hidden resource? University of Florida *Journal of Law and Public Policy*, 15(3), 443-465.

Sayer, L., Bianchi, S. M., & Robinson, J. (2004). Are parents investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children. *American Journal of Sociology*, 110, 1-43.

Schaie, K.W., & Willis, S.L. (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Jastrebarsko, Naklada Slap.

Scheib, J.E, Riordan, M, & Rubin, S. (2005). Adolescents with

open-identity sperm donors: Reports from 12-17 year olds. *Human Reproduction*, 20(1), 239-252.

Scheib, J.E., & Ruby, A. (2008). Contact among families who share the same sperm donor. *Fertility and Sterility*, 90(1), 33-43.

Schover, L.R., Collins, R.L., & Richards, S. (1992). Psychological aspects of donor insemination: Evaluation and follow up of recipient couples. *Fertility and Sterility*, 57(3), 583-590.

Scott, L.S. (2009). *Two is enough: a couple's guide to living childless by choice*. Seal Press, Berkeley, California.

Scott, L.S. (2006). *The Childless by Choice Survey*. Retrieved 4 November from http://www.childlessbychoiceproject.com/Childless_by_Choice_Survey.html

Shaputis, K. (2004). *The Crowded Nest Syndrome: Surviving the Return of Adult Children*. Clutter Fairy Publishing.

Shelton, K.H., Boivin, J., Hay, D., van den Bree, M.B.M., Rice, F.J., Harlod, G.T. & Thapar, A. (2009). Examining differences in psychological adjustment problems among children conceived by assisted reproductive technologies. *International Journal of Behavioral Development*, 33(5), 385-392.

Shiner, R.L., Buss, K.A., McClowry, S.G., Putnam, S.P., Saudino K.J., & Zentner, M. (2012). What is temperament now? Assessing progress in temperament research on the twenty-fifth anniversary of Goldsmith et al. (1987). *Child Development Perspectives*, 6(4), 436-444.

Silverstein, L. B., & Auerbach, C. F. (1999). Deconstructing the essential father. *American Psychologist*, 54, 397 – 407.

Smietana, M. (2011). Family-based affirmative action? Subversion and resilience strategies of gay father families (Ph.D. thesis, Universidad de Barcelona).

Sroufe, L.A. (1986). Bowlby's contribution to psychoanalytic

theory and developmental psychology; Attachment:Separation:Loss. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 27(6), 841-849.

Stefanović Stanojević T. (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*. Filozofski fakultet, Niš.

Steinberg, L., & Silk, J.S. (2002). Parenting adolescents. U Bornstein, M. H. *Handbook of Parenting vol. 1: parenting children and older people*, 103-133str., Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Strategija prevencije i zaštite diskriminacije (2013). Kancelarija za ljudska i manjinska prava Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.ljudskaprava.gov.rs/images/pdf/Strategija_jul_2013.pdf (4.3.2016)

Suess, G, Grossman, K., & Sroufe, L.A. (1992). Effects of infant attachment to mother and father quality of adaptation to preschool: from dynamic to individual organization of self. *International Journal of Behavioural Development*, 15, 43-65.

South S. J. & Lei, L. (2015). Failures-to-Launch and Boomerang Kids: Contemporary Determinants of Leaving and Returning to the Parental Home. *Social Forces* 94(2) 863–890. doi: 10.1093/sf/sov064

Svanberg, A.S., Lampic, C., Berg, T., & Lundkvist, Ö. (2003). Public opinion regarding oocyte donation in Sweden. *Human Reproduction*, 18(5), 1107–1114. doi: 10.1093/humrep/deg222

Thomas, A, Chess, S, Birch, H.G, Hetzig, M.E, & Korn, S. (1963). *Behavioral individuality in early childhood*. New York University Press.

Thompson, R.A. (2008). Early attachment and later development: Familiar questions, new answers. U Cassidy J. & Shaver P.R. (eds.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (348-365str.). Guilford Publications.

Todorović, J. (2005). *Vaspitni stilovi roditelja i samopoštovanje adolescenata*. Filozofski fakultet Niš; Prosveta, Niš.

Tomanović, S., Ignjatović S. (2006). The Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia. *Journal of Youth*

Tornello, S.L, Farr, R.H. & Patterson, C.J. (2011). Predictors of parenting stress among gay adoptive fathers in the United States. *Journal of Family Psychology*, 25(4), 591-600.

Turner, A.J, & Coyle, A. (2000). What does it mean to be donor offspring? The identity experiences of adults conceived by donor insemination and the implications for counseling therapy. *Human Reproduction*, 15, 2041-2051.

United Nations 2011. *World Fertility Policies 2011*. Retrieved 14. November 2016 from <http://www.un.org/esa/population/publications/worldfertilitypolicies2011/wfpolicies2011.html>

U.S. Census Bureau (2012). *America's Families and Living Arrangements: 2012*. Preuzeto sa <https://www.census.gov/prod/2013pubs/p20-570.pdf> (6.3.2016).

U.S. Census Bureau (2012). *Facts for features: Father's day*. Preuzeto sa https://www.census.gov/newsroom/releases/archives/facts_for_features_special_editions/cb12-ff11.html (10.11.2016).

Ustav Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.paragraf.rs/pro-pisi/ustav_republike_srbije.html (14.11.1976).

Van IJzendoorn, M.H,& De Wolff,M.S.(1997). In search of absent father – meta-analyses of infant-father attachment: A rejoinder to our dis-cutants. *Child Development*, 68(4), 604-609.

Vasta, R., Haith, M., i Miller, S. (2005). *Dječja psihologija*. Naklada Slap, Jastrebarsko.

Wallace, C. (1995). *How old is young and how young is old? : the restructuring of age and the life-course in Europe*. Preuzeto sa http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/22211/ssoar-1997-wallace-how_old_is_young_and.pdf?sequence=1 (25.1.2017).

Walker, E.L. (2011). *Complete without kids: an insider's guide to*

Jelena Opsenica Kostić
NOVI ŽIVOTNI STILOVI I FORME PORODICE

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
dr Gordana Đigić
Lektura i korektura
dr Snežana Božić

Korice
autor

Prelom
Olivera Stanković Petrović

Format
Pdf – 14,5 x 20,5 cm

Tiraž:
30 CD-R

Filozofski fakultet
Niš 2017.

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

316.356.2:159.9
195.922.62

ОПСЕНИЦА Костић, Јелена, 1976-

Novi životni stilovi i forme porodice [Електронски извор] / Jelena Opsenica Kostić. - Niš : Filozofski fakultet Univerziteta, 2017 (Niš : Filozofski fakultet). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm. - (Biblioteka Studije / [Filozofski fakultet, Niš])

Sistemska zahtevi: Nisu navedeni. - Nasl. sa naslovne strane dokumenta. - Tiraž 30. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Sadrži bibliografiju.

ISBN 978-86-7379-457-0

a) Животни стилови - Породица b) Зрелост - Развојна психологија
COBISS.SR-ID 240006668